

Planbureau voor de Leefomgeving

MAATSCHAPPELIJKE BETROKKENHEID BIJ DE LEEFOMGEVING

Achtergrondrapport bij de Balans van de Leefomgeving 2020

Jetske Bouma en Rick de Vries

7 september 2020

PBL

Colofon

Maatschappelijke betrokkenheid bij de leefomgeving. Achtergrondrapport bij de Balans van de Leefomgeving 2020

© PBL Planbureau voor de Leefomgeving

Den Haag, 2020

PBL-publicatienummer: 4164

Contact

jetske.bouma@pbl.nl

Auteurs

Jetske Bouma en Rick de Vries

Redactie figuren

Beeldredactie PBL

Eindredactie en productie

Uitgeverij PBL

Delen uit deze publicatie mogen worden overgenomen op voorwaarde van bronvermelding: Bouma, J. & R. de Vries (2020), *Maatschappelijke betrokkenheid bij de leefomgeving. Achtergrondrapport bij de Balans van de Leefomgeving 2020*, Den Haag: PBL.

Het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) is het nationale instituut voor strategische beleidsanalyses op het gebied van milieu, natuur en ruimte. Het PBL draagt bij aan de kwaliteit van de politiek-bestuurlijke afweging door het verrichten van verkenningen, analyses en evaluaties waarbij een integrale benadering vooropstaat. Het PBL is vóór alles beleidsgericht. Het verricht zijn onderzoek gevraagd en ongevraagd, onafhankelijk en wetenschappelijk gefundeerd.

De studie is intern gereviewd, en de uitkomsten van het vragenlijstonderzoek en de literatuurstudie zijn in het kader van de Balans van de Leefomgeving 2020 besproken in een workshop met externe experts.

Inhoud

1	Inleiding	5
1.1	Maatschappelijke betrokkenheid bij de leefomgeving	6
1.2	Aandacht voor betrokkenheid in de Balans van de Leefomgeving	7
2	Maatschappelijke betrokkenheid	8
2.1	Maatschappelijke betrokkenheid bij de leefomgeving	8
2.1.1	De leefomgeving als collectieve verantwoordelijkheid	9
2.1.2	Milieubewust gedrag vraagt (zelf)regulatie	9
2.2	Maatschappelijke betrokkenheid bij het beleid	10
2.2.1	Participatie, draagvlak en legitimatie	10
2.3	Factoren van invloed op betrokkenheid	11
3	Eerder vragenlijstonderzoek	13
3.1	Klimaat en energie	13
3.1.1	Draagvlak voor klimaatmitigatie – herhaalde studies	13
3.1.2	Draagvlak voor klimaatmitigatie – eenmalige studies	14
3.1.3	Klimaatadaptatie	16
3.1.4	Woningvoorraad en -isolatie	17
3.1.5	Onderzoek door ngo's en belangengroepen	19
3.1.6	Samenvatting klimaat en energie	20
3.2	Landbouw, voedsel en natuur	21
3.2.1	Draagvlak: overheid op zoek naar alternatieve (probleem)eigenaar	21
3.2.2	Biodiversiteit: de maatschappelijke betekenis van een technisch begrip	23
3.2.3	Het Europees Landbouwbeleid (GLB) en het imago van boeren	24
3.2.4	Voedselkeuze en consumentengedrag	25
3.2.5	Samenvatting Landbouw, voedsel en natuur	26
3.3	Ruimtelijke ontwikkelingen	27
3.3.1	Wonen en leefbaarheid	27
3.3.2	Keuzes voor de toekomst: rode, blauwe en groene functies	28
3.3.3	Esthetische kwaliteit van het landschap	29
3.3.4	Samenvatting Ruimtelijke ontwikkelingen	30
3.4	Circulaire economie	30
3.4.1	Circulaire economie: volle breedte van het begrip	31
3.4.2	Afvalscheiding in Nederland	32
3.4.3	Zwerfvuil	33
3.4.4	Samenvatting Circulaire economie	33
3.5	Willen, weten en kunnen	34
3.5.1	Denken is nog geen doen	34
3.5.2	Milieubewustzijn en gedrag in Duitsland	34
3.5.3	Milieubewustzijn en gedrag in Europees perspectief	35
3.5.4	Verklaringskracht van sociaaldemografische factoren	36

4	Het panelonderzoek	37
4.1	Opzet vragenlijst	37
4.2	Kenmerken van de responsgroep	38
4.3	Bevindingen	39
4.3.1	Klimaatverandering en energie	39
4.3.2	Landbouw, voedsel en natuur	41
4.3.3	Buurt, stad en regio	42
4.3.4	Circulaire economie	44
4.3.5	Willen, weten en kunnen	45
5	Reflectie & conclusie	50
	Referenties	53
	Bijlage 1: Overzicht eerdere vragenlijstonderzoeken	59
	Bijlage 2: Resultaten panelonderzoek	62

1 Inleiding

In de Balans van de Leefomgeving maakt het PBL elke twee jaar de balans op van hoe het gaat met de leefomgeving en het leefomgevingsbeleid. Dit jaar is daar een dimensie aan toegevoegd, namelijk de vraag hoe het staat met de maatschappelijke betrokkenheid bij de leefomgeving.

De aandacht voor maatschappelijke betrokkenheid zou een logische moeten zijn als er wordt gekeken naar hoe het met de leefomgeving gaat: in de Balans van 2018 constateerden we dat er sprake is van hardnekkige opgaven op het gebied van klimaat, biodiversiteit, grondstoffengebruik, de woningmarkt en het ruimtegebruik in Nederland (PBL 2018); een situatie die in 2020 nauwelijks beter geworden is, in tegendeel. Dit ligt niet per se aan de beleidsinspanning: sinds de vorige Balans is er een Klimaatakkoord gekomen, een Grondstoffenakkoord, een Nationale Omgevingsvisie (NOVI), en een Stikstofakkoord, en ook naast de genoemde akkoorden is er het nodige in het leefomgevingsbeleid gebeurd. De vertaalslag hiervan richting de samenleving is echter nog maar nauwelijks begonnen, en alhoewel er veel verwacht wordt van technologische vernieuwing wordt er ook het nodige verwacht van de samenleving: zo is het voor de energietransitie nodig dat mensen hun huizen gaan isoleren en bewuster met energie omgaan, is het voor de verandering van het landbouw- en voedselsysteem belangrijk dat mensen meer voor hun voedsel willen gaan betalen, vraagt de ontwikkeling van stad en regio betrokkenheid van mensen bij hun buurt en regio en moeten we ons in het kader van de circulaire economie allemaal meer bewust gaan worden van hoe verspillend we met grondstoffen omgaan. Maatschappelijke betrokkenheid is hiervoor essentieel: zonder betrokkenheid geen bereidheid om mee te doen en zonder betrokkenheid geen steun voor een overheid die zich sterk maakt voor de leefomgeving.

In deze achtergrondnotitie werken we uit wat we met maatschappelijke betrokkenheid bedoelen, en hoe we met het begrip in de Balans zijn omgegaan. In de Balans gaat het in het bijzonder om de betrokkenheid van burgers bij de leefomgeving. De betrokkenheid van burgers bij de leefomgeving en het beleid wordt in de literatuur op verschillende manieren bekeken en onderzocht. Zo hebben Bredenoord et al. (2020) het over maatschappelijke betrokkenheid in termen van inzet, hebben De Boer et al. (2013) het over participatie, De Boer en Langers (2017) over maatschappelijk draagvlak en Vringer en Carabain (2020) over de legitimatie van beleid, maar worden ook termen als bewustzijn (Bundesministerium für Umwelt & Umweltbundesamt, 2019) en 'de energieke samenleving' (PBL 2011) gebruikt.

In deze studie gebruiken we de term maatschappelijke betrokkenheid omdat deze term ons inziens het meest veelomvattend is. We zijn hierbij in de verschillende vormen van betrokkenheid geïnteresseerd. Zo zien we het belang van burgerparticipatie, en de manier waarop burgers bij de vormgeving en uitvoering van beleid worden betrokken (Bulkeley & Mol 2003), maar ook van draagvlak en de steun die er voor het beleid in de samenleving is (ESB 2020). We zijn geïnteresseerd in de betrokkenheid van burgers bij het leefomgevingsbeleid maar vooral ook bij de leefomgeving. Daarbij gaat het niet alleen over positieve betrokkenheid, en een wens tot meedoen, maar ook over negatieve betrokkenheid, en weerstand (Verhoeven 2009). We beschouwen maatschappelijke betrokkenheid daarmee als de mate waarin en de wijze waarop burgers zich verbonden voelen met dan wel verantwoordelijk voelen voor de leefomgeving en het leefomgevingsbeleid, een betrokkenheid die zowel actief als passief kan zijn (Bredenoord et al. 2020). Weerstand zien we als een vorm van betrokkenheid, en ook deze kan passief of actief zijn. We denken dat het relevant is om inzicht te krijgen in de betrokkenheid van burgers bij de leefomgeving en het leefomgevingsbeleid omdat de uitkomsten van het leefomgevingsbeleid, en daarmee de kwaliteit van de leefomgeving, deels afhankelijk zijn van de betrokkenheid en inzet van burgers.

In hoofdstuk 2 bespreken we in grote lijnen de verschillende dimensies van het begrip maatschappelijke betrokkenheid. In hoofdstuk 3 zetten we de verschillende studies die er de laatste paar jaar omtrent maatschappelijke betrokkenheid bij de leefomgeving, en meer specifiek bij de vier leefomgevingsthema's, zijn verschenen op een rij. We concentreren ons hierbij op empirische studies die middels een vragenlijst de maatschappelijke betrokkenheid van burgers bij de leefomgeving hebben verkend. De focus ligt hierbij op Nederlandse studies die zich richten op de leefomgevingsthema's die aan de orde komen in de Balans van de Leefomgeving 2020. In hoofdstuk 4 gaan we in op de vragenlijst die we als onderdeel van de Balans van de Leefomgeving 2020 rond het thema betrokkenheid bij de leefomgeving hebben gemaakt en uitgezet. In hoofdstuk 5 reflecteren we op de bevindingen en ronden we het rapport af.

1.1 Maatschappelijke betrokkenheid bij de leefomgeving

Uit de *Burgerperspectieven* die het SCP eind 2019 uitbracht bleek dat milieu en leefomgevingsopgaven in het nationale probleembesef van burgers zijn gestegen naar de tweede plaats (Sociaal Cultureel Planbureau 2019a). Tegelijkertijd bleek dat de meningen over wat nu precies het probleem was verschilden: maken sommigen zich inderdaad zorgen over de grote leefomgevingsopgaven, anderen zijn vooral ongerust over de (implicaties van de) voorgenomen maatregelen in het leefomgevingsbeleid. Voor wat betreft klimaatverandering worden deze verschillen bevestigd in recent onderzoek van I&O (2020): ongeveer een kwart van de respondenten vindt het beleid te ambitieus, ongeveer een kwart vindt dat de regering genoeg doet en een kleine 40 procent vindt het beleid niet ambitieus genoeg. Het I&O onderzoek richt zich in haar analyse op verschillen in politieke kleur: een meerderheid van de Groenlinks, Partij voor de Dieren en D66 stemmers vindt het beleid niet ambitieus genoeg, terwijl de meerderheid van FvD en PVV stemmers het beleid te ambitieus vindt. Voor het beleid is het echter interessanter om voorbij politieke kleur te kijken naar de redenen die verklaren waarom er verschillende zorgen en percepties zijn. Immers, alleen vanuit een dieper begrip van de onderliggende verschillen kan er naar overbrugging worden gezocht. Worden verschillen verklaard door bezorgdheid over de verdeling van lusten en lasten dan is het beleid hierop aan te passen, en als het verklaard wordt door een niet begrijpen van het belang van bepaalde maatregelen dan is daar ook wat aan te doen. Overigens hoeven niet alle verschillen overbrugbaar te zijn, en is er soms beleid nodig waar de meningen over verdeeld zijn, maar het is belangrijk om te weten waar de verschillen zitten om er iets aan te kunnen doen.

Een andere reden waarom het belangrijk is om gevoel te hebben voor verschillen in de betrokkenheid van burgers bij de leefomgeving is dat er zoals gezegd veel van de samenleving wordt verwacht. Als echter, zoals bijvoorbeeld uit het I&O (2020) onderzoek blijkt, 60 procent van de respondenten vindt dat grote bedrijven eerst moeten verduurzamen, en 33 procent dat het sowieso niet uitmaakt wat burgers zelf doen, dan is de kans op vrijwillige energiebesparing door burgers klein. Ook kan zicht op hoe burgers tegen de leefomgeving en het leefomgevingsbeleid aankijken helpen bij de vormgeving van het beleid: Zo geeft bijvoorbeeld in het eerder genoemde I&O onderzoek 36 procent van de hoger opgeleiden aan dat zij zich duurzamer zouden gedragen wanneer zij meer informatie en hulp zouden ontvangen, maar voor lager opgeleiden ligt dit percentage op 25 procent. Hoger opgeleiden menen ook vaker dat regelgeving van de overheid om duurzaam gedrag af te dwingen effect heeft: gelooft 43 procent van de hoger opgeleiden dat dit gaat werken, voor de lager opgeleiden ligt dit percentage op 19 procent.

Om bij de vormgeving van beleid rekening te kunnen houden met wat burgers beweegt is het belangrijk om te weten of betrokkenheid dan wel weerstand veroorzaakt worden doordat burgers niet begrijpen waarom bepaalde maatregelen genomen worden (weten), het niet belangrijk vinden dat er naar een verbeterde kwaliteit van de leefomgeving gestreefd wordt (willen) dan wel het gevoel hebben niet aan een verbeterde leefomgeving te kunnen bijdragen, door bijvoorbeeld een beperkte beschikbaarheid van middelen, invloed of tijd (kunnen). Daarmee is niet gezegd dat degenen die weten, willen en kunnen ook milieu- en leefomgevingsbewust bezig zijn: Zo laat het genoemde I&O (2020) onderzoek zien dat alhoewel hogeropgeleiden vaker de intentie hebben zich milieubewust te gedragen maar een zeer beperkt deel dit ook waarmaakt in de praktijk- dit terwijl hogeropgeleiden vaak beter op de hoogte van het leefomgevingsbeleid en van het belang van een duurzame en toekomstbestendige leefomgeving zijn, en ook vaker over de middelen beschikken omdat hogeropgeleiden over het algemeen een hoger inkomen hebben dan lager opgeleiden¹. De reden dat ook betrokken en milieubewuste burgers hun intentie om milieubewust te handelen slechts beperkt omzetten in actie is dat gedragsverandering moeilijk is (WRR 2017), en milieubewust gedrag al helemaal. Immers, je milieubewust gedragen kost moeite, terwijl de baten van een gezonde leefomgeving met iedereen worden gedeeld. Dit zorgt voor een sterke prikkel om af te wachten, want waarom zou ik een dure trein nemen als mijn buurman nog wel vliegen gaat? Dit zogenaamde *free rider* gedrag is moeilijk voor burgers om zelf te reguleren, en vraagt om (overheids-) ingrijpen en facilitering van duurzaam keuzegedrag.

¹ Overigens ligt de milieu-impact van hogeropgeleiden over het algemeen ook significant hoger dan die van lager opgeleiden (I&O 2020). In zijn algemeen kan gezegd worden dat milieu impact is verbonden met inkomen: hoe rijker iemand, of hoe rijker een samenleving, hoe hoger de milieu-impact. Weliswaar zijn hoog ontwikkelde economieën technologisch vaak verder ontwikkeld, met een efficiënter gebruik van grondstoffen en energie, maar door het hogere welvaartsniveau blijft de totale milieudruk toch groot. Dit betekent niet dat een hoger inkomen of een hogere welvaart per definitie leiden tot meer druk op de leefomgeving: het is mogelijk om keuzes te maken die niet of minder belastend voor de leefomgeving zijn, maar dit vraagt naast technologische innovatie om milieubewuste keuzes en gedrag.

Het is goed om te constateren dat de betrokkenheid van burgers bij de leefomgeving zich op vele manieren kan uiten: het kan betekenen dat iemand zich inzet voor het onderhoud van de lokale speeltuin of parkje, maar het kan ook betekenen dat iemand vrijwilliger is bij een natuurorganisatie, lid van een energie coöperatie of actief in de buurt. Maatschappelijke betrokkenheid kan zich uiten in milieubewust gedrag, zoals het zuinig omgaan met water en energie, het scheiden van afval, en het kopen van eko-gecertificeerde producten, maar het kan ook betekenen dat iemand vaker de trein pakt of investeert in een energiezuinig huis. Meer passief kan maatschappelijke betrokkenheid zich uiten in een stem voor een politieke partij of programma dat de leefomgeving hoog in het vaandel heeft staan, of in de steun voor een beleidspakket of programma dat zich voor duurzame ontwikkeling inzet. Negatieve betrokkenheid, of weerstand, kan zich actief uiten in protest, lobby of pressie maar het kan zich ook passief uiten in een stem voor een partij die de leefomgevingsopgaven ontkent of in ieder geval niet hoog op de prioriteiten lijst heeft staan, al kan dat laatste ook een uiting van niet betrokkenheid zijn. Al met al is het vaak moeilijk om de mate en wijze van maatschappelijke betrokkenheid vast te stellen (Bredenoord et al 2020). Waar we in geïnteresseerd zijn is dan ook niet zozeer de mate en wijze van betrokkenheid als wel de vraag waar betrokkenheid mee samenhangt, en onder welke omstandigheden betrokkenheid bij de leefomgeving leidt tot andere keuzes en gedrag. In de volgende paragraaf werken we uit hoe we daar in de Balans van de Leefomgeving mee zijn omgegaan.

1.2 Aandacht voor betrokkenheid in de Balans van de Leefomgeving

We besteden in de Balans van de Leefomgeving 2020 aandacht aan de betrokkenheid van burgers bij de leefomgeving omdat we menen dat om het leefomgevingsbeleid goed te kunnen beoordelen het beleid niet alleen in verband met de kwaliteit van de leefomgeving moet worden gezien. De maatschappelijke inbedding van het leefomgevingsbeleid is ook belangrijk, zeker gezien het feit dat een groot deel van het beleid is vermaatschappelijkt (WRR 2003; PBL 2018), waarmee de uitkomsten voor een belangrijk deel afhankelijk van de betrokkenheid en inzet van burgers, bedrijven en maatschappelijke organisaties zijn.

Om zicht te krijgen op de mate waarin en de wijze waarop burgers zich betrokken voelen bij de leefomgeving en het leefomgevingsbeleid hebben we als onderdeel van de Balans een vragenlijst ontwikkeld die in April 2020 door CentERdata onder een representatieve dwarsdoorsnede van de Nederlandse bevolking, het LiSSpanel, is uitgezet. In hoofdstuk 4 gaan we in op de totstandkoming en de uitkomsten van deze vragenlijst, in de bijlage is de rapportage van CentERdata integraal opgenomen, inclusief de vragenlijst zelf. In het hoofdstuk gaan we nader in op de belangrijkste uitkomsten en besteden we aandacht aan de dwarsdoorsneden die we van de uitkomsten hebben gemaakt op basis van de leeftijd, het opleidingsniveau, het inkomen en de mate van verstedelijking van de woonplaats van de respondent.

Om de uitkomsten van de vragenlijst te kunnen duiden en in te bedden in de bredere literatuur hebben we tevens de beschikbare literatuur over maatschappelijke betrokkenheid bij de leefomgeving op een rij gezet. In hoofdstuk 3 presenteren we dit overzicht, waarbij we ons geconcentreerd hebben op de vier leefomgevingsopgaven die centraal staan in de Balans van de Leefomgeving 2020: klimaatverandering en energie, landbouw, voedsel en natuur, ruimtelijke ontwikkelingen en circulaire economie. We hebben ons in de analyse grotendeels beperkt tot Nederlandse studies, die op basis van een vragenlijst onder een aanzienlijke steekproef, empirisch onderzoek naar één of meerdere aspecten van maatschappelijke betrokkenheid bij één of meerdere van de vier leefomgevingsopgaven hebben gedaan. In de bijlage is een overzicht van de bestudeerde studies opgenomen: dit overzicht is weliswaar niet volledig maar door iteratie met interne experts op de verschillende thema's is gestreefd naar een zo goed en dekkend mogelijk overzicht. Gezien de beperkte doorlooptijd die er voor de analyse beschikbaar was hebben we ons geconcentreerd op de thema's en onderwerpen die het meest relevant waren voor de Balans van de Leefomgeving 2020. Dit betekent bijvoorbeeld dat we binnen de leefomgevingsopgave ruimtelijke ontwikkeling ons geconcentreerd hebben op wonen, leefbaarheid, ruimtelijke ordening en landschap, en de literatuur over bijvoorbeeld stedelijke vernieuwing en mobiliteit hebben genegeerd. Daarnaast waren we afhankelijk van wat we vonden: zo bleken de meeste studies binnen het thema circulaire economie te zijn gericht op de betrokkenheid van bedrijven, en niet op die van burgers, vandaar dat de analyse met betrekking tot het thema circulaire economie zich in hoofdstuk 3 vooral op het afvalbeleid heeft gericht.

2 Maatschappelijke betrokkenheid

Wanneer het gaat over de betrokkenheid van burgers bij de leefomgeving, denkt men al snel aan de intrinsieke betrokkenheid die mensen tonen of voelen bij hun leefomgeving. Maar maatschappelijke betrokkenheid kan ook actief door beleid worden gezocht: zo geeft het kabinet in de Rijksnatuurvisie (Ministerie van Economische Zaken 2014) aan de ambitie te hebben om betrokkenheid bij natuur en biodiversiteit te stimuleren en de samenleving te willen betrekken bij de bescherming, beleving en het duurzaam benutten van de natuur. Bredenoord et al. (2020) evalueren de mate waarin de overheid in deze ambitie geslaagd is, en komen onder andere tot de conclusie dat er veel 'groene initiatieven' in de samenleving zijn maar dat die niet allemaal bijdragen aan de doelen van het rijksoverheidsbeleid, dat het Rijk er niet simpelweg van uit kan gaan dat burgers zich ook medeverantwoordelijk gaan voelen, en dat de actief betrokkenen geen representatieve dwarsdoorsnede van de samenleving zijn. Dergelijke conclusies worden vaker getrokken waar het om door overheden gezochte betrokkenheid van de samenleving gaat: zo trekken Mansuri en Rao (2004) vergelijkbare lessen na evaluatie van het *community-based* portfolio van de Wereldbank: participatie en betrokkenheid leiden tot andere en lokaal vaak beter gewaardeerde projecten (al is dat laatste afhankelijk van wie er geparticipeerd hebben), maar het leidt niet automatisch tot een gevoel van medeverantwoordelijkheid.

In deze achtergrondnotitie staan we zowel stil bij de 'intrinsieke' betrokkenheid van de samenleving bij de leefomgeving, als bij de betrokkenheid die door de overheid wordt gezocht. Intrinsiek staat tussen haakjes omdat ook deze betrokkenheid in wisselwerking is ontstaan: burgers nemen zelf initiatief en verantwoordelijkheid voor de leefomgeving omdat ze dat belangrijk vinden, maar ook omdat de overheid dat blijkbaar niet, of in de ogen van de betrokken burgers onvoldoende, doet. Een dergelijke vorm van betrokkenheid staat centraal in het rapport *De energieke samenleving* (PBL 2011) dat constateert dat bewuste en betrokken burgers, bedrijven en maatschappelijke organisaties niet langer afwachten wat de overheid van hen verwacht maar zelf het voortouw nemen. Dit gedachtegoed komt terug in het begrip participatiesamenleving dat koning Willem-Alexander in zijn troonrede van 2013 als volgt inleidde en definieerde: 'Het is onmiskenbaar dat mensen in onze huidige netwerk- en informatiesamenleving mondiger en zelfstandiger zijn dan vroeger. Gecombineerd met de noodzaak om het tekort van de overheid terug te dringen, leidt dit ertoe dat de klassieke verzorgingsstaat langzaam maar zeker verandert in een participatiesamenleving. Van iedereen die dat kan, wordt gevraagd verantwoordelijkheid te nemen voor zijn of haar eigen leven en omgeving'. Of betrokkenheid daarmee start bij de samenleving of bij de overheid is moeilijk vast te stellen, zeker is dat er in het huidige leefomgevingsbeleid veel van de betrokkenheid van de samenleving wordt verwacht. Of dit een realistische verwachting is is één van de zaken die we in dit hoofdstuk zullen beschouwen, naast de vraag waar betrokkenheid van afhankelijk is.

2.1 Maatschappelijke betrokkenheid bij de leefomgeving

De schaal waarop de leefomgeving wordt afgebakend bepaalt voor een belangrijk deel de relatie met de samenleving. Aan de ene kant maken de lagere schaalniveaus deel uit van de leefwereld en de grotere van de systeemwereld (Dammers et al. 2020): zo is het klimaatstelsel iets abstracts waarvan mensen misschien weten dat het hun leefwereld beïnvloedt maar dit niet direct zo ervaren, terwijl de buurt direct deel van iemands leefwereld uitmaakt. Aan de andere kant bepaalt schaalniveau de mate waarin een samenleving invloed heeft op de leefomgeving: kan een samenleving zelf bepalen hoe een buurt eruit ziet, dit geldt niet voor een stabiel klimaatstelsel. Bepaalt de afbakening van de leefomgeving daarmee enerzijds het gevoel dat mensen hebben bij hun leefomgeving, het bepaalt anderzijds de mate van invloed en de complexiteit van het beheer. Per persoon zal het verschillen of iemand zich alleen betrokken voelt bij zijn directe leefwereld of dat deze betrokkenheid ook de grotere systeemwereld geldt, iets wat met vele factoren samenhangt (Clayton 2003).

Wat de beperkte invloed van de samenleving op de leefomgeving betreft is het belangrijk om te constateren dat de grenzen van het klimaat- en ecosysteem zelden samenvallen met de grenzen van een land. Kan een land tot op zekere hoogte zelf zorgen voor de kwaliteit van haar bossen, die kwaliteit wordt mede beïnvloed door de kwaliteit van de lucht en het water uit het buurland. Andersom is de biodiversiteit die de bossen in een bepaald land herbergen van waarde voor de hele wereld en helpen de bossen bij de stabilisering van het mondiale klimaatstelsel.

2.1.1 De leefomgeving als collectieve verantwoordelijkheid

Doordat de leefomgeving moeilijk te begrenzen is, is het moeilijk om te waarborgen dat er voor de kwaliteit van de leefomgeving wordt gezorgd. Immers, als Nederland veel moeite doet voor het behoud van zijn bossen dan hebben andere landen daar ook baat bij, terwijl als Nederland het bos kapt dit vooral ten goede komt aan de eigen economie. Overigens kan iets vergelijkbaars gelden voor de leefwereld op buurtniveau: als niet duidelijk is afgebakend hoe het gebruik van de gezamenlijke ruimte en de verdeling van lusten en lasten is geregeld, ontstaat er al snel een *'tragedy of the commons'* doordat niemand zich verantwoordelijk voelt (Olson 1965).

Meer in het algemeen kan gesteld worden dat de afbakening van gebruiksrechten, toewijzing van verantwoordelijkheden en verdeling van lusten en lasten bepalende factoren in de relatie tussen samenleving en leefomgeving zijn. Dit speelt op alle schaalniveaus, maar vooral in de systeemwereld omdat hier de afbakening het meest lastig is. Doordat de gebruiksrechten van de leefomgeving moeilijk zijn af te bakenen is de zorg voor de leefomgeving traditioneel de verantwoordelijkheid van overheden. Immers, alleen een overheid heeft de autoriteit om het gebruik van de leefomgeving in goede banen te leiden en de verantwoordelijkheid te nemen voor het gezamenlijke beheer. Ostrom (1990) liet zien dat ook zonder overheid groepen burgers de kwaliteit van hun leefomgeving kunnen waarborgen, maar dat het hierbij een cruciale randvoorwaarde is om *freeridgedrag* te kunnen reguleren: alleen als een gemeenschap erin slaagt om diegenen die baat hebben bij een goed verzorgde leefomgeving bij te laten dragen aan de kosten, en ervoor te zorgen dat de gebruiksrechten evenwichtig verdeeld zijn, lukt het haar om effectief verantwoordelijkheid te nemen voor de leefomgeving. Gemeenschappen doen dit bijvoorbeeld via sociale normen, informele afspraken en bijdragen, een overheid doet dit middels (handhaving van de) wet- en regelgeving en het belastingsysteem.

2.1.2 Milieubewust gedrag vraagt (zelf)regulatie

Wat dit betekent voor maatschappelijke betrokkenheid is dat op individueel niveau burgers zich weliswaar betrokken kunnen voelen maar dat ze de neiging tot *freeriden* moeten overwinnen om ook te komen tot milieubewust gedrag. Immers, wat goed is voor het collectief (milieubewust gedrag) is niet per se de beste keuze voor jou als individu, in elk geval niet op de korte termijn. Het vraagt zelfregulatie, oftewel de capaciteit om over persoonlijke kortetermijnbelangen heen te stappen ten gunste van het collectief. Dat is lastig, vooral als niemand je individuele inspanning ziet (kortere douchen) of als je inspanning met aanzienlijke kosten (trein in plaats van vliegen) of aanpassing van gewoontegedrag (minder vlees eten) gepaard gaan (Farrow et al. 2017). Daarnaast speelt het zogenoemde 'gekke henkie'-gevoel: 'waarom zou ik me milieubewust gedragen als anderen dat niet ook doen?' De meeste mensen zijn wat dat betreft conditioneel betrokken: als anderen ook stoppen met vliegen, vlees eten, energie en grondstoffen verspillen dan doen zij dat ook (Vringer et al. 2017; Gächter 2006; Fehr & Fischbacher 2004; Frey & Meier 2004). Dit betekent onder andere dat voor het in beweging krijgen van een samenleving aandacht nodig is voor sociale dynamiek, en voor de beheersing van *freeridgedrag*.

Wat de individuele prikkel om betrokkenheid bij de leefomgeving te tonen betreft geldt dat persoonlijke voorkeuren en beschikbaarheid van tijd en middelen belangrijke factoren zijn: zo zijn veel vrijwilligers pensionado's (vrije tijd) en zijn ze niet alleen vrijwilliger omdat ze betrokken zijn bij de leefomgeving, maar ook omdat het gezellig is (Braaksma 2017). En investeren in een energiezuinig huishouden is niet alleen milieubewust maar ook goed voor de portemonnee (CBS 2018). De mate waarin mensen zich bewust zijn van de persoonlijke baten van een goed leefomgevingsbeleid verschillen echter (Abrahamse & Matthis 2012), en ook van de kosten hebben velen geen weet. Zo zien velen wel de kosten maar niet de besparing die optreedt bij huisisolatie (Nair et al. 2010) en zijn de gezondheidseffecten van een betere luchtkwaliteit veel mensen onbekend (Howell et al. 2003). Dit maakt uit voor maatschappelijke betrokkenheid omdat het de perceptie van lusten en lasten beïnvloedt. Toegang tot kennis en informatie is daarom belangrijk, maar voorlichting alleen lost het niet op. Zo kost ook het verwerken van informatie energie en moeite: hoeveel moeite hangt deels af van iemands opleiding en intelligentie, maar ook intelligente mensen hebben de neiging om van vuistregels en vaste waarheden uit te gaan (Simon 1990). Dit verklaart mede waarom de meeste mensen hun gedrag niet aanpassen op basis van informatie, maar op basis van wat zij de mensen om zich heen zien doen (Bamberg & Möser 2007; Barr 2003; Barr et al. 2011). Daarbij passen mensen hun gedrag meestal niet aan op basis van kennis maar op basis van bewustzijn (Dunlop et al. 2010): gaat kennis over algemene feiten, bewustzijn is persoonlijker en gaat naast kennis ook over ervaringen en de mate waarin kennis is geïnternaliseerd (Trevethan 2017; Epstein 1994). Experimenten rond de communicatie en vormgeving van beleid gericht op energie en waterbesparing (zie bijvoorbeeld Alcott & Rogers 2014; Andor & Feld 2018; Delmas et al. 2013; Rosenkrantz et al. 2017; Katz et al. 2016; Ito et al. 2018) laten zien hoe belangrijk het is om met dergelijke factoren rekening te houden in de vormgeving en communicatie van beleid.

In de afweging van kosten en baten speelt ook de verdeling van lusten en lasten een belangrijke rol: ook al wegen voor een individu de kosten op tegen de baten, als anderen lagere kosten hebben kan dit toch een reden zijn om het niet te doen. Dit is zo omdat mensen over het algemeen een rechtvaardige verdeling van kosten en baten belangrijk vinden, voor zichzelf (denk bijvoorbeeld aan het 'Not-in-my-backyard' (NIMBY) fenomeen) maar ook voor de rest. Zo blijkt uit verschillende onderzoeken dat een groot deel van de mensen maatregelen die eerlijk zijn voor de samenleving verkiezen boven maatregelen die goed uitpakken voor henzelf, mits de verschillen niet te groot zijn (Engelman & Strobel 2004; Bolton & Ockenfels 2006). Dit is belangrijk omdat het laat zien dat de afstand tussen eigenbelang en collectief belang overbrugd kan worden indien aandacht aan rechtvaardigheidsargumenten wordt besteed.

Ten slotte heeft de mate waarin mensen zich al dan niet betrokken voelen bij de leefomgeving, en een verantwoordelijkheid voor zichzelf in de zorg voor die leefomgeving zien, te maken met hun vermogen om zich met dergelijke zaken bezig te houden en met hun plek in de samenleving (Sen 1995). Zo heeft niet iedereen het gevoel dat hij of zij invloed heeft of kan hebben op de leefomgeving of het leefomgevingsbeleid. Daarnaast is het niet iedereen gegeven om aandacht te hebben voor langetermijnvragen: als stress en kortetermijnproblemen de overhand hebben, komen mensen hier simpelweg niet aan toe (O'Donoghue & Rabin 2000; Ameriks et al. 2007). Dit speelt al waar het gaat om concrete problemen als iemands gezondheid of pensioenopbouw, laat staan waar het abstractere zaken als de duurzame ontwikkeling van de samenleving betreft. Zo onderstreept het WRR-rapport 'Weten is nog geen doen' (2017) het belang van zelfcontrole, of het vermogen om eigen gedrag te kunnen reguleren en de verleidingen die er dagelijks op ons afkomen te weerstaan. Ook overtuiging is een factor: als iemand het gevoel heeft dat het allemaal toch geen zin heeft verhoudt diegene zich anders tot zijn omgeving dan wanneer iemand denkt van betekenis te kunnen zijn. Belangrijke elementen in het vermogen van een individu om zich met duurzaamheidsvraagstukken bezig te houden zijn daarmee bestaanszekerheid, opleiding en plek in de samenleving, naast overtuigingen.

2.2 Maatschappelijke betrokkenheid bij het beleid

Hebben we het in het voorgaande gehad over de directe betrokkenheid van de samenleving bij de leefomgeving, deze betrokkenheid kan ook vorm krijgen via het beleid. Mensen kunnen vinden dat de overheid te veel verantwoordelijkheid neemt, of juist te weinig, en ze kunnen vinden dat het beleid effectief is vormgegeven, of juist niet. Om de betrokkenheid bij het beleid te vergroten laten overheden burgers steeds vaker participeren in de vormgeving en uitvoering van beleid (Bulkeley & Mol 2003; Newig et al. 2018; Newig & Fritsch 2009). Als het goed is krijgen de betrokkenen een stem in de besluitvorming (Reed 2008), maar beleidsmakers gebruiken participatie soms ook om het eigen beleid makkelijker geïmplementeerd te krijgen (Owen 2000). Worden burgers betrokken, dan zijn het vaak de al betrokken burgers die participeren, terwijl het voor democratische legitimatie van beleid van belang is dat ook de belangen van diegenen die niet participeren worden gehoord (Turnhout et al. 2010). Zo niet, dan kan participatie ook leiden tot weerstand, omdat de bredere goegemeente zich niet in de uitkomsten herkent. Daarbij is het in het geval van de leefomgeving belangrijk om te realiseren dat de besluitvorming ook over de belangen van toekomstige generaties en de belangen van niet-Nederlandse samenlevingen gaat. Een samenleving die duurzaamheid belangrijk vindt houdt hier rekening mee (Brundtland et al. 1987), maar dit heeft wel zijn implicaties voor de rol van participatie in de besluitvorming. Overigens geldt ook hier dat het uitmaakt over welke afbakening van de leefomgeving het gaat: gaat het over stedelijke vernieuwing of over het klimaatbeleid? In het eerste geval kunnen de meeste betrokkenen in principe bij de besluitvorming betrokken worden, in het tweede geval niet.

2.2.1 Participatie, draagvlak en legitimatie

Participatie is intrinsiek waardevol, maar er is ook een instrumentele reden waarom het belangrijk kan zijn: de overheid kan haar burgers niet dwingen om zich naar het beleid te voegen, dit gebeurt grotendeels op basis van vrijwilligheid. Het idee is dat door burgers te betrekken zij zich meer betrokken gaan voelen, en daardoor eerder geneigd zijn zich in te zetten voor de doelen van het beleid (Tyler 2006; Levi et al. 2009). Daarbij kan door burgers te betrekken meer rekening worden gehouden met de specifieke verlangens en afwegingen die in de lokale context van belang zijn: overheden weten beperkt wat er speelt in een bepaalde buurt of gemeenschap, en door mensen uit die gemeenschap bij de vormgeving van het beleid te betrekken kan beleid worden verbeterd en de effectiviteit worden vergroot (Eden 1996; McKinley et al. 2007; Hogl et al. 2012).

Burgers zijn niet alleen individueel bij de leefomgeving en het leefomgevingsbeleid betrokken, zij zetten zich ook gemeenschappelijk voor de leefomgeving in (burgerinitiatieven) en zijn bij de uitwerking en uitvoering van het beleid betrokken via maatschappelijke organisaties. Zoals geconstateerd in *De energieke samenleving* (PBL 2011) is de betrokkenheid en energie van de samenleving in de vorm van burgerinitiatieven en samenwerkingsverbanden rond de leefomgeving aanzienlijk, met vele *bottom-up*initiatieven zoals in de vorm van energiecoöperaties, stadslandbouwinitiatieven, *repair cafés*, natuurorganisaties en buurtorganisaties die deze betrokkenheid laten zien (Brendenoord et al. 2020; Rood & Kishna 2019). Veelal gaat het hier echter om een relatief klein deel van de bevolking, terwijl er vanuit het beleid veel naar deze groep verwezen wordt. Zo blijkt uit *De sociale staat van Nederland* (Sociaal Cultureel Planbureau 2019b) dat het aantal mensen dat zich vrijwillig voor maatschappelijke doelen inzet weliswaar stabiel is maar dat het in het geval van natuur om minder dan 5 procent, en in het geval van energiecoöperaties om 1 procent, van de bevolking gaat (Sociaal Cultureel Planbureau 2019b). Relativering van het aandeel van dergelijke voorlopers is van belang omdat voorkomen moet worden dat het leefomgevingsbeleid zich in te sterke mate op de voorlopers baseert. Vanuit de gedachte dat voorlopers met hun goede voorbeeld de rest van de samenleving in beweging kunnen krijgen lijkt dit misschien logisch, maar als de rest van de samenleving zich niet herkent in de voorlopers, dreigen er afbreukrisico's. Zo blijkt uit verschillende studies dat waar voorlopers vaak gedreven worden door een sterk intrinsieke motivatie, de middenmoot vooral door andersoortige redenen, zoals routines, risicoaversie en financiële prikkels gedreven wordt (Bouma et al. 2020; Sociaal Cultureel Planbureau 2020). Daarbij is het voor de democratische legitimatie van beleid belangrijk dat burgers zich in het beleid herkennen, en gehoord worden, en dit is niet het geval wanneer vooral naar een bepaalde groep geluisterd wordt (Turnhout et al. 2010).

Vanuit het beleid gebeurt er het nodige om de samenleving bij de uitwerking en uitvoering van het beleid te betrekken, al loopt dit voor het grootste deel via het maatschappelijke middenveld. Zo zitten belangenorganisaties als Vereniging Eigen Huis aan tafel bij de totstandkoming van het Klimaatakkoord, praten ledenorganisaties zoals Natuurmonumenten mee over het stikstofbeleid en speelt boerenorganisatie LTO een belangrijke rol in de vormgeving van het landbouwbeleid. Het is de vraag echter in welke mate deze organisaties de burgerij in zijn algemeenheid (nog) vertegenwoordigen. Zo constateert het SCP (2019b) dat de ledenaantallen van natuurorganisaties teruglopen en concludeerde de Staatscommissie parlementair stelsel (2018) dat een toenemend aantal burgers zich niet vertegenwoordigd voelt en dreigt af te haken waar het gaat om publieke zaken, met alle risico's van dien.

Daarbij vraagt actieve betrokkenheid om actieve inzet, en niet elke burger is daartoe geëquipeerd, of gemotiveerd. Beleid maken dat desondanks de wensen en zorgen van de gehele samenleving weerspiegelt vraagt om een extra inspanning, voorbij het min of meer geformaliseerde overleg. Aandacht is gewenst voor de verschillende manieren waarop groepen burgers zich verhouden tot hun leefomgeving en voor de mogelijkheden die zij al dan niet hebben om daaraan bij te dragen, zonder dat de randvoorwaarde om gehoord te worden actief meedoen aan de besluitvorming is. Dit wijkt af van het model van de participatieve samenleving, dat nadrukkelijk door de kabinetten-Rutte is gepropageerd, met de boodschap dat mensen vooral zelf verantwoordelijkheid moeten nemen en niet naar de overheid moeten kijken voor de oplossing van maatschappelijke opgaven. Waar het gaat om collectieve verantwoordelijkheden, zoals de kwaliteit van de leefomgeving, is individuele betrokkenheid echter onvoldoende om tot oplossing te komen van collectieve opgaven.

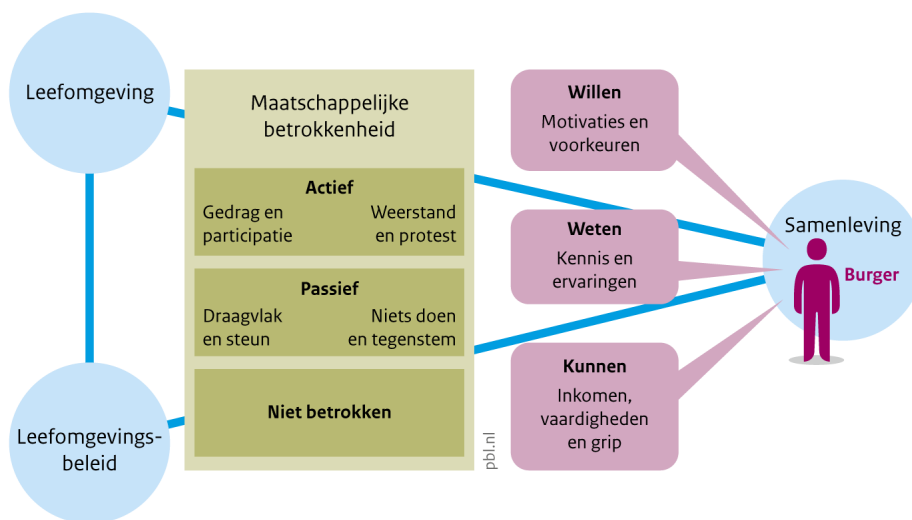
2.3 Factoren van invloed op betrokkenheid

In de voorgaande paragrafen zijn er al heel wat factoren de revue gepasseerd die van invloed zijn op de betrokkenheid van de samenleving bij de leefomgeving en het leefomgevingsbeleid. In grote lijnen zijn deze factoren samen te vatten als factoren die te maken hebben met *willen* (motivatie, voorkeuren, waarden), *weten* (kennis, bewustzijn, verwachtingen en overtuigingen) en *kunnen* (vertrouwen in overheid, invloed, middelen en vertegenwoordiging).

Alhoewel we uiteindelijk geïnteresseerd zijn in de betrokkenheid bij de leefomgeving op collectief niveau, van de samenleving, is een manier om die betrokkenheid in kaart te brengen te kijken naar wat de betrokkenheid (actief of passief) is van individuele burgers. In figuur 2.1 hieronder vatten we de verschillende factoren samen, waarbij de karakteristieken van de burger in kwestie (inkomen, leeftijd, vermogen, geslacht) geen expliciete plek hebben maar impliciet van invloed op de genoemde factoren zijn.

Figuur 2.1

Factoren van invloed op burgerbetrokkenheid bij leefomgeving

Bron: PBL

Er zijn verschillende studies gedaan naar de invloed van bijvoorbeeld motivatie op maatschappelijke betrokkenheid, maar er zijn maar weinig studies die kijken naar de relatieve invloed van de verschillende factoren samen op de betrokkenheid van burgers bij de leefomgeving (Steg & Vlek 2009). Bamberg en Möser (2007) kijken met behulp van een meta-analyse naar het relatieve belang van de verschillende factoren in het verklaren van milieubewust gedrag. Zij constateren dat (morele) waarden en overtuigingen belangrijke factoren zijn, naast zelfbeheersing, wat nauw aansluit bij onze eerdere constatering dat betrokkenheid niet automatisch leidt tot milieubewust handelen omdat het individueel verantwoordelijkheid nemen om meerdere redenen lastig is. Ook milieubewustzijn is een belangrijke factor; dit leidt niet direct tot milieubewust handelen maar heeft indirect invloed via sociale normen en schuldgevoel (Bamberg & Moser 2007). Wat betreft de bredere vraag naar het belang van de verschillende factoren voor het verklaren van maatschappelijke betrokkenheid laten Koninsky et al. (2008) voor de Verenigde Staten zien dat politieke kleur en vertrouwen in de overheid belangrijke verklarende factoren zijn. Verder blijken Amerikanen emissiereductiebeleid belangrijker te vinden dan ecosysteembescherming, en lokale en nationale problemen belangrijker dan mondiale problemen te vinden, wat wellicht te maken heeft met psychologische factoren als *loss aversion* (oftewel dat men het erger vindt om iets te verliezen dan men het fijn vindt om iets te krijgen), en dat het *freerider* probleem groter bij mondiale vraagstukken is. Stoutenborough et al. (2014) onderzoeken de rol van overtuigingen, waarden, kennis, invloed en vertrouwen met betrekking tot de beoordeling van het klimaatbeleid. Zij concluderen dat alhoewel al deze factoren maatschappelijke betrokkenheid bij het klimaatbeleid helpen verklaren, het belang van de verschillende factoren verschilt waar het om specifieke maatregelen gaat (zoals prijsbeleid). Fairbrother (2016) zegt iets vergelijkbaars in zijn meerlandenstudie: vinden mensen milieubescherming belangrijk, ze zijn niet automatisch ook voor milieuprijsbeleid. Steun voor de invulling en vorm van het beleid hangt samen met vertrouwen in publieke instituties en met percepties van publieke verantwoordelijkheid.

Relevant is ook de studie die Scholte et al. (Sociaal Cultureel Planbureau 2020) recent hebben gedaan. In deze studie is op basis van de bestaande literatuur een operationeel model opgesteld voor het verklaren van aan- of afwezigheid van steun van subpopulaties in de Nederlandse samenleving voor het klimaatbeleid en de energietransitie. De nadruk in deze studie ligt op sociaaldemografische verklarende factoren onder de Nederlandse bevolking. Dit sluit aan bij een stroming in de literatuur uit de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw waarin diverse auteurs probeerden op basis van sociaaldemografische variabelen het toegenomen milieubewustzijn te verklaren (zie bijvoorbeeld Dietz et al. (1998); Van Liere & Dunlap (1980); of voor een overzicht Leroy & Nelissen (1999)). Uit de verschillende studies blijkt dat met name hogeropgeleiden, vrouwen, jongeren en stedelingen zich zorgen maken over het milieu. Daarnaast bevestigt de studie dat politieke affilatie weliswaar een belangrijke factor is maar tevens een factor die belangrijke onderliggende verschillen rond vertrouwen, percepties van verantwoordelijkheid en invloed verhuult. In hoofdstuk 4 werken we verder uit hoe we met de verschillende factoren zijn omgegaan in de opzet van de vragenlijst. Het volgende hoofdstuk gaat over de uitkomsten van eerdere vragenlijstonderzoeken.

3 Eerder vragenlijstonderzoek

In de afgelopen twee decennia zijn in Nederland en daarbuiten de nodige studies verschenen over de betrokkenheid van burgers bij de leefomgeving. Niet alleen gouvernementele organisaties zoals het SCP, CBS en de WRR en kennisinstellingen zoals de WUR en CentERdata houden zich bezig met dit onderwerp, ook ngo's en de ministeries dragen bij aan het bouwwerk van kennis, waarbij commerciële organisaties zoals Motivaction, I&O en Kantar TNS-NIPO de studies vaak voor de ministeries en voor ngo's uitvoeren. Om een beeld te krijgen van wat er bekend is over de maatschappelijke betrokkenheid van burgers bij de leefomgeving, en meer specifiek de vier leefomgevingsopgaven, in Nederland, hebben we de empirische literatuur op dit gebied geprobeerd te verzamelen. We hebben ons daarbij beperkt tot studies die gebruikmaken van een vragenlijst en die zich op een representatieve dwarsdoorsnede van de Nederlandse bevolking richten. Daarbinnen hebben we ons verder beperkt tot de vier leefomgevingsopgaven die centraal staan in de Balans van de Leefomgeving 2020: klimaatverandering en energie, landbouw, voedsel en natuur, ruimtelijke ontwikkelingen (meer specifiek; wonen, leefbaarheid, ruimtelijke ordening en landschap) en circulaire economie. Het literatuuroverzicht is dan ook niet uitputtend, maar geeft een beeld van het publieksonderzoek naar de vier leefomgevingsthema's dat de afgelopen jaren in Nederland is gedaan.

3.1 Klimaat en energie

3.1.1 Draagvlak voor klimaatmitigatie – herhaalde studies

Op het beleidsterrein van klimaatmitigatie, -adaptatie en energie is een behoorlijk aantal onderzoeken onder de burgerpopulatie uitgevoerd. Een duidelijk longitudinaal samenhangende bron van gegevens is het onderzoek van Motivaction (2019c, 2017, 2015a) in opdracht van het Ministerie van EZK dat iedere twee jaar in licht aangepaste vorm wordt herhaald. Doel van deze onderzoeken is om het draagvlak voor de energietransitie te peilen en te kijken hoe dit draagvlak kan worden vergroot. Soortgelijk onderzoek bestaat ook in Europese vorm. De Europese Commissie laat ieder jaar een Eurobarometer uitvoeren onder alle lidstaten naar de perceptie van klimaatverandering. De meest recente publicaties zijn van 2017 (TNS Opinion & Social, 2017a), 2018 (Kantar Public, 2018c) en 2019 (Kantar, 2019c). Deze worden opgesteld door Kantar. Ook hier vinden kleine wijzigingen plaats, maar wel zodanig dat er in tijdseries kan worden blijven gemeten.

Uit de onderzoeken blijkt dat een grote meerderheid van de Nederlandse bevolking denkt dat er sprake is van klimaatverandering (72 procent) en dat de mens hier een rol in speelt (67 procent). Ook geeft men aan zich zorgen te maken: 62 procent van de Nederlanders maakt zich zorgen om de wereld die wij nalaten aan toekomstige generaties (Motivaction 2019c). Het is dan ook niet verbazingwekkend dat er een brede steun voor klimaatbeleid is in Nederland. Dit betekent overigens niet automatisch dat er ook een bereidheid is om iets aan het eigen gedrag te doen: slechts één derde is gemotiveerd om alternatieve keuzes te maken in zijn of haar levensstijl. Hiervoor is naar 20 concrete besparingsmaatregelen gekeken. In de regel geldt dat relatief goedkope, technische veranderingen zoals ledlampen (75 procent positief), een waterbesparende douchekop (56 procent) of HR++-glas (53 procent) verwelkomd worden. Dat wil echter niet zeggen dat ze ook direct worden toegepast, want het gaat hier alleen om toegezegde bereidheid. De toegezegde bereidheid om gedrag te veranderen is een stuk lager: het openbaar vervoer in plaats van de auto naar het werk nemen (23 procent vindt dit acceptabel), lid worden van een duurzame-energiecoöperatie (26 procent) en minder vliegen (26 procent) (Motivaction 2019c). In de periode 2015 tot 2019 zijn er variaties geweest in de genoemde percentages, maar ze lijken relatief stabiel. Daarbij is het onderzoek van 2019 veel uitgebreider dan dat van 2017, waardoor voor een relatief groot aantal items een achtergrondcijfer uit 2015 en 2017 ontbreekt. Nederlanders hebben overigens de neiging de verantwoordelijkheid te externaliseren, om de verantwoordelijkheid voor het oplossen van het probleem buiten zichzelf te plaatsen. Zo geeft een grote meerderheid (71 procent) aan dat vooral grote bedrijven en de Rijksoverheid (65 procent) verantwoordelijk zijn voor het terugdringen van de CO₂-uitstoot (Motivaction 2019c). Ook denken Nederlanders in meerderheid dat klimaatmitigatie (het voorkomen of verkleinen van de uitstoot van broeikasgassen) in belangrijke mate strijdig is met economische belangen. 42 procent van de bevolking denkt dat klimaatmaatregelen Nederland meer kosten dan dat ze opleveren.

Daarnaast overschatten ze het huidige aandeel van hernieuwbare energie in de energiemix: dit wordt geschat op 26,2 procent, terwijl het op dat moment 7,4 procent was (Motivaction 2019c). De externalisering komt ook naar voren wanneer het gaat om installaties voor hernieuwbare energie zoals windturbines en zonnepanelen. Er is in het algemeen steun voor de uitbouw hiervan, maar deze steun vervalt zodra duidelijk wordt dat het om de eigen omgeving gaat (Motivaction 2019c): het Not In My BackYard-effect. Dit is in lijn met een studie van Vringer en Carabain (2020) die laat zien dat draagvlak voor beleidsdoelen niet automatisch betekent dat er draagvlak is voor maatregelen. Het Ministerie van Economische Zaken en Klimaat is vooral op zoek naar mechanismen om het gedrag van burgers ten opzichte van het klimaat ten gunste te beïnvloeden. Motivaction (2019c) noteert hierover in opdracht van het Ministerie de volgende uitkomsten:

De motivatie van Nederlanders om keuzes te maken die helpen klimaatverandering tegen te gaan hangt positief samen met (in volgorde van sterkte): 1. de mate waarin men denkt hier zelf invloed op te hebben; 2. de mate waarin men zichzelf medeverantwoordelijk vindt voor CO₂-uitstoot; 3. de mate waarin men denkt dat klimaatmaatregelen iets opleveren (naast kosten); 4. de mate waarin men het positief vindt als de overheid klimaatmaatregelen neemt; 5. de mate waarin men zich zorgen maakt over klimaatverandering; 6. de mate waarin men dierenwelzijn belangrijk vindt; 7. de mate waarin men zichzelf verantwoordelijk vindt voor het tegengaan van klimaatverandering; 8. de mate waarin men belang hecht aan het gebruiken van nieuwe technologieën. Een hogere mate van instemming met (een van) deze factoren, wordt geassocieerd met een hogere motivatie om klimaatvriendelijke keuzes te maken. Er is een negatief verband gevonden tussen de motivatie om klimaatverandering tegen te gaan en: 1. de mate waarin men gemak en comfort belangrijk vindt. Hier is het effect andersom: wie meer belang hecht aan gemak en comfort, is minder gemotiveerd om keuzes te maken die helpen klimaatverandering tegen te gaan. Bron: Motivaction, 2019c p. 17 (in opdracht van Ministerie EZK).

Om trendontwikkelingen te kunnen beoordelen kunnen de trends in Nederland worden gevolgd aan de hand van de Eurobarometers 490 (Kantar 2019c), 479 (Kantar Public 2018c) en 459 (TNS Opinion & Social 2017a) van de Europese Commissie over klimaatverandering. Hierin zijn de vragen hetzelfde gebleven. De drie studies laten zien dat Nederland een land is met een relatief hoog klimaatbewustzijn. De groep mensen die minder belang hecht aan het bestrijden van klimaatverandering is in de periode 2017-2019 in Nederland wel gegroeid, in tegenstelling tot de andere lidstaten. Dit zou mede kunnen komen doordat er in de afgelopen paar jaar veel aandacht is geweest voor het klimaatbeleid, waarmee ook de maatregelen en hun consequenties concreter zijn geworden: zoals gezegd neemt het draagvlak af als maatregelen meer concreet worden (Vringer & Carabain 2020). Daarmee behoort Nederland overigens nog steeds tot de landen waarvan de inwoners in hoge mate belang hechten aan het bestrijden van klimaatverandering.

3.1.2 Draagvlak voor klimaatmitigatie – eenmalige studies

Het SCP heeft in mei 2020 een onderzoek gepubliceerd met aandacht voor zowel de publieke opinie met betrekking tot klimaatverandering en aardgasvrije wijken, als voor draagvlak voor maatregelen met betrekking tot klimaatmitigatie en het aardgasvrij maken van bestaande woningen. Wat betreft het besef van klimaatverandering zijn de cijfers van het SCP (2020) vergelijkbaar met die van de onderzoeken in opdracht van het Ministerie van EZK door Motivaction (2019c): 56 procent van de mensen geeft aan dat de mens grotendeels verantwoordelijk is voor klimaatverandering, aangevuld door 21 procent die zegt dat de mens voor een klein deel verantwoordelijk is. 4 procent gelooft niet dat de huidige klimaatverandering door de mens wordt veroorzaakt en 2 gelooft niet dat het klimaat verandert. De overige 8 procent weet zich geen mening te vormen en twijfelt.

Een belangrijke conclusie van het rapport is dat steun voor klimaatbeleid niet hetzelfde is als steun voor het 'van het gas af'-beleid. Waar een (overgrote) meerderheid de invoering van duurzame energiebronnen en energiebesparing steunt, stuit de specifieke maatregel om bestaande woningen op een andere manier te gaan verwarmen juist op afkeuring door de meerderheid. Hierbij spelen meerdere factoren een rol. Zo speelt de persoonlijke vaardigheid van de burger om weloverwogen en geïnformeerd een beslissing te (durven) nemen over de aanschaf van een warmtepomp en woningisolatie een rol, maar ook het vertrouwen in de techniek en andere partijen en een ervaren gebrek aan informatie van de overheid. Uit het onderzoek blijkt bovendien dat een positieve houding ten opzichte van zowel alternatieve verwarming als streng klimaatbeleid sterk samenhangt met politieke voorkeur en dat politieke richtingen (zowel links als rechts) het promoten of verwerpen van klimaatbeleid tot steeds belangrijke partijstandpunten verheffen (Sociaal Cultureel Planbureau 2020).

Opvallend is dat in de studie van het SCP (2020) het 'kunnen' naar voren komt als een belangrijke statistisch verklarende variabele. Zo blijkt het financieel 'rond kunnen komen' en het gemak waarmee de begroting van een huishouden sluitend kan worden gemaakt sterk samen te hangen met de mening van personen over het aardgasvrij maken van woningen. Mensen met financiële ruimte maken zich minder zorgen, en zijn ook minder vaak klimaatsceptisch. Zij hebben meer vertrouwen in de overheid en dus ook meer in de door hen aangereikte oplossingen om van het aardgas af te gaan. Inkomen telt hierin dus niet alleen mee wat betreft het kunnen betalen van maatregelen of extra belasting, maar ook als mentale relativiseringsfactor die kan leiden tot latent vertrouwen in instituties. Daarbij blijken mensen met ecocentrische waarden en een grote affiniteit met maatschappelijke kwesties het meest actief betrokken bij het klimaatbeleid en bovendien actiebereid te zijn (Sociaal Cultureel Planbureau 2020). Het SCP merkt daarbij op dat de negatieve evenknie, de meer hedonistische groep die in zichzelf gekeerd is, op dit moment minder sterk correleert met het niet-steunen van het beleid. Het SCP (2020) waarschuwt dat in de toekomst meer verzet vanuit deze groep kan ontstaan naarmate het klimaatbeleid meer binnendringt in hun belevingswereld zoals bij het isoleren en anders verwarmen van de woning.

Ander recent en relevant onderzoek zijn de twee 'duurzaam denken is nog (steeds) niet duurzaam doen'-studies van I&O Research (2019, 2020) in opdracht van Binnenlands Bestuur. Deze onderzoeken bestaan enerzijds uit een uitgebreide bevraging van burgers door middel van een enquête over duurzaam gedrag (die overigens verder gaat dan het thema 'energie en klimaat') en anderzijds een raming van het daadwerkelijke gedrag van de verschillende dwarsdoorsnedes uit de samenleving (gesorteerd op bijvoorbeeld politieke voorkeur, leeftijd, geslacht of inkomen), uitgedrukt in CO₂-uitstootpunten. Zo wordt nagegaan of A zeggen ook B doen betekent. De studies van I&O laten, evenals nagenoeg alle andere studies, duidelijk zien dat een klein deel van de Nederlanders gelooft dat menselijk handelen geen rol heeft in het ontstaan van klimaatverandering (16 procent volgens I&O (2020; 2019) en 4 procent volgens Motivaction (2019c)) en dat de groep die zegt dat klimaatverandering niet bestaat daar weer een klein deel van is (afgerond 0 procent van de Nederlandse bevolking volgens Eurobarometer 479 (Kantar Public 2018c) en 2 procent bij de studie van Motivaction (2019c)). Ook blijkt dat een meerderheid van de Nederlanders zich zorgen maakt over de toekomstige ontwikkelingen van de opwarming van de aarde (65 procent van de bevolking) en is bijna de helft ervan overtuigd dat toekomstige generaties het moeilijk gaan krijgen door het veranderde klimaat. Zodoende adviseren vrijwel alle onderzoeken het overheidsbeleid niet meer zozeer te richten op het beïnvloeden van de discussie of klimaatverandering wel bestaat en of het een relevant probleem is, maar dat het veel meer zaak is om te kijken welke aanpak van de klimaatverandering op steun van burgers kan rekenen en welke randvoorwaarden burgers daaraan stellen.

Ook laten de verschillende studies zien (I&O Research 2020; Motivaction 2019c) dat Nederlanders in meerderheid vinden dat de aanpak van de uitstoot van broeikasgassen vooral moet worden opgelost door de grote industrie (59 procent volgens I&O (2020) en 71 procent volgens Motivaction (2019c) en de Rijksoverheid (65 procent volgens Motivaction 2019c). Zij worden als probleemgeëgenaar gezien. Men ziet ook een rol voor zichzelf weggelegd (42 procent), maar denkt in veel gevallen dat het individuele gedrag geen wijziging toebrengt aan het collectieve gedrag van de samenleving in Nederland of de wereldbevolking. Daarom zegt 33 procent dat het eigenlijk niet uitmaakt 'wat ikzelf doe of laat' voor het klimaat (I&O Research 2020). Om de uitstoot in de toekomst toch te verminderen denkt 62 procent van de Nederlanders dat die afname voornamelijk afhankelijk is van toekomstige technologische ontwikkelingen (I&O Research 2020). Ook vindt rond de 60 procent van de ondervraagden dat de overheid een belangrijke rol heeft in het afdwingen van verduurzamingsmaatregelen bij bedrijven door wet- en regelgeving. Als de wet- en regelgeving daarentegen wordt gericht op het bewerkstelligen van gedragsverandering van burgers is men minder enthousiast: minder dan een derde van de bevolking denkt dat dat het gewenste effect zal hebben (I&O Research 2020). Een bijzonder aspect van de onderzoeken van I&O Research (2019, 2020) is dat de eerste meting heeft plaatsgevonden vóór presentatie van het Klimaatakkoord (Ministerie van Economische Zaken en Klimaat 2019) en het hieraan gekoppelde regeringsbeleid en de andere meting hierna. Hoewel niet daadwerkelijk kan worden vastgesteld dat de presentatie van het Klimaatakkoord (Ministerie van Economische Zaken en Klimaat 2019) verantwoordelijk is voor de wijziging in waardering van het regeringsbeleid valt op dat de waardering voor het regeringsbeleid is toegenomen: een groter deel van de Nederlanders vindt het ambitieus genoeg (20 procent in begin 2019 versus 26 procent in begin 2020) en de polarisatie over het Nederlandse klimaatbeleid neemt iets af (I&O Research 2020). Zo zijn de groepen die vinden dat de regering genoeg doet of meer of minder moet doen in grootte toegenomen (van 67 naar 75

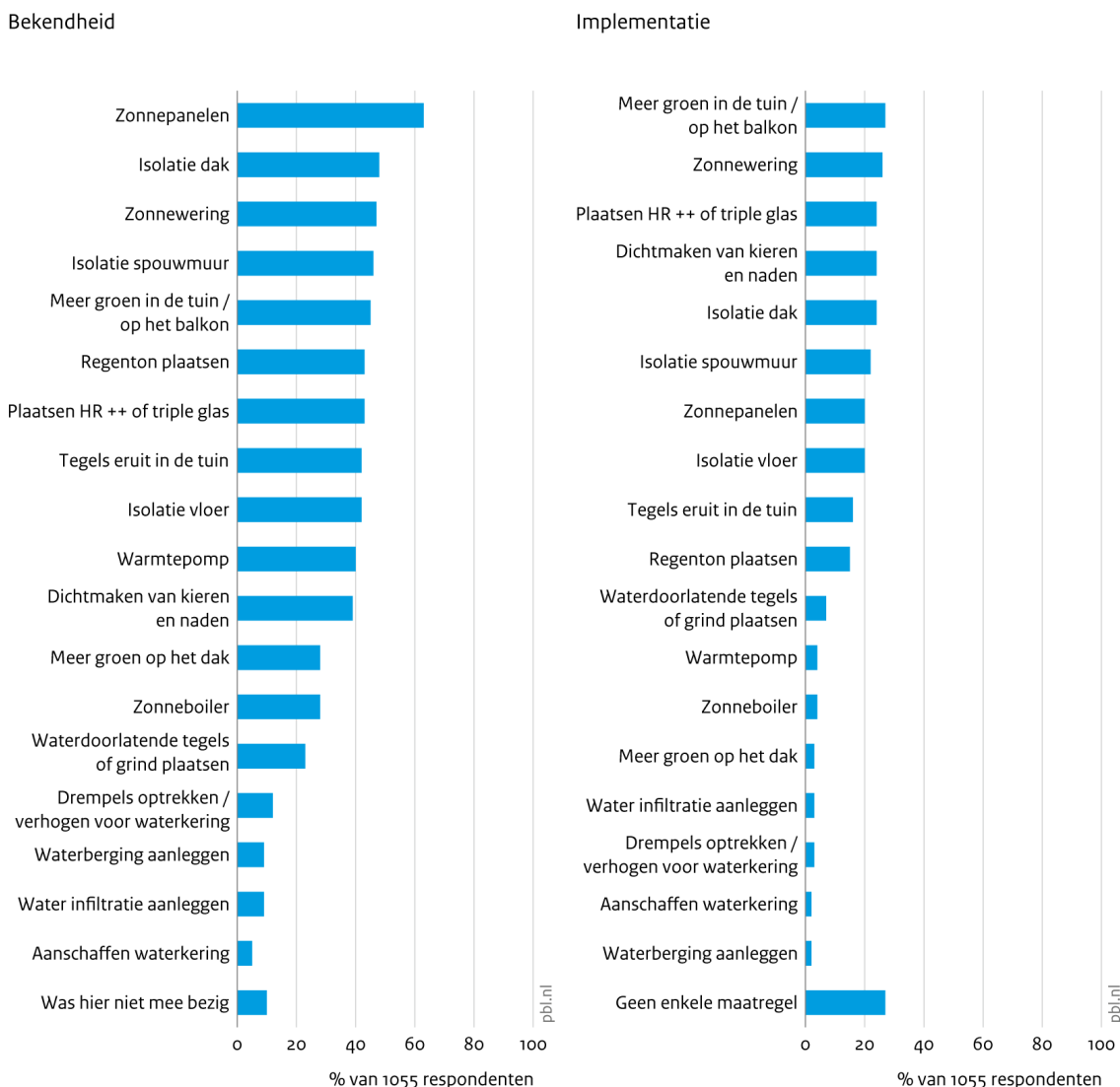
procent van de bevolking) ten opzichte van de groepen die vinden dat de regering absoluut veel te weinig (18 naar 13 procent) of veel te veel (8 naar 6 procent) op dit beleidsterrein doet (I&O Research 2020).

3.1.3 Klimaatadaptatie

Gingen de besproken studies tot nu toe vooral over het bewustzijn van klimaatverandering en het tegengaan daarvan, er is in Nederland ook onderzoek gedaan naar bewustzijn van klimaatadaptatie en watergebruik en waterkwaliteit, samengevat onder de kop 'waterbewustzijn'. De basis voor het burgeronderzoek naar waterbewustzijn in huidige vorm is een studie van Lijklema en Koelen (1999) naar het draagvlak voor het waterbeheer. Hierin is uitgebreid gekeken naar welke demografische achtergrondkenmerken samenhangen met het waterbewustzijn. In 2018 is er een extra burgeronderzoek gedaan bij het jaarlijks te verschijnen Waterpeil (jaarverslag van Ons Water) door SAMR Marktvinders (2018). Hoewel de kennis van de Nederlandse bevolking van watervraagstukken als hoog wordt verondersteld, blijkt dat Nederlanders systematisch feitelijk onjuiste inschattingen maken op twee deelgebieden van het waterbeheer. Allereerst denken Nederlanders vooral aan overlast door te veel water (SAMR Marktvinders 2018), terwijl er in de afgelopen decennia (met als meest recente jaren 2019 en 2020) ook sprake is geweest van waterschaarste op de zandbodems in het midden en oosten van het land (zie onder andere NOS 04-10-2019 en NOS 04-06-2020). Uit een kennistoets blijkt dat i) ongeveer een derde van de Nederlanders ten onrechte denkt dat droge perioden in Nederland nauwelijks voor schade aan de economie en natuur hebben gezorgd; ii) Nederland zoveel zoet water heeft dat er hier geen tekort aan drinkwater is te verwachten als gevolg van droogte en iii) dat de industrie vrij gemakkelijk kan overschakelen op zout water voor de productie als het zoete water op is (SAMR Marktvinders 2018). Overigens geeft een derde wel de goede antwoorden en weet het laatste derde deel van de bevolking het antwoord op de vraag niet te geven. Wat de Unie van Waterschappen ook enigszins zorgen baart is dat in haar ogen relatief veel bewoners (45 procent) van een overstromingsrisicogebied ten onrechte denken dat hun eigen huis geen risico loopt bij overstroming (SAMR Marktvinders 2018).

Een deel van het Waterpeil 2018-onderzoek (SAMR Marktvinders 2018) overlapt met een onderzoek op kleinere schaal in het Hoogheemraadschap van Schieland en de Krimpenerwaard (Blauw 2017). Hierin wordt gevraagd of burgers denken dat zij in de toekomst steeds vaker met hevige regenbuien te maken krijgen (78 procent zegt ja) en of de zeespiegel stijgt (76 procent zegt ja). Deze cijfers zijn zeer vergelijkbaar met die van de landelijke steekproef van Waterpeil: 79 procent zegt dat de kans op extreme regenbuiten groter wordt en 77 procent geeft aan dat de kans op stijging van de zeespiegel groter wordt (Blauw 2017). Het onderzoek van SAMR Marktvinders (2018) gaat niet alleen in op kennis over waterproblemen in Nederland, maar ook op de maatregelen die burgers nemen om wateroverlast tegen te gaan. Dit is een vorm van klimaatadaptatie, al komen bij klimaatadaptatie meer dingen kijken, zoals het tegengaan van hitte in stedelijk gebied en het energiezuinig maken en isoleren van woningen. Deze laatste categorie maatregelen staat centraal in de 'barometer klimaatbestendigheid' (MWM2 2019), die ook mensen zonder eigen koopwoning bevraagt. Zo laat de studie zien dat er een groot verschil is in de populariteit van adaptatiemaatregelen rondom de woning als het gaat om waterveiligheid, variërend van 47 tot 5 procent toepassing. Wat ook opvalt is dat de bekendheid van zonnepanelen met 63 procent erg hoog is, maar dat slechts 20 procent van de huishoudens deze laat aanleggen (zie ook figuur 3.2). Daarna volgen in volgorde van bekendheid de isolatieopties (40-48 procent) en enkele waterinfiltratiemogelijkheden zoals meer groen (45 procent) en het plaatsen van een regenton (43 procent) (MWM2 2019). Het overzicht laat zien dat ongeveer 16 procent verharding weghaalt uit de tuin en 15 procent een regenton plaatst om water voor de planten op te vangen. In een onderzoek van NCDO uit 2014 liggen deze getallen veel lager: slechts 10 procent zegt meer plantenbakken buiten of op het balkon te willen plaatsen en slechts 9 procent een regenton (en dit gaat bovendien om intentie en nog niet over het aandeel huishoudens waar het is toegepast, zoals in de grafiek van MWM2). Wel concluderen beide onderzoeken dat de bereidwilligheid voor beplanting op het dak erg gering is, met slechts 3 tot 4 procent (NCDO 2014; MWM2 2019).

Figuur 3.1
Bekendheid met en implementatie van verduurzamingsopties, 2019

Bron: MWM2 2019

3.1.4 Woningvoorraad en -isolatie

De studies van I&O Research (2019, 2020) maken duidelijk dat het resulterende effect (CO₂-reductie) van maatregelen sterk verschilt aan de hand van kleinere keuzes die huishoudens maken. Het gaat hierbij niet alleen om het kiezen om het wel of niet toepassen van energiebesparingsmaatregelen, maar ook om hoe ze worden toegepast. Het aantal mogelijke combinaties is groot. Zo rekent de I&O-studie CO₂-uitstootpunten uit op basis van de keuzes die een huishouden maakt wat betreft kledingaankopen, vervoer, de woning, voedselconsumptie en het overige materiële bezit. Gezien het belang van de isolatie van woningen voor de energietransitie, gaan wij op dit onderdeel hier nader in. Als bron van informatie gebruiken wij de enquête-uitkomsten van I&O Research (2020), maar ook het WoonOnderzoek 2018 (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2019) en de 'Urban Insights monitor duurzaamheid' van USP (2018a).

De meest bekende en toegepaste maatregelen om een huis energiezuiniger te maken zijn volgens USP (2018a): dubbel glas, ledlampen, zonnepanelen, het isoleren van spouwmuren, een slimme thermostaat en het isoleren van de vloer op de begane grond. Voor deze top 6 geldt over het algemeen dat de bekendheid van mensen met de maatregel samenhangt met hoe vaak de maatregel is toegepast. Hoe bekender, hoe vaker toegepast. Dit verband lijkt alleen niet te gelden voor zonnepanelen. Op dit moment zegt 14 procent van de geënquêteerden van USP (2018a) zonnepanelen geïnstalleerd te hebben op het dak. I&O spreekt van een hoger cijfer, 25 procent van de

huishoudens. Wel zegt 43 procent van de Nederlanders te overwegen in de nabije toekomst zonnepanelen aan te leggen op de woning. Dit is aanmerkelijk meer dan de bereidwilligheid voor een slimme thermostaat (27 procent), aanvullend dubbel glas (22 procent) of het benutten van aardwarmte (19 procent). Bij de grote bereidwilligheid (43 procent volgens USP, 2018a) voor het toepassen van zonnepanelen en het relatief grote aantal huizenbezitters met zonnepanelen (12 procent in 2018 volgens het Ministerie van BZK), moet een kanttekening worden geplaatst. Volgens I&O Research (2020) zijn de toepassingen op daken van woningen tot nu toe suboptimaal, zeker met het oog op de energietransitie. Nu voorzien zonnepanelen in 77 procent van de gevallen alleen in de elektriciteit die apparaten in een huishouden gebruiken en leveren ze de rest van de stroom terug aan het elektriciteitsnet, waarvoor een salderingsregeling geldt (I&O Research 2020). Slechts in ongeveer 20 procent van de gevallen wordt de opgewekte elektriciteit ook gebruikt om het huis te verwarmen (I&O Research 2020). Hoewel veel Nederlanders spontaan maatregelen op weten te noemen om hun huis energiezuiniger te maken, geldt deze bekendheid niet voor de (beleids)concepten die gehanteerd worden voor een integrale woningaanpak. 54 procent van de Nederlandse bevolking is bekend met het concept energielabel A, daarentegen weet slechts 12 procent van de Nederlanders wat een nul-op-de-meter-woning inhoudt. Terwijl 14 tot 25 procent van de bevolking het aanleggen van zonnepanelen op daken van woningen een goed begin lijkt, is volgens de concept-Regionale Energiestrategieën in veel Nederlandse gemeenten een benutting van 100 procent van de niet-monumentale woningdaken nodig om aan de toekomstige transitieopgave te kunnen voldoen. Hiervoor moeten zowel bestaande huurwoningen als koopwoningen worden aangepakt. Voor corporatiewoningen is in het Convenant Energiebesparing Huursector (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties et al. 2012) afgesproken dat het gemiddelde energielabel eind dit jaar (2020) op label B dient uit te komen en dat voor 80 procent van de woningen label C of beter moet gelden. De maatregelen in de collectieve huur moeten als 'startmotor' leiden voor bredere en goedkopere toepassing van isolatietechnieken in de overige Nederlandse woningvoorraad (Ministerie van Economische Zaken en Klimaat 2019).

Hoe komt het dat, halverwege 2020, deze doelen nog ver uit zicht zijn? De enquêtes onder burgers leveren twee mogelijke verklaringen op: het WoonOnderzoek 2018 (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2019) stelt dat een groot deel van de Nederlanders (37 procent) de eigen woning al als energiezuinig genoeg beschouwt en nog eens 23 procent energiezuinige maatregelen voor zich uit heeft geschoven om praktische redenen. Andere onderzoeken (I&O Research 2020 en USP 2018a) veronderstellen dat een gebrek aan te investeren geld door particuliere woningbezitters het voornaamste probleem is. In de studie van USP (2018a) geeft 49 procent van de huisbewoners (zowel koop als huur) die nog geen verduurzamingsmaatregelen heeft toegepast aan niet genoeg geld te hebben om ze te laten uitvoeren. Beide verklaringen dragen naar alle waarschijnlijkheid bij aan het (nog) niet toepassen van verduurzamingsmaatregelen in de bestaande woningvoorraad, maar er zijn redenen om aan te nemen dat geldgebrek een grotere rol speelt dan het daadwerkelijk reeds energiezuinig zijn van bestaande woningen. Een analyse van de woningvoorraad in het WoonOnderzoek (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2019) laat dan ook zien dat het aandeel daadwerkelijk zuinige huizen (circa 25 procent heeft label A of B) veel lager ligt dan het aandeel van de geënquêteerden dat aangeeft reeds een voldoende zuinig huis te hebben (37 procent). Overigens heeft een relatief grote groep woningen energielabel C (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2019). Hoewel dit label gemiddeld zuinig is, is de isolatie van een C-woning onvoldoende voor toepassing van een warmtepomp of een lage-temperatuur-warmtenet-aansluiting (PBL 2020b).

Wanneer de energetische kwaliteit (de energielabels) van de woningvoorraad in Nederland meer in detail wordt bekeken, vallen de volgende zaken op:

1. De woningvoorraad in de particuliere huur is het meest problematisch en bevat verhoudingsgewijs de meeste (zeer) onzuinige woningen;
2. De woningvoorraad van woningcorporaties is gemiddeld genomen het zuinigst ten opzichte van andere huurwoningen en koopwoningen;
3. De zeer onzuinige huurwoningen vallen vooral in het segment van woningen met de goedkoopste maandlasten;
4. Bij koopwoningen vallen de huizen met slechte energieprestaties zowel in de goedkoopste categorie, als in de duurste categorie. Dit laatste kan te maken hebben dat huizen boven de €365.000,- k.k. (prijspeil 2018) vaker vrijstaand en relatief vaak monumentaal van karakter zijn, waardoor isolatiemaatregelen niet zondermeer mogen worden toegepast (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2019).

Naast de cijfers over de bestaande woningvoorraad zijn er ook cijfers over mutaties: woningen waarin in de periode tussen 2013 en 2018 maatregelen zijn uitgevoerd waardoor zij in energielabel vooruit zijn gegaan: deze laten zien dat de meeste maatregelen toegepast zijn bij eigenaar-bewoners (65 procent) en de minste maatregelen in alle categorieën (cv-ketel, dubbel glas, isolatie van dak, muur of vloer en overige) verhoudingsgewijs vaak zijn toegepast in de particuliere verhuur (20 procent) (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2019). Hierdoor kan worden geconcludeerd dat in ieder geval tot 2018 de achterstand van energieprestaties van particuliere huurwoningen ten opzichte van corporatiewoningen en koopwoningen verder is toegenomen. Ook het voorgenomen beleid uit het Klimaatakkoord richt zich via de 'startmotor' opnieuw op de corporatiewoningen (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties et al. 2018). Daarmee is het aannemelijk dat de verbeteringen in energielabels ook de komende jaren met name te zien zullen zijn in de sociale huur en niet in de particuliere huur.

Uit de cijfers is duidelijk af te lezen dat het oordeel van een vrij groot deel van de bewoners dat hun huis reeds energiezuinig genoeg is, niet strookt met het empirische beeld van de huizenvoorraad in Nederland. Het is dan ook onjuist om te concluderen dat het reeds energiezuinig zijn van de woningvoorraad de doorslaggevende reden van bewoners is hun huis niet te verduurzamen. Het individueel wel of niet beschikbaar hebben of willen maken van eigen geld lijkt een voornamere reden te zijn. Zoals eerder aangehaald heeft volgens onderzoeksbureau USP (2018a) 49 procent van de geënquêteerden aangegeven woningisolatie niet uit te (laten) voeren vanwege een tekort aan beschikbaar geld. Andere motieven, zoals het niet vertrouwen op het rendement van de maatregelen, vormen slechts voor zo'n 10 procent van deze groep een reden om verduurzamingsmaatregelen niet toe te passen. Het tekort aan geld wordt op dit moment door verschillende publieke partijen (zoals gemeentes) en commerciële partijen (zoals hypotheekverstrekkers) aangegrepen om duurzaamheidsleningen aan te bieden voor huiseigenaren. De toeloop hiervoor is echter vrij gering (Nibud 2019). Het WoonOnderzoek van 2018 laat zien dat 92 procent van de huiseigenaren maatregelen aan hun woning exclusief financiert met eigen geld en slechts een klein deel gebruik maakt van duurzaamheidsleningen. Dit illustreert dat de Nederlandse consument het liefst de woning verduurzaamt met eigen spaargeld (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2019; Nibud 2019). Zo bezien is het problematisch te noemen dat in de enquête van I&O Research (2020) 43 procent van de Nederlanders aangeeft niet meer dan 7.500 euro aan eigen kapitaal ter beschikking te kunnen stellen om hun eigen huis aan te passen aan een andere warmtebron. Een recent rapport van de Autoriteit Financiële Markten (2020) onderschrijft dit probleem en geeft tevens aan dat 31 procent van de Nederlandse huishoudens minder dan 5.000 euro beschikbaar heeft als financiële buffer. Het bedrag van 7.500 euro dekt in de meeste gevallen slechts 25 procent van de totale op te brengen kosten door de bewoner volgens I&O Research (2020). Het is mede daarom ook niet verwonderlijk dat maar liefst 56 procent van de bewoners een financiële vergoeding van de gemeente verwacht voor de afkoppeling van de eigen woning van het aardgasnet. Eigen kapitaal is overigens niet alleen een hindernis voor individuele consumenten. Ook het Nederlandse Midden- en Kleinbedrijf geeft in de Eurobarometers [441] 2016 (TNS Political & Social 2016) en [456] 2018 (TNS Political & Social 2018) aan hoofdzakelijk met eigen kapitaal te willen investeren (52 procent van de bevraagde Nederlandse bedrijven in 2018) in energiematregelen voor bedrijfspanden en productie. Dit geldt niet alleen voor Nederland. In het buitenland is dit aandeel nog groter. Het EU-gemiddelde was in dezelfde periode 60 procent.

Nederlandse middelgrote en kleine bedrijven geven vaker dan hun Europese collega's aan dat er speciale leningen van groene banken (26 procent versus 17 procent) en crowdfundingsopties (27 procent versus 10 procent) voor henzelf beschikbaar zijn voor het verduurzamen van hun productie (TNS Political & Social 2016). Ongeveer 31 procent van de Nederlandse MKB-bedrijven maakte in 2018 gebruik van externe (financiële) hulpbronnen voor het verduurzamen van het bedrijf (TNS Political & Social 2018). Samenvattend is zowel voor consumenten als bedrijven het eigen opgebouwde financiële vermogen leidend bij het toepassen van verduurzamingsmaatregelen voor de (bedrijfs)huisvesting.

3.1.5 Onderzoek door ngo's en belangengroepen

Burgerenquêtes over energie en klimaat worden niet alleen door (semi)overheden uitgeschreven, maar ook door diverse stichtingen met als doel de beleidsagenda te beïnvloeden. Wij nemen hiervoor de studies mee van Motivaction uit 2014 en 2018, die in opdracht zijn gedaan van respectievelijk Stichting Energiedialoog Nederland en Stichting Natuur en Milieu, en daarnaast een studie van NCDO uit 2014. De studie van Motivaction uit 2014 gaat over de beleving van het

energiesysteem in Nederland en dan specifiek de rol van aardgas. Uit het rapport blijkt dat de meeste Nederlanders voorstander zijn van het afbouwen van het aardgasgebruik en willen dat de energiemix duurzamer wordt. Toch achtten de bevroegde personen anno 2014 een duurzame toekomst niet het meest realistische scenario. Zij voorzagen dat Nederland nog langer van aardgas afhankelijk zou zijn dan in de huidige plannen van het Ministerie van Economische Zaken en Klimaat (2018). Ten tijde van het onderzoek viel al op dat aardgas(winning) het sterkst spontaan geassocieerd werd met aardbevingen en bodemdaling en dat dit nog eens extra gold voor de regio's Noord en Oost, waar de winning plaatsvindt. Het vertrouwen in de betrokkenen was destijds al beperkt. Ondanks de sterk negatieve boodschap van de geënquêteerden over aardgas concludeerde het rapport in 2014: 'We onderkennen dat we niet zonder aardgas kunnen.' (Motivaction 2014a: p.6). Een studie van Motivaction (2018d) in opdracht van stichting Natuur en Milieu concludeert dat Nederlanders graag verdere verduurzaming van de economie zien plaatsvinden. Opnieuw blijkt echter dat, alhoewel de ondervraagden het klimaatbeleid in het algemeen steunen, de groep voorstanders kleiner wordt zodra er specifieke maatregelen worden genoemd. Als er ten slotte gevraagd wordt of men via (belasting)geld voor de maatregelen wil betalen antwoordt een grote meerderheid negatief. Ook valt op dat relatief veel mensen aangeven reeds maatregelen te hebben genomen: zo zou 33 procent van de geënquêteerden zijn huis geheel geïsoleerd hebben en 10 procent een gasloze warmtevoorziening hebben. Bovendien zou 40 procent met de fiets of het openbaar vervoer naar het werk of de opleiding gaan. Er lijkt hier sprake te zijn van wenselijke antwoorden in plaats van een realistische inschatting van het eigen gedrag, gezien de afwijking van andere studies. Het onderzoek van NCDO (2014) tenslotte focust op het water- en energieverbruik van Nederlanders en stipt daarbij aan dat een groot deel van de vervuiling van de Nederlandse consumptie in het buitenland ligt, bijvoorbeeld als het om kleding gaat, terwijl de ondervraagden bij waterconsumptie vooral denken aan hun directe watergebruik. De nadruk wordt in deze studie gelegd op wat er 'nog niet in orde is' in het waterbewustzijn van de Nederlander. Anderzijds wordt uit de studie ook duidelijk dat Nederlanders liever kraanwater drinken dan gebotteld water en zich bewust zijn van de risico's van medicijngebruik en drugsdumpingen voor het drinkwater.

Omdat veel Nederlanders klimaat-, water- en energiebeleid een taak voor de overheid vinden wordt er in de gehouden enquêtes veel gevraagd naar het perspectief van de Nederlander als burger, kiesgerechtigde en belastingbetaler. Echter, de Nederlander is ook consument. In de studie 'Nederlanders over het klimaat' van de Climate Neutral Group (2019) wordt ingegaan op het laatste perspectief. Volgens dat onderzoek bestaat de Nederlandse samenleving uit drie types consumenten: een derde is een duurzame consument, een derde heeft een duurzame intentie en een derde heeft geen duurzame intentie. Opnieuw blijkt dat de koppeling tussen bewustzijn en gedrag zwak is, en dat individuele burgers zich veelal niet verantwoordelijk voelen voor het oplossen van het klimaatprobleem. Een grote meerderheid wijst naar de overheid en het bedrijfsleven.

3.1.6 Samenvatting klimaat en energie

Naar burgerbetrokkenheid bij het thema energie en klimaatmitigatie en -adaptatie wordt zowel door de overheid als door ngo's veel onderzoek in Nederland gedaan. Dit komt omdat er door verschillende partijen veel belang wordt gehecht aan de voortgang van de energietransitie in Nederland. Draagvlak wordt daarvoor als essentieel verondersteld. Voor dit draagvlak geldt dat Nederlanders de doelen voor een klimaatneutraal Europa en emissiereducties in Nederland ruimschoots steunen, maar dat concrete maatregelen weerstand oproepen, zeker als zij in de fysieke nabijheid van de eigen woning plaatsvinden. Wanneer men moet betalen voor de maatregelen, als belastingbetaler of consument, dan is men zelfs in meerderheid tegen de maatregelen, zoals later in de tekst ook zal blijken bij het natuurbeleid. Bij betaalbaarheid wordt meestal gedacht aan het eigen beschikbare spaartegoed en niet zozeer aan te lenen bedragen of terug te verdienen investeringen. De studies laten daarmee duidelijk een conflict zien tussen het algemeen belang en de privébelangen van mensen. Het welbekende NIMBY-effect lijkt hier nog altijd sterk van toepassing evenals de afwenteling van lasten op andere personen en instanties, ondanks de gevoelde urgentie om 'iets tegen klimaatverandering te doen'. De (lokale) overheid kan door het voeren van een gerichte communicatie, die verschillende doelgroepen verschillend benadert over dezelfde beleidsopgave soms meer bereiken dan door één algehele boodschap voor de inwoners van een wijk of stadsdeel. Door de drijfveren voor verduurzaming, die per subgroep in de samenleving verschillen optimaal te benutten kan mogelijk meer gedragsverandering worden bereikt (Duneworks 2019).

Reflecterend op het onderzoek in dit thema valt op dat relaties tussen centrale begrippen als mitigatie en adaptatie goed worden gelegd. Energie en klimaat wordt door de beleidsmaker als één systeem gezien. Echter het is onduidelijk of dat voor de burger ook zo is. De drijfveren voor verduurzaming bij de burger laten zich namelijk niet duidelijk expliciteren. Wat wel wordt gemeten is draagvlak en steun voor beleidsdoelen en concrete maatregelen, maar hiermee komt men nog niet op het niveau van het meten van legitimiteit (zie Vringer & Carabain 2020).

Met betrekking tot *willen*, *weten* en *kunnen*, valt in verhouding tot de andere drie thema's op dat het 'weten' bij burgers nog de nodige aandacht behoeft (zoals blijkt uit de kennistoets van SAMR Marktvinders 2018). Niet in de framing van klimaatverandering als een tegenstelling tussen zij die klimaatverandering erkennen en zij die dat niet doen, maar eerder in de zin dat niet duidelijk is of het 'systeemdenken' van de beleidsmaker in het energiedomein, waarin veel meer afwegingen spelen dan alleen duurzaamheid, ook wordt herkend door de burger. Deze afwegingen drukken zich niet uit in dilemma's met twee opties, zoals in de onderzoeken van Motivaction (2019c, 2017, 2015a), maar in complexere vraagstukken met veel meer opties en belanghebbende partijen. Ook blijkt informatie over verduurzaming van woningen, ondanks de aanwezigheid hiervan, per individu wisselend verwerkt te worden. Zowel het kunnen ordenen van informatie als het kunnen begrijpen van taalgebruik kunnen hierbij een rol spelen, maar om dit daadwerkelijk vast te kunnen stellen is aanvullend onderzoek nodig.

Overigens blijkt in de vraagstelling van de gedane enquêtes al duidelijk dat het 'kunnen' van individuele Nederlanders en huishoudens een bepalende factor is voor het resulterende gedrag. Er is onder andere verband waar te nemen met het financiële vermogen van huishoudens, dat zich niet alleen uit in een ander gedrag, maar ook in een andere mate van urgentiegevoel over het klimaatvraagstuk en de uitvoering van de energietransitie.

3.2 Landbouw, voedsel en natuur

Nederland kent een rijke traditie aan onderzoek naar het draagvlak en de betrokkenheid bij het natuur-, landbouw- en voedselbeleid. Veel van dit onderzoek wordt gedaan door instituten verbonden aan de Wageningen Universiteit (WUR), onder andere in het kader van de Wettelijke onderzoekstaken (WoT). De meeste publieksonderzoeken richten zich op het meten van het draagvlak van natuurbeheer- en beleid, mede vanuit de wens van de overheid om te onderzoeken hoe er meer private bijdragen kunnen worden geleverd aan het beheer van natuurgebieden door gelijke bijdragen en activiteiten van particulieren. We kijken hiervoor naar enkele landelijke, maar ook een drietal provinciale onderzoeken. Daarnaast bespreken we in deze sectie studies gericht op de maatschappelijke betrokkenheid bij biodiversiteit en de perceptie van dit begrip bij burgers, naast het Europees landbouwbeleid en het imago van boeren bij Nederlanders.

3.2.1 Draagvlak: overheid op zoek naar alternatieve (probleem)eigenaar

De drie provinciale studies, over Gelderland (Motivaction, 2019b), over Overijssel (TNS Nipo 2015) en over Noord-Brabant (Van den Berg 2012) hadden grotendeels hetzelfde doel en dezelfde afbakening. In alle drie de gevallen wordt het draagvlak van natuur en provinciaal natuurbeleid bevraagd. Dat doet men door allereerst te vragen wat inwoners onder natuur verstaan en hoe belangrijk zij natuur vinden ten opzichte van andere onderwerpen. Ook wordt gevraagd hoe vaak inwoners gebruik maken van natuurgebieden en wat daarin voor hen de belangrijkste belevingsaspecten zijn. Uiteindelijk wordt er steun gemeten voor enkele provinciale beleids- en beheertaken en wordt er gevraagd wie er volgens de burger idealiter verantwoordelijk zou moeten zijn voor natuurbeheer. Ten slotte wordt gekeken naar de potentie van de bezoeker als betalende klant voor natuurgebieden en naar de potentie van vrijwilligerswerk voor natuurbeheer. Hoewel exacte cijfers verschillen delen zij dezelfde conclusies. Allereerst: de Nederlandse burger heeft geen wetenschappelijke, maar een gevoelsmatige perceptie van het begrip natuur. Ook huisdieren zoals honden en katten worden hieronder gerekend (Kantar Public 2018a). 8 tot 12 procent zegt bij het bezoek aan natuur specifiek de biodiversiteit te waarderen (Motivaction 2019b). Onder natuur worden ook niet alleen landelijk gelegen beschermde natuurgebieden verstaan, maar ook stadsgroen en gemeenteperkjes. Wanneer burgers wordt gevraagd naar het belang van natuur geeft vrijwel iedereen aan (72 procent in Overijssel en 91 procent in Noord-Brabant) dat natuur en landschap één van de belangrijkste aspecten is van de woonomgeving en het 'woongeluk' (Van den Berg 2012; TNS Nipo 2015). Dit komt zelfs boven andere factoren uit, zoals nabijheid van familie en vrienden (64 procent vindt dit doorslaggevend voor de woonbeleving) en nabijheid van winkels en zorg (59 en 57 procent). Daar staat tegenover dat natuur niet als een prioriteit voor het

overheidsbeleid wordt gezien. Ten opzichte van andere maatschappelijke invalshoeken (zoals veiligheid op straat, ouderenzorg en werkgelegenheid) eindigt het onder aan de prioriteitenlijst (TNS Nipo 2015). Inwoners van Nederland maken vaak gebruik van natuurgebieden om te ontspannen of recreëren. Meest conservatief is de schatting van Overbeek en Vader (2008) dat 57 procent van de Nederlanders maandelijks of vaker een bezoek brengt aan een natuurgebied.

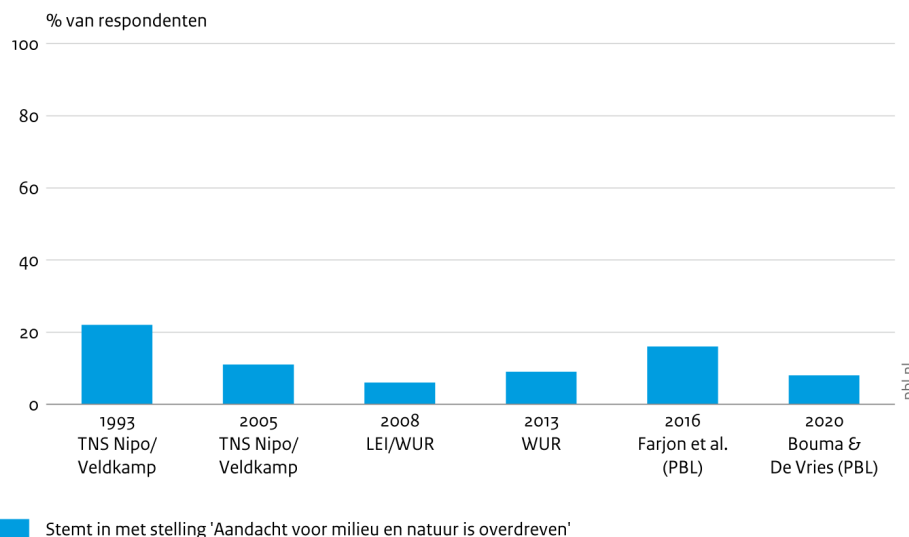
Het meest genoemde motief voor bezoek aan een natuurgebied is ontspanning en tot rust komen. Dit kan relevant of zelfs essentieel zijn voor de mentale gezondheid van mensen. Twee studies geven hierbij het belang aan van natuur voor de gezondheid, waarvan één specifiek voor jongeren (Motivaction 2014b). De nadruk in het algemene onderzoek in opdracht van een zorgverzekeraar ligt op de preventie- en behandelingsmogelijkheden van stoornissen met daarin de nadruk op het verwerken van depressie, verlies en angst (Natuurvoormensen 2012). De natuur blijkt door jongeren te worden gezien als een tegenpool voor de sterke stress die zij ervaren in het leven. Hoewel jongeren minder de natuur in gaan dan andere leeftijdsgroepen (46 procent minstens één keer per maand), en als remedie voor stress (18 procent) eerder kiezen voor het praten met vrienden (37 procent) en het maken van muziek (39 procent), erkennen zij de waarde van natuur voor het verlichten van stress (63 procent) (Motivaction 2014b). 42 procent van de geënquêteerden in een studie over natuurbeleving in Gelderland (Motivaction 2019b) geven aan de gratis entree van natuurgebieden een belangrijke motivatie te vinden om deze te bezoeken. Uit de studie in Brabant blijkt dat 67 procent van de bezoekers nog zover wil gaan 50 cent te betalen per bezoek, maar dat de bijdrage duidelijk niet hoger moet komen te liggen. Dat blijkt des te meer uit de antwoorden op de vragen over de optie tot belastingverhoging (inkomensbelasting of gemeentelijke belasting) ten bate van natuur. Daar is in meerderheid geen draagvlak voor (Motivaction 2019b; Overbeek & Vader 2008). Wel is er draagvlak om actie te voeren (zoals burgerlijk protest) wanneer de lokale natuur in gevaar dreigt te komen door bijvoorbeeld ruimtelijke ontwikkelingen (Overbeek & Vader 2008), maar deze betrokkenheid is van tijdelijke aard. Vrijwilligerswerk in het groen wordt slechts door een zeer klein gedeelte van de bevolking gedaan. In de genoemde studies (Motivaction 2019b; TNS Nipo 2015 en Van den Berg 2012) wordt deze groep structureel kleiner dan 10 procent van de bevolking geschat, het SCP schat deze groep op kleiner dan 5 procent van de bevolking (Wennekers et al. 2019). Dit terwijl de overheid veel belang hecht aan vrijwilligerswerk in natuur(educatie) en onderhoud (Bredenoord et al. 2020). Het ministerie van LNV liet daarom twee studies naar groene vrijwilligers doen. In de ene studie (Ganzevoort & Van den Born 2018) werd gekeken naar bestaande vrijwilligers, terwijl de marktverkenning van Motivaction (2018b) zich richtte op een potentiële groep nieuwe vrijwilligers. De groepen bestaande vrijwilligers en mogelijke nieuwe vrijwilligers liggen ver uit elkaar. Niet alleen qua leeftijd, maar ook qua opleiding, man/vrouw-verhouding en motieven voor het vrijwilligerswerk en persoonlijke binding met het lokale landschap. HBO- en universitair opgeleiden maken twee derde van de populatie groene vrijwilligers uit, en mannen zijn oververtegenwoordigd. Ganzevoort en Van den Born (2018) komen tot de conclusie dat er meer aanwas gewenst is ten opzichte van de bestaande groep vrijwilligers.

Hoewel de burger natuur geen prioriteit vindt voor overheidsbeleid, vindt hij het beheer ervan wel zondermeer een overheidstaak, zo blijkt uit elk van de genoemde onderzoeken. Ook wil de burger dat de overheid evenveel of extra geld uitgeeft aan natuur en niet zozeer bezuinigt; maar de burger wil daar niet meer belasting voor gaan betalen (Overbeek & Vader 2008). De burger geeft daarbij vaak aan niet te willen kiezen tussen economische belangen en natuurbelangen, maar vindt dat deze in zoveel mogelijk gevallen samen moeten gaan. Hoewel kan worden aangenomen dat deze percentages door de decennia heen zijn gewijzigd door opkomend en later weer dalend maatschappelijk besef van milieuproblemen, laat onze literatuurverkenning zien dat het aandeel sceptici ten opzichte van het natuur- en milieubeleid en de noodzaak daarvan in Nederland sinds de eeuwwisseling redelijk stabiel is (zie ook figuur 3.2). Daarentegen blijkt volgens Overbeek en Vader (2008) dat wanneer burgers concrete keuzes krijgen voorgelegd tussen meer rode functies (woningbouw, voorzieningen) of groene functies (natuur, recreatie) in hun woonomgeving, zij in grote meerderheid voor de groene opties gaan. Ook blijkt uit de studie in Overijssel (TNS Nipo 2015) dat mensen wel voor positieve financiële prikkels zijn, zoals het belonen van vrijwilligerswerk, maar tegen een verplichte bijdrage van omwonenden en recreanten voor het onderhoud van natuurgebied. Overigens geven Overbeek en Vader (2008) aan dat Nederlanders in meerderheid wel vinden dat bedrijven en personen die inkomen genereren uit de aanwezigheid van natuur, zoals projectontwikkelaars, bepaalde bedrijven en campings en horeca, wel geld zouden moeten afdragen voor het behoud van natuur en landschap. Aan de hand van de genoemde studies ontstaat het beeld van een Nederlander die vooral bestaande natuur wil behouden, en die de bestaande wet- en regelgeving intact wil laten en niet wil dat deze versoepeld wordt of strenger wordt

gemaakt (TNS Nipo 2015). Het animo voor nieuwe natuurgebieden is er beperkt, omdat een twee derde meerderheid van de Nederlanders oordeelt dat er al genoeg natuur om hen heen is (De Boer et al. 2013). Wel is er volgens hen steeds meer steun voor het onderling verbinden van natuurgebieden (62 procent in 2013, tegenover 56 procent in 2006). Andere maatregelen (zoals de aanleg van nieuwe natuurgebieden en natuur- en milieueducatie op school) nemen af, zoals blijkt uit een trendbeeld van 1996 tot 2013 (De Boer et al. 2013).

Figuur 3.2

Aandeel respondenten dat aandacht voor milieu en natuur overdreven vindt

Bron: PBL/CentERdata 2020, PBL 2016, De Boer et al. 2013, Overbeek & Vader 2008, TNS Nipo/Veldkamp 2005

Sommige studies zoals de HappyHier-studie van de WUR (De Vries, Nieuwenhuizen & Farjon 2017) en een landenvergelijkende studie van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL 2016) hebben, vanwege de brede opvatting van Nederlanders van het begrip natuur, nog preciezer gekeken welke natuur Nederlanders specifiek waarderen. In principe scoren hierbij strand, duinen, heide, bos en uiterwaarden hoog (De Vries, Nieuwenhuizen & Farjon 2017) en de meer stedelijke 'natuur' zoals plantsoenen en stadsparken en landbouwgrond (monocultures en weilanden) minder hoog. De landenvergelijkende studie (PBL 2016) laat zien dat ook in Frankrijk, Duitsland, Spanje, Polen, Roemenië, Slowakije, Zweden en het Verenigd Koninkrijk natuurbeheer sterk als een overheids-taak wordt gezien (66 procent van de geënquêteerden). Wanneer inwoners natuurbeleidsdoelen zelf mogen prioriteren blijkt dat ze de voorkeur geven aan gezondheid (schone lucht en schoon water) en aan behoud van ongerepte natuurgebieden. Ook scoort biodiversiteit redelijk hoog. Relatief weinig belang wordt gehecht aan ecotoerisme, recreatie en (hout)opbrengst (PBL 2016).

3.2.2 Biodiversiteit: de maatschappelijke betekenis van een technisch begrip

Biodiversiteit kent als term zijn oorsprong in de natuurwetenschappen en duidt zowel op een verscheidenheid aan genetisch materiaal binnen een ecosysteem, als gewoonweg de dieren, planten en andere organismen zelf die deze genetische eigenschappen bij zich dragen. Kennis van biodiversiteit kan worden getest als een kennistoets: dit laat de Europese Commissie dan ook doen in Eurobarometer 481 (Kantar 2019b). Met betrekking tot de maatschappelijke betekenis van het begrip biodiversiteit is echter iets bijzonders aan de hand. Biodiversiteit is dan wel geënt op een wetenschappelijke theorie, maar blijkt sterk multi-interpretabel en contextgevoelig te zijn (Buijs et al. 2008). Verschillende interpretaties van het begrip bestaan er niet alleen tussen groepen mensen met een verschillend kennis- en opleidingsniveau, maar er is ook sprake van culturele verschillen, die voor een deel ook taalkundig van aard zijn. Terwijl het woord biodiversiteit nog relatief onbekend en technisch klinkt in de oren van de helft van de Nederlanders (51 procent weet niet wat het betekent volgens de Eurobarometer (Kantar 2019b)), is de Duitse vertaling van dit begrip 'biologisch vielfalt', wat meer overeenkomt met het Nederlandse woord soortenrijkdom. Het is dan volgens Buijs et al. (2008) niet verwonderlijk dat er contra-intuïtief verschillende interpretaties en benaderingen van een internationaal, met juridische precisie (in verband met Natura 2000 en de Vogel- en Habitatrichtlijn) vastgelegd begrip (kunnen) bestaan.

Deze verschillen laten zich schetsen in de laatste Eurobarometer over biodiversiteit (Kantar 2019b). Nederland is een dichtbevolkt land waarin natuurgebieden vaak klein en versnipperd zijn en veel culturele elementen bevatten. Zodoende ziet Buijs (Buijs et al. 2008) in zijn onderzoek onder Nederlanders die het Drents-Friese Wold bezoeken ook antropocentrische en maakbare natuuridealen terug, in tegenstelling tot de meer 'donkergroene' op conservering gebaseerde mentaliteit in Centraal Europa; in dit onderzoek het Duitse bioreservaat in Rügen. Deze 'zachtere' beleving van biodiversiteit kenmerkt zich in een aantal cijfers: 19 procent van de Nederlanders denkt dat versnippering van natuurgebieden door infrastructuur 'niet echt schadelijk' is voor de biodiversiteit, 37 procent van de Nederlanders acht (invasieve) exoten geen bedreiging voor de biodiversiteit en de natuur in Nederland, en 25 procent van de Nederlanders zegt dat natuurgebieden niet effectief bijdragen aan de sociaal-economische ontwikkeling van Nederland (Kantar 2019b). Deze percentages zijn uitzonderlijk binnen de Europese Unie (Kantar 2019b). Zo is de groep die zegt dat natuurgebieden niet bijdragen aan de sociaal-economische ontwikkeling van een land in Europa gemiddeld 12 procent en daarmee dus twee keer zo klein als in Nederland (Kantar 2019b). Wel is er in het tijdsbeeld iets bijzonders aan de hand: tussen 2015 en 2018 zijn de procentuele verhoudingen in de Nederlandse bevolking met betrekking tot stellingen over natuur en biodiversiteit flink verschoven. De Nederlander is in deze periode meer waarde gaan hechten aan natuurbelangen. Zo is in 2018 15 procent meer in staat om correct uit te leggen wat biodiversiteit inhoudt dan in 2015. De bekendheid, maar ook de juistheid van de kennis is dus toegenomen. Deze stijging van minimaal 5 tot maximaal 19 procentpunten vindt ook plaats bij andere stellingen. Zo schat de Nederlander de schade aan de biodiversiteit door menselijk handelen hoger in dan voorheen, en geeft de Nederlander ook aan dat biodiversiteit belangrijk is voor de gezondheid van de individuele mens (Kantar 2019b). Hoewel Nederland daarmee nog steeds uiterst 'antropocentrisch' scoort ten opzichte van de rest van Europa, is de trendbreuk opmerkelijk te noemen, vooral omdat deze zich in een korte periode (3 jaar) heeft gemanifesteerd. Typisch aan de Nederlandse houding lijkt het zoeken naar een middenweg tussen ecologische en economische belangen te zijn. Zo geeft 70 procent van de Nederlanders aan dat alleen projecten van nationaal economisch belang Natura 2000-gebieden mogen schenden, en dat hierbij ook op andere plekken in het land gecompenseerd moet worden voor de verloren gegane natuur (Kantar 2019b). Deze houding is uniek in Europa, omdat andere burgers zich ofwel volledig profileren als zijnde voor conservatie van natuur óf voor het doorzetten van economische belangen.

In twee Duitse studies (Bundesministerium für Umwelt & Umweltschutzbundesamt 2019 en Bundesministerium für Umwelt & Bundesamt für Naturschutz 2018) wordt een uitgebreid beeld gegeven van de Duitse samenleving en de steun voor beleidsmaatregelen in natuur en landbouw. In Duitsland is 60 procent van de bevolking uitgesproken kritisch over de landbouw: deze groep geeft aan dat boeren eerder niet goed dan wel goed voor de natuur en het milieu zorgen en 64 procent heeft twijfels over het dierenwelzijn in de veeteelt. Ook speelt daar sterk de 'gentech-discussie' over het genetisch aanpassen van organismen voor een hogere landbouwproductie. Hier is men in Duitsland in zodanige meerderheid op tegen, dat 95 procent van de bevolking wil dat op de verpakking van vlees, zuivel en eieren vermeld wordt of het productiedier genetisch veranderde voeding heeft gekregen (Bundesministerium für Umwelt Sicherheit & Bundesamt für Naturschutz 2018). In het algemeen leggen Duitsers een duidelijke link tussen landbouw en milieuschade: 56 procent van de geënquêteerde Duitsers geeft aan dat de landbouw wordt gedomineerd door industriële belangen en 49 procent vindt dat het huidige systeem is ingericht ten gunste van de boer (Bundesministerium für Umwelt Sicherheit & Umweltschutzbundesamt 2019). De studie laat daarbij zien dat milieu- en natuurbewustzijn erg afhankelijk zijn van sociale klasse: mensen met een hoger inkomen en een hogere opleiding zijn over het algemeen meer gehecht aan biodiversiteit.

3.2.3 Het Europees Landbouwbeleid (GLB) en het imago van boeren

Het Nederlandse natuur-, landbouw- en voedselbeleid is grotendeels supranationaal vormgegeven. Dat betekent dat veel Nederlandse wetgeving voortvloeit uit Europese afspraken en dat de Europese Unie de bevoegdheid heeft om Nederland bij te sturen waar nodig, desnoods onder juridische dwang. Een van de meest omvangrijke beleidsterreinen van de EU is het GLB: het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid. Maar liefst 40 procent van de EU-begroting wordt hieraan uitgegeven (TNS Opinion & Social 2018). Om de zoveel jaren, de laatste keer in 2018 (Eurobarometer 473), wordt door middel van Eurobarometers van de Europese Commissie in (kandidaat)lidstaten uitgevraagd in hoeverre er onder burgers steun is voor het beleid. Omdat Nederland meer geld afdraagt aan het GLB dan het ontvangt, zien Nederlanders, evenals Denen, relatief graag dat de komende tien

jaar de financiële steun aan boeren wordt verminderd (TNS Opinion & Social 2018). In andere EU-lidstaten, zoals Letland en Frankrijk, is er juist een sterke roep om meer geld te besteden aan boerenbedrijven en de ontwikkeling van het platteland (TNS Opinion & Social 2018).

In Nederland oordeelt een meerderheid van de mensen dat de kwaliteit van het platteland de afgelopen jaren is verbeterd: dat wil zeggen qua toegang tot voorzieningen en diensten, sociale inclusie en milieu en landschap. De werkgelegenheid neemt echter af volgens de geënquêteerden (TNS Opinion & Social 2018). Ondanks de hoge afdracht vindt 75 procent van de Nederlanders dat kwesties rondom voedselveiligheid en landbouw het best op Europees niveau kunnen worden geregeld, in plaats van door lagere overheden, hoewel deze publieke meerderheid tussen 2009 en 2017 is geslonken. Hoewel Nederlanders aangeven dat de landbouw in Nederland een gedegen toekomst moet hebben, zou 32 procent van de bevolking hun kinderen niet willen stimuleren om in de landbouw te gaan werken, het hoogste percentage van Europa (TNS Opinion & Social 2018).

In 2017 is in opdracht van het Ministerie van Economische Zaken (Kantar Public 2017) een meting gedaan naar het imago van de Nederlandse landbouw. Hierin is ook de visserij meegenomen. Het rapportcijfer dat de Nederlander de boer gaf was 7,7 en de visserij kreeg een 6,9. Het beeld van beide sectoren was vooral positief, zowel in stedelijk als niet-stedelijk gebied. Boeren worden in eerste instantie geassocieerd met hardwerkende mensen en efficiënte productie. De minder tevreden Nederlanders associëren de landbouw ook met klachten over milieu en dierenwelzijn en megastallen. De bekendheid van en waardering voor boeren en landbouw ligt bij 55-plussers structureel hoger dan bij jonge mensen (18-34 jaar). De waardering, en daarmee ook het rapportcijfer van de boer, is in de periode 2007-2017 jaarlijks gemeten en nagenoeg gelijk gebleven. Boeren zelf ervaren dit soms heel anders. Zo geeft het rapport *Groot, groter, duurzaamst* (Sijtsema et al. 2009) aan dat boeren al lang de perceptie hebben onvoldoende gewaardeerd te worden voor hun werk. In deze studie, die vooral gaat over de perceptie van burgers over schaalvergroting in de landbouw, is zowel naar de mening van boeren gevraagd in groepsgesprekken, als dat er een grote enquête is gehouden onder inwoners van Nederland. Ook in 2009 gold dat Nederlanders massaal aangaven de boer een warm hart toe te dragen (Sijtsema et al. 2009).

Volgens Nederlanders moet er streng worden opgetreden als boerenbedrijven zich niet aan de spelregels van de EU houden. 95 procent van de Nederlanders vindt het gerechtvaardigd als boeren op hun subsidie worden gekort wanneer is gebleken dat ze zich niet houden aan de voorschriften voor voedselveiligheid, milieubelasting of dierenwelzijn (TNS Opinion & Social 2018). Overigens is daar in iedere lidstaat een grote meerderheid voor te vinden. Wel is in Nederland, vergeleken met de rest van Europa, te zien dat dierenwelzijn van vee erg belangrijk wordt gevonden en door 49 procent van de bevolking als een van de kerntaken van de boer wordt gezien (TNS Opinion & Social 2018). Nederlanders gingen destijds (TNS Nipo 2007b) en gaan nu nog steeds (Kantar Public 2017) uit van een positief beeld over de Nederlandse boer. In 2007 gaf 70 procent van de geënquêteerden aan dat Nederlandse boeren volgens hen goed voor het milieu zorgden. Ook in dierenwelzijn was veel vertrouwen, hoewel dat aanzienlijk verschilde tussen de melkveehouderij (88 procent) en varkensboeren en de pluimveehouderij (61 en 60 procent) (TNS Nipo 2007b). Het belang van de landbouw voor de Nederlandse economie wordt in diverse studies (Sijtsema et al. 2009; TNS Nipo 2007b; TNS Opinion & Social 2018) breed erkend door de Nederlandse burger. Men is ervan op de hoogte dat Nederland een belangrijke voedselexporteur op de wereldmarkt is, en is daar trots op. Wel blijkt dat het vergroten van de export van Nederlandse landbouwproducten van de burger niet ten koste van bestaand landschap of bestaande natuur mag gaan (64 procent tegen). Desondanks wordt productie voor de eigen markt (autarkische functie) door de Nederlander niet hoger gewaardeerd (57 procent) dan de export van voedingsmiddelen (73 procent) (Sijtsema et al. 2009).

3.2.4 Voedselkeuze en consumentengedrag

Een ander perspectief is dat van de Nederlandse consument. In 2015 is een uitgebreide studie gedaan naar het voedingspatroon en aanschafgedrag van voedingsmiddelen van Nederlanders door Motivaction in opdracht van het Voedingscentrum in Den Haag, waarin duurzaamheid een van de hoofdthema's was. Uit het onderzoek blijkt dat de gemene deler bij de Nederlander vaak ver te zoeken is, in de zin dat de consumptie en keuze voor voedingsmiddelen sterk bepaald is door de sociaal-culturele groep waartoe de inwoner behoort. Motivaction (2015b) onderscheidt 8 sociale milieus gekoppeld aan voedingspatronen in Nederland. De meest duurzame hiervan (qua voetafdruk) hangen sterk samen met een nadruk op gezond eten, zelf koken en het gebruik van onbewerkte voedingswaren (bijvoorbeeld een slakrop in plaats van een voorgesneden slamix).

Volgens de definitie van het Voedingscentrum is 55 procent van de Nederlanders in 2015 reeds flexitariër te noemen. Zij eten meer dan drie dagen per week een hoofdmaaltijd zonder vlees (Motivaction 2015b). De huidige vleesvervangers in Nederland bestaan zowel uit natuurproducten zoals champignons, noten, kaas en peulvruchten, als sterk bewerkte producten op basis van soja, lupine of melk. De markt hierin groeit jaarlijks (NOS 14-08-2019). Het is opmerkelijk dat de verkoop van deze producten fors hoger is in de sterkst verstedelijkte gebieden van Nederland (Motivaction 2015b), zoals de centrumzones van Amsterdam en Utrecht, maar ook in kleinere steden zoals Eindhoven en Enschede. Volgens de cijfers uit 2015 is 3 procent van de Nederlanders volledig vegetariër en consumeert 83 procent kip, 80 procent rundvlees en 66 procent varkensvlees (Motivaction 2015b)

De Nederlandse consument heeft goede voornemens wat betreft toekomstige consumptie: zo zegt een derde in te toekomst duurzamer te willen gaan eten en 40 procent gezonder te willen gaan eten. Ook maakt een substantiële groep Nederlanders zich zorgen over de beschikbaarheid van eten in de toekomst, 25 procent vreest schaarste en 50 procent vreest dat de prijs te ver wordt opgedreven (Motivaction 2015b). Tegenover deze, overigens weer desgevraagde, goede voornemens, staan tendensen die Nederland schetsen als een weinig duurzaam land wat betreft voedselgebruik. Zo onderschatten de meeste Nederlanders de hoeveelheid voedsel die zij weggooiden. Voedselverspilling lijkt in Nederland te worden aangemoedigd door een cultuur van 'op gevoel koken' volgens het Voedingscentrum. Slechts een fractie van de Nederlanders past en meet de hoeveelheden van ingrediënten van een te bereiden maaltijd af, waardoor vaak te veel eten wordt bereid. Daar staat tegenover dat een meerderheid van de Nederlanders deze klikjes wel probeert te bewaren in koelkast of vriezer en dat THT-datums door de Nederlandse consument niet al te strikt worden geïnterpreteerd. Ook hier speelt koken op 'gevoel' een rol (Motivaction 2015b). Andere duurzame gewoontes onder Nederlanders zijn het hanteren van een boodschappenlijstje in de supermarkt (64 procent doet dit) en het kopen van seizoensgroenten en -fruit. Maar dit laatste raakt wel in onbruik. Zo let 59 procent van de bevolking ouder dan 50 jaar in de supermarkt op de aanschaf van seizoensgroenten, maar doet slechts 29 procent van de Nederlanders tot 30 jaar dit nog (Motivaction 2015b). Zoals ook in het thema Energie en klimaat van deze achtergrondnotitie naar voren kwam heeft de Nederlandse consument problemen met het maken van keuzes die ingrijpen op levenscomfort of de eigen portemonnee. Deze rode draad komt ook terug wanneer Nederlanders gevraagd wordt te kiezen tussen verschillende aspecten van voeding. Zo wint uitgesproken 'lekker eten' het van 'duurzaam eten' (47 procent ten opzichte van 15 procent) en kan de Nederlander niet kiezen tussen 'goedkoop eten' of 'duurzaam eten', wanneer deze keuzes als dilemma worden gesteld.

3.2.5 Samenvatting Landbouw, voedsel en natuur

Er is veel onderzoek gedaan op het gebied van landbouw, natuur en voedsel in Nederland. Dit onderzoek is institutioneel sterk verankerd, met name rondom de WUR in Wageningen. De onderwerpen zijn divers en grenzen soms ook aan andere disciplines, zoals omgevingspsychologie en (dieren)ethiek. In het door ons sterk geconcentreerde overzicht, dat zich richt op draagvlak voor beleid, het begrip biodiversiteit, het imago van de boer en het Europese landbouwbeleid en de voedingskeuze van de consument, wordt duidelijk dat Nederlanders al deze taken vinden behoren tot het overheidsdomein. Financiële steun en organisatie door de (Rijks)overheid wordt als vanzelfsprekend gezien voor het behoud van natuur, voor de inkomens van boeren en voor het garanderen van de voedselveiligheid. De prioriteit die de Nederlander aan deze activiteiten van de overheid geeft is echter laag vergeleken met andere maatschappelijke thema's. Daarnaast blijkt er sprake te zijn van een sterk vertrouwen in 'hoe het in Nederland geregeld is'. Er is vrij weinig roep onder burgers om radicale verandering, hoewel er rondom het stikstofprobleem nu duidelijk een nieuw, meer activistisch tijdperk lijkt aangebroken onder zowel agrariërs als burgers. Dat de domeinen natuur, landbouw en voedsel met elkaar in verband staan zal niemand ontkennen, maar dit krijgt in het geraadpleegde burgeronderzoek weinig invulling. Veelal worden de onderwerpen los van elkaar behandeld, wat ook het geval lijkt te zijn in de beleidswereld. Dit is problematisch voor een vraagstuk dat zich sterk leent voor een systeembenadering.

Wat opvalt in de onderzoeken in het thema landbouw, voedsel en natuur, is dat er aanzienlijk dieper ingegaan wordt op de legitimiteit van het beleid dan in de andere domeinen. Dit kenmerkt zich doordat niet alleen wordt gekeken naar publieke meerderheden voor bepaalde maatregelen, maar dat er ook wordt doorgevraagd naar de onderbouwing hiervan, ook al is de mogelijkheid hiertoe in vragenlijstonderzoek vaak beperkt.

Willen, is nadrukkelijk bekeken in dit domein en het gerelateerde publieksonderzoek. Nederlanders voelen zich verbonden met de natuur en de landbouw, en dit brengt een emotioneel beïnvloede afweging met zich mee als het gaat om het beoordelen van beleidskeuzes en maatregelen. Minder aandacht dan die voor de psychologische affectie met natuur en landelijk gebied, is er voor *kunnen* en *weten* en combinaties van beide. Ondanks verschillen tussen hoger- en lageropgeleiden is nog vrij onduidelijk welke rol het (niet) kunnen bevatten van de systeemdynamiek tussen natuur, landbouw en voeding heeft op het gedrag.

3.3 Ruimtelijke ontwikkelingen

Ruimtelijke ontwikkelingen zijn een belangrijk onderwerp in de Balans voor de Leefomgeving, maar laten zich moeilijk afbakenen. Veel ontwikkelingen hebben een ruimtelijk effect, en kunnen daarom onder deze categorie worden geschaard. De drie grote transities: de energietransitie, de transitie naar de circulaire economie en de transitie van het landbouw- en voedingssysteem hebben allemaal een duidelijk ruimtelijke component. In dit hoofdstuk staat ruimtelijke ontwikkeling niet centraal als gevolg van een ontwikkeling, maar als ontwikkeling op zichzelf. We beperken ons daarbij tot studies over wonen en leefbaarheid enerzijds en anderzijds over toekomstopgaven voor de ruimtelijke indeling van Nederland, naast studies over landschapsbeleving, gezien het feit dat aanpalende onderwerpen zoals mobiliteit en verstedelijking slechts beperkt aan de orde komen in de Balans voor de Leefomgeving 2020 en, daarom ook, in ons eigen panelonderzoek.

3.3.1 Wonen en leefbaarheid

Vertrekpunt voor de literatuuranalyse in deze paragraaf is het Woononderzoek 2018 van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2019). Het grootste deel van dit Woononderzoek is een monitoring van kernvariabelen rondom het woningbestand door het Centraal Bureau voor de Statistiek. Nederland lijkt op nationale en Europese schaal gezien een prettig land om te wonen (Eurostat 2018a). Algemene cijfers laten dit dan ook zien: 86 procent van de Nederlanders is (zeer) tevreden over de eigen woning en 84 procent is (zeer) tevreden over de eigen woonomgeving (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2019). Deze beleving wordt alleen niet door alle Nederlanders gedeeld. Personen met lage inkomens zijn minder vaak tevreden over hun woning en woonomgeving. Dit is ook te zien wanneer men kijkt naar de huishoudenssamenstelling: eenoudergezinnen zijn duidelijk minder tevreden dan het gemiddelde huishouden.

Naast cijfers voor tevredenheid over woning en woonomgeving wordt er ook een indicator bijgehouden over sociale cohesie: het gevoel van saamhorigheid onder buurtbewoners. Dat laat een minder positief beeld zien. Slechts in 42 procent van de gevallen is deze ruim voldoende. De sociale cohesie in een wijk correleert sterk met de mate van stedelijkheid (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2019). In (zeer) stedelijke gebieden is deze duidelijk lager dan in niet-stedelijke gebieden. Naast de variabelen inkomen en stedelijkheid speelt ook leeftijd mee in de beleving van de buurt. Bewoners van 65 jaar en ouder geven in 71 procent van de gevallen in Nederland aan dat zij gehecht zijn aan de buurt waarin zij wonen, terwijl dit bij bewoners jonger dan 35 jaar slechts 37 procent is. Wanneer naar de temporele factor wordt gekeken – de ontwikkeling van de cijfers over tevredenheid en woonbeleving door de jaren heen – blijken deze op een tijdschaal van 6 jaar vrij stabiel. Wel valt enigszins op dat Nederlanders sinds 2012 negatiever zijn over de buitenruimte in of bij hun woning. In 2012 was 68 procent tevreden, in 2018 was dat 61 procent (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2019).

Hoewel de cijfers stabiel zijn (ook rekening houdende met de traagheid van de woningmarkt: een verhuizing gebeurt over het algemeen slechts enkele keren in het leven van de gemiddelde Nederlander) laat de veranderde leeftijdsopbouw van de bevolking een opleving van het aantal verhuizingen zien. Door de vergrijzing moeten bewoners vaker noodgedwongen vanwege gezondheidsredenen verhuizen. Dit kan acuut gebeuren, maar senioren neigen ook vooruit te plannen. Een belangrijk aspect bij de keuze voor een vermoedelijk laatste zelfstandige woning van oudere paren blijkt niet zozeer de nabijheid van medische zorg, als wel de nabijheid van dagelijkse voorzieningen te zijn: met name supermarkten en andere winkels spelen hierbij een rol (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2019). Die moeten zich bij voorkeur op loopafstand bevinden van de woning.

Het algemene, positieve beeld van Nederland als woonplek loopt enigszins schade op wanneer men verder kijkt dan de drie landelijke indicatoren. Een analyse van de Leefbaarometer van 2018 (Rigo Research en Advies 2019) laat zien dat de leefbaarheid in Nederlandse buurten en wijken

lokaal sterk onder druk staat. Het beeld en de interpretatie ervan zijn echter sterk afhankelijk van de ruimtelijke indeling. Wanneer de focus wordt gelegd op gemeenten is er een sterke ongelijkheid in woongenot te zien in Nederland. Waar de meest vermogende burgergemeenschappen zoals Bloemendaal, Rozendaal, Veere en Laren uitstekend scoren op de schaal van leefbaarheid, scoren de vier grote steden erg laag, met de stad Rotterdam als uitschieter naar beneden (Rigo Research en Advies 2019). Bij nadere analyse blijkt dat de zwakke leefbaarheid in deze stedelijke gebieden uitstraalt naar de omgeving. Naast Rotterdam hebben namelijk ook Schiedam, Vlaardingen en Maassluis zeer lage leefbaarheidscijfers, ook ten opzichte van de andere G4-steden: Amsterdam, Den Haag en Utrecht (Rigo Research en Advies 2019). Door de concentratie van leefbaarheidsproblemen in sterk verstedelijkt gebied is het niet verwonderlijk dat het westen van Nederland gemiddeld een slechtere leefbaarheid heeft dan de andere windstreken van Nederland. Toch is positief te noemen dat voor Nederland in zijn geheel, en dan ook het westen, geldt dat de leefbaarheid zich gestaag verbetert per gehouden peiling. Uitzondering hierop is de regio Zuid, waar juist een neergaande trend te zien is. Dit uit zich vooral in de onderwerpen bevolkingsamenstelling en veiligheid, waarin gevoelens van onveiligheid over Oost- en Midden-Europese migranten en seizoenarbeiders resoneren (Rigo Research en Advies 2019).

De in 2007 benoemde Vogelaarwijken of krachtwijken zijn anno 2018 niet meer als afzonderlijke groep te herkennen in de cijfers. Wanneer vandaag de dag een nieuwe groep van 40 wijken zou moeten worden geselecteerd op basis van dezelfde criteria zouden dit voor het grootste deel andere wijken zijn (Rigo Research en Advies 2019). Hoewel een groot deel van de wijken waar de leefbaarheid op onvoldoende uitkomt, een historie van structurele problemen heeft, zijn er tussen 2016 en 2018 in Venlo en Zaanstad nieuwe probleemwijken ontstaan uit voorheen 'gezonde buurten'. Door de onderzoekers wordt op drie schaalniveaus gekeken naar gebieden met een afwijkend lage leefbaarheid: zij benoemen (1) kwetsbare wijken, (2) aandachtsbuurten en (3) aandachtsregio's. Het predikaat aandacht geeft aan dat er niet zozeer sprake is van een acute onveilige situatie, maar dat de ontwikkeling van de buurt of regio negatief afwijkt van het ommeland. Aandachtsregio's zijn onder andere voormalige groeikerngebieden (Almere en Zoetermeer), perifere krimpgebieden (Delfzijl en Zeeuws-Vlaanderen) en uitstralingsgebieden van primair probleemgebied (Rijmond en de Zaanstreek). De onderzoekers van Rigo (2019) benadrukken overigens dat een Nederland zonder slechte buurten onhaalbaar en bovendien onwenselijk is voor de doorstroming in de woningmarkt. Doordat deze buurten veel woningen in de laagste prijssegmenten bevatten hebben zij hierin een belangrijke functie, die moeilijk op andere plaatsen te vervullen is. Prioriteit heeft om ten allen tijde de veiligheid in deze buurten te bewaken, om te voorkomen dat bewoners voor eigen rechter gaan spelen. Zolang deze kritieke grens niet wordt bereikt, zijn deze buurten en wijken weliswaar problematisch, maar niet onleefbaar (Rigo Research en Advies 2019).

3.3.2 Keuzes voor de toekomst: rode, blauwe en groene functies

Nederland heeft een unieke positie in Europa met zijn cultureel ingebedde strijd tegen het water en de hieruit ontstane discipline van ruimtelijke ordening. Waar ruimte schaars is, is immers extra behoefte aan een doordachte inrichting, en een rivierendelta zoals de Nederlandse leent zich voor een combinatie van veel verschillende functies. Ruimtelijke ordening en planologie is dan ook een handelsmerk van Nederland, dat zowel beroepsmatig opvalt binnen de academische wereld, maar ook fysiek bij het per auto of trein passeren van de Nederlandse grens. De prioritering die ten grondslag ligt aan deze ordening is door de tijd heen verschillend. Waar eerst groeikernen aangegeven zijn, volgden later de Vinex-wijken en de Compacte stad als paradigma voor de woningbouw. Maar niet alleen deze rode functies veranderen. Ook het belang van waterberging en natuur en landbouw wordt door de tijd heen anders afgewogen.

Met het oog op de nieuwe Nationale Omgevingsvisie en het ingaan van de Omgevingswet in 2021 zijn in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties Nederlandse burgers bevroegd over hun voorkeuren voor de toekomstige ruimtelijke ontwikkeling van Nederland. Deze peiling (Motivaction 2018a) leverde een vrij radicaal, groen beeld op. Voor de Nederlandse burger zijn tot 2050 de onderwerpen gezondheid (schone lucht, water en bodem) en veiligheid leidend, evenals natuur, landschap en water. Veel minder leidend zijn economische ontwikkeling, gebouwde omgeving, cultureel erfgoed en defensie. Dit geldt niet alleen voor Nederland als geheel, maar ook voor de eigen woonomgeving, met als toevoegingen dat dan de herkenbaarheid van het landschap en het voorkómen en opruimen van zwerfvuil een grote rol speelt. Daar bovenop formuleren de geënquêteerde Nederlanders voor de komende 30 jaar de wens dat er sterker aan de circulaire economie, klimaatmitigatie en adaptatie en gezondheid gewerkt wordt (Motivaction 2018a).

Over het toestaan van verdere groei van de luchtvaart en de locaties van nieuwbouwwijken (inbreiding of uitbreiding) zijn Nederlanders verdeeld (Motivaction 2018a).

Wanneer wordt gevraagd welke partij regisseur dient te zijn van de ruimtelijke ontwikkeling van Nederland wordt door een krappe meerderheid in eerste instantie gekeken naar de Rijksoverheid en naar gemeenten. Burgers uit de steekproef van Motivaction (2018a) gaven ook aan zelf actief te willen zijn in het verbeteren van de ruimtelijke kwaliteit en verduurzaming, maar enkel op voorwaarde dat hier collectief en zichtbaar aan gewerkt wordt en dat er binnen een korte tijdspanne resultaten zichtbaar zullen worden. De bevindingen uit het publieksonderzoek ten bate van de NOVI zijn opmerkelijk 'groen' te noemen in vergelijking met die van vergelijkbare onderzoeken (bijvoorbeeld I&O Research 2019, 2020 of Motivaction 2015a).

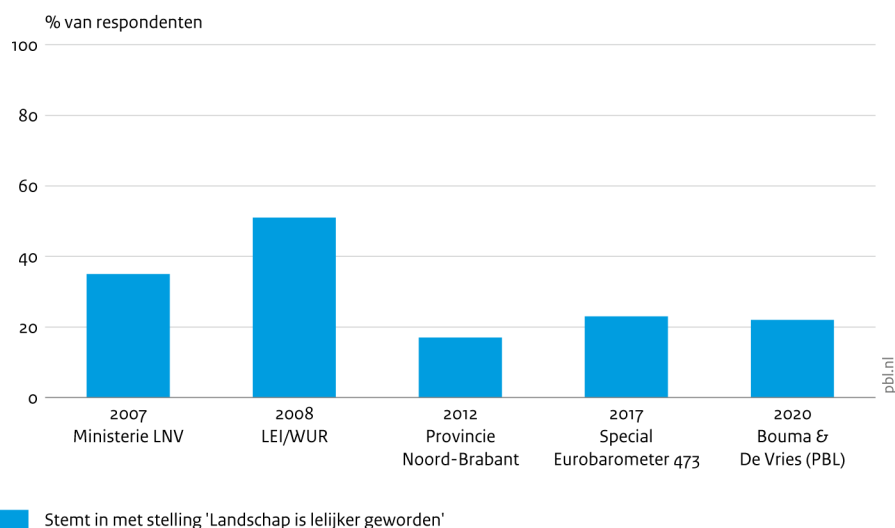
Door USP (2018b) is nader onderzoek gedaan naar de meer economisch gerichte ruimtelijke prioriteiten en vestigingsvoorkeur van bedrijven. USP heeft hiervoor zowel burgers (beroepsbevolking) als ambtenaren bij gemeenten en andere overheden ondervraagd. Uit dit onderzoek komt onder andere dat een tekort aan personeel er anno 2018 voor zorgt dat een bedrijf niet meer alleen op de fysieke locatie van het bedrijfspand let, en daarmee de klassieke factoren zoals bereikbaarheid en ontsluiting, maar ook actief verhuist naar gebieden waar het de juiste (geschoolde) werknemers aan kan trekken. Hoewel er in Nederland volgens de gemeenteambtenaren en inwoners geen tekort is aan bedrijventerreinen, wordt wel benoemd dat deze lang niet altijd vitaal zijn (USP 2018b). Het grootste probleem is verrommeling volgens 85 procent van de ambtenaren. Dit houdt in dat bedrijventerreinen hun specifieke functie en clustervoordelen verliezen door een willekeurige vestiging van bedrijven uit allerlei uiteenlopende branches. In mindere mate spelen illegale activiteiten (38 procent) en verkeersonveiligheid (25 procent) een rol. Wanneer bedrijventerreinen een gedeeltelijke woonfunctie krijgen, zijn inwoners vaak niet enthousiast om daar te gaan wonen (USP 2018b). Slechts 27 procent zegt dit te overwegen. Wanneer wordt gekeken naar de spreiding van werkgelegenheid over het land, blijken bedrijventerreinen daar een kleiner aandeel (19 procent) in te hebben dan kantoorgebouwen in stedelijke centra (23 procent). Wel zijn hierin regionale verschillen (USP 2018b). Naast de waardering van bedrijven voor en in de omgeving is door USP (2018b) aanvullend gekeken naar de tevredenheid van medewerkers over hun werkomstandigheden. Verrassend is dat hierbij het aantal dagen dat werknemers thuis mogen werken positief samenhangt met hun oordeel over hun werk in het algemeen. Dit komt onder andere door het besparen van reistijd. Wanneer wordt gevraagd naar mogelijke nadelen van thuiswerken geeft de grootste groep mensen (30-40 procent) aan vooral voordelen te zien in het (gedeeltelijk) thuiswerken. Ook flexplekken lijken een algemeen doorgevoerde vernieuwing in kantoorgebouwen te zijn. Volgens USP (2018b) heeft 53 procent van de werknemers er geen moeite mee om geen eigen bureau meer te hebben. In het zuiden van Nederland ligt dit percentage iets lager (51 procent). Flexplekken blijken daar ook nog het minste te zijn doorgevoerd: 29 procent van de kantoren ten opzichte van 38 procent elders in het land. Bij sommige werkgevers worden werknemers financieel beloond wanneer zij dichterbij het kantoor komen wonen. USP (2018b) heeft echter gevraagd of medewerkers juist salaris in zouden willen leveren om minder reistijd naar het werk te hebben. Het antwoord hierop is in grote meerderheid: nee (58 procent).

3.3.3 Esthetische kwaliteit van het landschap

In 2007 waren meer Nederlanders ervan overtuigd dat het landschap in Nederland en het landschap in hun buurt lelijker was geworden (35 procent) dan dat het mooier was geworden (18 procent), en ze verwachtten in meerderheid (50 procent) dat Nederland in de periode 2007-2012 lelijker zou worden. Dat gold vooral voor de inwoners van de grote steden, maar ook in alle andere regio's sprak een meerderheid zich zo uit (TNS Nipo 2007b). Op dat moment werd het werk van Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer en de boeren aan de natuur en het platteland als zeer positief beoordeeld. Meer dan 80 procent van de bevolking was hierover tevreden. En hoewel ook de Rijksoverheid, gemeente en provincie een voldoende scoorden met zo'n 50 tot 60 procent tevredenheid, vond een meerderheid van de bevolking tijdens het onderzoek van TNS Nipo (2007b) dat de overheid méér zou moeten doen voor natuur en landschap. Projectontwikkelaars en bedrijven werden als bedreiging voor het landschap gezien. Slechts een op de vijf Nederlanders was tevreden over de invloed die zij op het landschap uitoefenden (TNS Nipo 2007b). Later zijn er meer studies over dit onderwerp gedaan, waarbij meer nadruk is komen te liggen op het provinciale niveau van landschaps- en natuurbeheer. In studies in Gelderland (Motivaction 2019a), Overijssel (TNS Nipo 2015) en Noord-Brabant (Van den Berg 2012) zijn ook nadrukkelijk vragen gesteld over het esthetische oordeel van de burger over het landschap en de natuur.

De verschillende metingen laten een onduidelijk beeld zien. Mogelijk speelt hierbij de exacte vraagstelling en de context waarin de vragen gesteld werden een rol. In zijn algemeen lijkt het percentage mensen dat het landschap lelijker vindt geworden afgenomen te zijn, zie figuur 3.3.

Figuur 3.3
Aandeel respondenten dat landschap lelijker vindt

Bron: PBL/Centerdata 2020, TNS Opinion & Social 2018, Van den Berg 2012, Overbeek & Vader 2008, TNS Nipo 2007

3.3.4 Samenvatting Ruimtelijke ontwikkelingen

Hoewel in dit hoofdstuk slechts gekeken is naar wonen en leefbaarheid, ruimtelijke functieverdeling en landschap kunnen we kort enkele conclusies trekken over deze deelgebieden. Over het algemeen bestaat er een positief beeld over het wonen in Nederland, maar dit beeld is zeker niet probleemloos. Leefbaarheid laat zich alleen goed monitoren door veel ogen op verschillende plekken, en niet door één landelijke loop. Bij het ordenen van ruimte in Nederland lijken bij burgers volgens Motivaction (2018a) duurzaamheidswensen een rol te spelen, in eerste instantie met betrekking tot individuele gezondheid en welzijn door schone lucht en schoon oppervlaktewater. Deze cijfers zijn echter niet onomstreden, omdat andere onderzoeken een andere volgorde van prioritering laten zien. Wellicht speelt de tijdsdimensie in de vragen (nu, in de nabije toekomst of verder weg) een rol in de verdeling van de uitkomsten. De beleving van het landschap bij de burger is iets wat moeilijk consistent te meten blijkt. Hoewel meestal gevraagd wordt naar hoe mooi/lelijk iemand het Nederlandse landschap in zijn geheel vindt, zijn de resultaten wisselend.

Onderzoekstechnisch blijkt de kennis over ruimtelijke ontwikkelingen erg versnipperd te zijn over diverse wetenschappelijke disciplines en publicaties, tenminste wat het publieksonderzoek (door middel van vragenlijsten) betreft. Door het gebrek aan overzicht laat ons onderzoek het dan ook alleen toe om conclusies te vormen over subonderwerpen zoals hierboven is gedaan. Dat heeft ook invloed op het *weten, willen, kunnen*-raamwerk. Door de versnippering hebben wij dit moeilijk kunnen toepassen en toetsen. Mede daarom hebben we ervoor gekozen om in onze eigen enquête (zie hoofdstuk 4), brede en verkennende vragen te stellen over dit thema, om zo zelf meer in kaart te kunnen brengen wat in het literatuuronderzoek aan duiding ontbreekt.

3.4 Circulaire economie

Het onderwerp circulaire economie is zowel nieuwkomer als oudgediende in het leefomgevingsbeleid. De term, en de breedte van activiteiten die hieronder vallen zijn nieuw, maar de afzonderlijke onderdelen zoals recycling, besparen van grondstoffen, alternatief grondstofgebruik, krijgen al decennia aandacht van zowel beleidsmakers en bevolking en worden als bijzonder nuttig gezien. In opinieonderzoeken ligt de nadruk vaak op de losse onderdelen die de circulaire economie mogelijk moeten maken, zoals onderzoek naar afvalophaal- en scheidingssystemen (en dan niet per sé gericht op afval als grondstof) en zwerfvuil. Het aantal studies dat integraal aandacht aan circulaire economie besteed is beperkt.

3.4.1 Circulaire economie: volle breedte van het begrip

Een van de meest actuele publieksonderzoeken naar de circulaire economie is het onderzoek van Kantar (2019a) in opdracht van Rijkswaterstaat. Wat uit het onderzoek geconcludeerd kan worden is dat het kopen, verkopen en gratis weggeven van tweedehandsspullen volledig ingebed is in de Nederlandse samenleving, evenals het internetplatform Marktplaats dat hiervoor als meest populaire medium wordt gebruikt. Tevens kennen ook nagenoeg alle Nederlanders een kringloopwinkel bij hen in de buurt. Een andere studie, die qua omvang van de rapportage veel kleiner is, is de studie naar circulariteit in de retailsector van ABN AMRO (2017).

Tabel 3.1

Bereidheid tot circulair consumeren			
Type product	Totaal	Man	Vrouw
Tweedehands*	67%	66%	69%
Duurzaam	54%	57%	52%
Gerecycled	46%	47%	45%
Refurbished	38%	41%	34%
Varianten op kopen			
Leasen (algemeen)**	13%	18%	8%
Kort huren	49%	47%	51%
Lenen van anderen	13%	18%	8%
Lenen van vreemden	10%	13%	8%

* van de consumenten koopt 54% tweedehands producten.

** de bereidheid voor leasen neemt af naarmate de contractperiode langer is.

data: Q&A, november 2017

Bron: ABN AMRO, 2017, p.5

Uit de studie van ABN AMRO (2017) blijkt dat tweedehandsproducten kopen en kort huren (van bijvoorbeeld feestkleding) het meest geaccepteerd zijn in de Nederlandse samenleving. Nieuwkomers zoals refurbished producten en leaseconstructies zijn een stuk minder bekend. Wat niet in de tabel is af te lezen is om welke producten het exact gaat. Hieruit blijkt in vrijwel alle categorieën (een gevoel van) hygiëne een belangrijke rol te spelen. Mensen hebben bijvoorbeeld graag tweedehandsboeken, maar niet graag tweedehandsmatrassen/kussens of -sportartikelen. Ook verschilt per productcategorie hoe gebruikelijk de verschillende varianten zijn: zo is auto's leasen steeds meer gangbaar, maar dit is minder het geval bij vloerbedekking en verlichting. Ook meer academische studies, zoals het door ons geraadpleegde artikel van Harms & Linton (2016) laten zien dat nieuwe productvormen, zoals in dit geval refurbished elektronica nog weinig bekend en populair zijn. Bovendien verwacht de consument, net als bij tweedehandsproducten (ABN AMRO 2017), dat er een sterk lagere verkoopprijs tegenover een niet-nieuw product staat, ook als een refurbished product nog functioneert als nieuw.

De Europese Commissie heeft surveys laten doen naar de circulaire economie door middel van de Eurobarometers 456 (TNS Policial & Social 2018) en 441 (TNS Political & Social 2016). Zij hebben hier geen burgers bij bevraagd, maar eigenaren en woordvoerders van het midden- en kleinbedrijf. Hieruit blijkt dat het MKB in Nederland de weg naar groene banken en crowdfunding beter weet te vinden dan dat in andere lidstaten, al blijven groene en circulaire producten vanuit het MKB een sporadische praktijk. Opvallend is dat het MKB minder groene opties voor bestaande producten ontwikkelt dan grote bedrijven en dat deze vrijwel altijd gericht zijn op de regionale markt. Dit komt omdat het MKB zich vooral baseert op nationale regelgeving en subsidies. Men gebruikt over het algemeen alleen eigen geld en kennis van binnen de organisatie om groene producten te ontwikkelen. Een grote meerderheid van de bedrijven (74 procent) geeft aan geen intentie te hebben om groene producten aan te bieden (TNS Political & Social 2018). Bij de bedrijven die deze opties wel aanbieden, maken zij maximaal slechts 30 procent van de bedrijfsomzet uit en in de meeste gevallen zelfs 5 procent of minder (TNS Political & Social 2018).

3.4.2 Afvalscheiding in Nederland

Een belangrijk doel van de circulaire economie is het reduceren van de gebruikte hoeveelheid nieuw gedolven grondstoffen bij het maken van producten. Om ook daadwerkelijk grondstoffen te kunnen hergebruiken is het zuiver houden van afvalstromen essentieel. Alleen zuivere, homogeen teruggewonnen grondstoffen kunnen immers hoogwaardig worden ingezet. Bij vermenging gaat de toepasbaarheid omlaag en is er sprake van 'downcycling'. Al jaren probeert Nederland het aandeel restafval omlaag te krijgen en afvalstromen zuiverder in te zamelen. Een grote stap daarin was de gescheiden inzameling van kunststoffen die later is uitgebreid tot de inzameling van PMD (plastic, metaal en drankverpakkingen). Hiervoor zijn veel lokale experimenten gedaan met verschillende soorten afvalscheiding bij huishoudens. Een recente bijdrage hierbij is de studie van het VANG-project (Van Afval naar Grondstof) (Langeveld et al. 2020) die verschillende opties heeft onderzocht voor het verbeteren van afvalscheiding in de hoogbouw. In ons literatuuroverzicht zijn we uitgegaan van een smallere selectie gericht op afvalscheiding op gemeenteniveau. Hieronder behandelen wij kort burgerpeilingen in Almere (gemeente Almere 2018), Uden (Gemeente Uden 2016) en de gemeente Utrechtse Heuvelrug (Dimensus 2013), te beginnen in Uden.

In Uden werden in 2015 en 2016 in twee laagbouwwijken proeven gedaan met het anders inzamelen van afval van huishoudens. Grofweg kreeg de ene wijk te maken met grotere ophaalfrequenties en de andere wijk met meer sorteermogelijkheden en -capaciteit door middel van nieuwe kliko's. In beide gevallen leidde de proef tot een verbetering van de zuiverheid van de afvalstromen, de hoeveelheid restafval en het oordeel van de bewoners. Daarbij was het rapportcijfer voor de afvalverwerking in de wijk met nieuwe sorteermogelijkheden fors hoger (8,2) dan dat in die met enkel grotere ophaalfrequenties (6,9). Door het aanbieden van aparte kliko's voor PMD en papier en een extra grote GFT-container in de tweede wijk, werd het animo van bewoners om hun afval te scheiden duidelijk groter. De bewoners vonden het niet erg om tijdens een proef een kleinere restafvalkliko te moeten gebruiken, maar vinden dat deze in tegenstelling tot de andere afvalstromen vaker moet worden geleegd om stank en ongedierte te voorkomen. In de eerste wijk, waar het afval vaker werd opgehaald dan normaal, werd ook geëxperimenteerd met enkele nieuwe sorteermogelijkheden: een emmertje voor keukenafval en een grote collectieve korf op straat voor tuinafval. Met name die afvalkorf, soms ook frontaal in het zicht van woningen, vonden veel bewoners (60 procent) niet passend: het stond slordig, nodigde uit tot het dumpen van andersoortig afval op dezelfde plek, en kostte met name voor ouderen extra moeite door de langere loopafstand. Samengevat laat de studie in Uden (Gemeente Uden 2016) zien dat het intensiveren of verbreden van ophaalmogelijkheden van huishoudelijk afval een sterk effect heeft op de motivatie van mensen om hun afval daadwerkelijk te scheiden. Dit laat zien dat niet alleen financiële prikkels zoals een DIFTAR-systeem, maar ook het ontwerp van opties en het gemak daarvan aanzienlijke consequenties kunnen hebben voor het gescheiden inzamelen van afval. Ook de ophaalfrequentie speelt een rol.

In de gemeente Utrechtse Heuvelrug werd zo'n drie jaar eerder geëvalueerd hoe het afvalbeleid daar verliep (Dimensus 2013). Evenals in andere gemeenten was enkele jaren daarvoor het gescheiden ophalen van plastic door middel van Plastic Hero geïntroduceerd. In een tevredenheidsenquête onder de inwoners bleek dat er erg veel onvrede bestond over de manier van inzameling: bovengrondse collectieve containers in de wijk. Het onderzoek liet zien dat maar liefst 60 procent van de lokale bevolking meer/vaker geneigd zou zijn plastic gescheiden in te leveren als het systeem werd herzien tot huis-aan-huis-collectie.

Ten slotte het onderzoek in Almere (Gemeente Almere 2018). Dit week af van de andere onderzoeken, doordat het een burgerpeiling betrof van het serviceniveau van de gemeente op alle beleidsdomeinen waarvan afval slechts één component was. Over afvalscheiding gaven de inwoners van Almere aan dat volgens hen het grootste afvalgerelateerde probleem in Almere niet zozeer de inzameling en de kwaliteit hiervan is, maar juist de illegale afvaldumpingen (41 procent van de geënquêteerden). Volgens hen is de beste manier om te zorgen voor een beter gescheiden afvalinzameling met name strengere handhaving. Controles en hoge boetes zouden volgens de bewoners het meest effectief zijn om mensen afval daadwerkelijk op een juiste manier te doen scheiden. Opvallend is ook dat slechts 7 procent van de Almeerders oppert dat het na-scheiden van restafval in een sorteermachine van de afvalverwerker de beste optie is voor het kwaliteitsprobleem, terwijl deze optie hen van de scheidingsverplichting zou ontslaan en uit hedonistisch oogpunt de voorkeur zou kunnen hebben.

3.4.3 Zwerfvuil

Kantar heeft naast onderzoek naar de circulaire economie (Kantar 2019a) nog een ander burgeronderzoek gedaan in opdracht van Rijkswaterstaat, namelijk de subjectieve monitor zwerfafval (Kantar Public 2018d). Uit deze studie komt naar voren dat de hoeveelheid zwerfafval in Nederland op straat, in het plantsoen en in natuurgebieden een grote bron van ergernis is. Het is zelfs met 45 procent van de stemmen de grootste ergernisfactor in woonwijken volgens Kantar (Kantar Public 2018d) met op de tweede plaats woninginbraken (39 procent) en op de derde plaats hondenpoep (31 procent). 47 procent van de Nederlanders vindt Nederland een relatief smerig land met veel zwerfafval ten opzichte van 23 procent van de bevolking die Nederland juist een schoon land vindt. Opvallend is dat ouderen (55+ in dit geval) Nederland vaker vies vinden dan de gemiddelde respondent (56 procent tegenover 47 procent). Bij de ergernis aan zwerfafval speelt ook een rol wat voor soort afval het is. Zo zijn drink- en eetverpakkingen en achtergelaten takeaway-maaltijden de grootste ergernis van Nederlanders, en gedogen zij daarentegen organisch afval (fruitresten) en kauwgom op straat meer. De meest met afval vervuilde plaatsen in Nederland zijn volgens de respondenten parkeerplaatsen (naast de snelweg), stations en bushaltes en horeca- en uitgaansgebied (Kantar Public 2018d). 65 procent van de Nederlanders merkt dagelijks zwerfafval op. Dat percentage ligt hoger in stedelijke gebieden dan in het buitengebied. De ernstige frustratie van Nederlanders rondom zwerfafval (96 procent stoort zich eraan) heeft meerdere redenen. De belangrijkste is de 'onverschilligheid van de medemens' en daarnaast tellen hygiëne en het gevaar voor dieren en het milieu (Kantar Public 2018c). Nederlanders vinden het makkelijker en prettiger om zelf het goede gedrag te tonen dan mensen die afval op straat gooien aan te spreken op hun gedrag. Zij ruimen zelfs liever het afval van de ander op dan de ander met zijn (volgens 95 procent van de bevolking asociale) gedrag te confronteren. 78 procent wil dan ook graag hogere boetes door boa's en de politie.

Een studie in opdracht van NederlandSchoon (Motivaction 2018c) laat zien dat de Nederlandse burger zichzelf echter niet als de belangrijkste verantwoordelijke ziet voor het schoonhouden van de omgeving. Volgens een meerderheid is de gemeente hoofdverantwoordelijk voor. Men ziet zichzelf wel als mede-verantwoordelijk. Echter heeft dit weinig praktische betekenis, want slechts een kleine 20 procent geeft aan ooit meegedaan te hebben aan een collectieve opruimactie in de buurt (Motivaction, 2018c).

3.4.4 Samenvatting Circulaire economie

Met betrekking tot het thema circulaire economie kan worden geconcludeerd dat er weliswaar sprake is van nieuwe aandacht van de beleids wereld voor dit onderwerp, maar dat dit minder leeft bij de burger, zoals onder andere blijkt uit het verkennend onderzoek van Kantar (2019a). Wanneer echter de klassieke framing van de problematiek wordt gebruikt: hergebruik, recycling en afval, dan blijkt dit wel duidelijk een rol te spelen bij de burger, zoals onder andere duidelijk wordt bij Almere in de Peiling (Gemeente Almere 2018). Men vindt het bijvoorbeeld logisch en vanzelfsprekend om oud papier gescheiden aan te bieden en ook de kringloopwinkel en Marktplaats.nl maken deel uit van het dagelijkse consumptiegedrag van de Nederlander. Ook blijkt dat menig Nederlander veel meer restricties aan zichzelf en anderen wil opleggen om zwerfafval te voorkomen, zolang het maar de overheid is die handhaaft en (forse) boetes uitdeelt, zodat zij zelf niet op hoeven te draaien voor het in grote meerderheid als asociaal beoordeelde gedrag van andere mensen die de openbare omgeving vervuilen.

Wat betreft het bredere thema van de circulaire economie en de wensen van burgers en de sturing van de overheid is nog veel niet duidelijk, zo concludeert ook het PBL (Rood & Kishna 2019). Dit wordt ook duidelijk uit onze oogst van studies, die relatief mager is. Terugkijkend op de afgelopen twee decennia, is er vrij weinig onderzoeksmateriaal voor handen dat zich toespitst op de perceptie van de circulaire economie als systeem bij burgers. De literatuur beperkt zich enkel tot afval en recycling, terwijl de circulaire economie veel breder is en al eerder in de keten begint, zoals bij het ontwerpen van producten (redesign). Wat betreft *willen*, *weten* en *kunnen*, blijkt ook hier dat het systeemdenken, en daarmee de rol van cognitie bij de burger uit zicht is. Wanneer de burger meer besef heeft van de term circulaire economie en wat daar wel en niet mee bedoeld wordt, is beter te kijken naar hoe hij zijn gedrag daarop afstemt. Hiervoor is het nu waarschijnlijk nog te vroeg. 'Kunnen' is daarmee nog niet volwaardig aan bod, omdat het zich in deze fase bij de burger nog vooral beperkt tot het wel/niet kunnen vergaren van kennis over de betekenis van de circulaire economie die de overheid voor ogen heeft.

3.5 Willen, weten en kunnen

Naast de besproken onderzoeken zijn er een aantal studies die breder aandacht besteden aan de maatschappelijke betrokkenheid bij de leefomgeving. Deze studies kijken naar de houding en opvattingen van burgers over meerdere milieuthema's, waarbij ze de uitkomsten analyseren op grond van bevolkingskenmerken als leeftijd, inkomen, opleiding, vorm van wonen (huurhuis of koopwoning) en politieke voorkeur. We bespreken de verschillende studies kort hieronder.

3.5.1 Denken is nog geen doen

De reeds besproken studies van I&O Research (2019; 2020) richten zich op de koppeling van denken over duurzaamheid en klimaatverandering (willen en weten) en de vertaling naar gedrag. In de studies wordt de totale uitstoot van een Nederlander uitgedrukt in punten, waarbij het totaal van de gemiddelde Nederlander zowel in 2019 en 2020 uitkwam op de reeds in 2019 gestandaardiseerde 1000 punten. Deze 'CO₂-uitstootpunten' zijn verdeeld over de categorieën kleding, vervoer, wonen, voedsel en spullen. Per dwarsdoorsnede op bijvoorbeeld leeftijd of inkomen worden afwijkende gemiddelden gevonden in uitstootpunten ten opzichte van de gemiddelde Nederlander. Zo stoten mensen met een hoger inkomen meer CO₂ uit door hun leefstijl en geldt dit ook voor hoger opgeleiden. Overigens hangen het opleidingsniveau en het inkomen van Nederlanders met elkaar samen, waarbij inkomen de doorslaggevende rol voor de resulterende milieudruk speelt. Met name in de categorie vervoer is de uitstoot hoger dan die van de gemiddelde Nederlander, doordat deze groep Nederlanders vaker per vliegtuig reist, en naar verder weg gelegen bestemmingen.

Factoren die volgens I&O Research (2020) samenhangen met een hogere milieudruk zijn: politieke voorkeur, bovenmodaal inkomen, leeftijd, geslacht, opleiding en samenstelling van het huishouden, in volgorde van sterke naar minder sterke samenhang. Hierin blijkt dat personen met een rechtse politieke voorkeur duidelijk meer uitstoten en dat mannen meer uitstoten dan vrouwen. Ook een hogere opleiding en eenpersoonshuishouden resulteren in een bovengemiddelde uitstoot. Met betrekking tot leeftijd geldt een zogenoemde paraboolbeweging waarbij de uitstoot per leeftijdscategorie toeneemt, totdat mensen minder mobiel worden en kleinschaliger gaan leven. Tussen de 35 en 49 jaar is gemiddeld de jaarlijkse uitstoot het hoogst. Alhoewel er maar een jaar tussen de twee studies zit verschillen de uitkomsten op een aantal punten stevig. Met name een rechtse politieke voorkeur lijkt in 2020 sterker te correleren met de uitstoot per persoon, terwijl in 2019 inkomen in verhouding meer doorslaggevend was. Een andere conclusie die door I&O Research wordt getrokken is dat tussen 2019 en 2020 de polarisering over het klimaatbeleid van de Nederlandse regering is afgenomen. Minder mensen vinden dat de regering veel te weinig of veel te veel doet, en zijn opgeschoven naar minder 'extreme' antwoordcategorieën zoals 'te veel', 'te weinig' of 'ongeveer genoeg'. De verschillen in CO₂-uitstootpunten tussen verschillende subgroepen (bijvoorbeeld politieke voorkeur of inkomen) zijn juist groter geworden.

3.5.2 Milieubewustzijn en gedrag in Duitsland

Waarom kijken we specifiek naar Duits onderzoek, en niet zozeer naar Engelse, Vlaamse of andersoortige studies? Dit komt doordat de Duitse overheid een traditie heeft opgezet van brede bevolkingsenquêtes over milieu- en leefomgevingsvraagstukken. Breder dan in andere buurlanden en breder dan de Nederlandse overheid. Met name de mate waarin verschillende onderwerpen in één onderzoek geïntegreerd zijn valt op, als ook de consequente manier van vraagstelling. Bijzonder is ook dat de Duitse literatuur reeds in 2018 een onderscheid maakte tussen *Umweltkognition*, *Umweltaffekt* en *Umweltverhalten*. Overigens concludeert de studie hetzelfde als de rapporten van I&O (2019, 2020): Duurzaam denken en duurzaam willen (de Duitsers drukken dit uit als 'emotionele binding met het milieu') zijn nog geen duurzaam doen.

Uit de studies blijkt dat 64 procent van de Duitsers het thema milieu en klimaatverandering zeer belangrijk vindt voor de politieke agenda. Het scoort daarmee vergelijkbaar met de thema's 'opleiding/scholing' (69 procent) en 'sociale rechtvaardigheid' (65 procent). Het onderzoek (Bundesministerium für Umwelt & Umweltbundesamt 2019) laat zien dat de Duitse ondervraagden in grote meerderheid vinden dat het klimaat- en milieubeleid van Duitsland moet worden geïntegreerd en vervolgt met andere politieke thema's. Soms gaat deze wens zelfs verder: klimaat- en milieubelangen moeten volgens de Duitse bevolking leidend zijn in de thema's energie, landbouw, ruimtelijke ordening en verkeer. Andere centrale bevindingen van het rapport (Bundesministerium für Umwelt & Umweltbundesamt 2019) zijn dat de toestand van het milieu en de natuur in Duitsland

en daarbuiten steeds negatiever ingeschat wordt. Duitsers zijn ook steeds negatiever over de overheid en andere stakeholders (zoals burgers en industrie) als het gaat om het halen van de klimaatdoelen. De steun en het vertrouwen in deze actoren is sinds 2015 gehalveerd (met uitzondering van het vertrouwen in milieuorganisaties zoals Greenpeace). De doelen van de Energiewende worden echter nog steeds door een zeer ruime meerderheid gesteund, maar de Duitsers zijn ontevreden over de uitstootreductie die de transitie tot nu toe oplevert. Het gaat ze te langzaam. Volgens de Duitse bevolking is de landbouw een van de grootste 'boosdoeners' op het gebied van milieuvervuiling en achteruitgang van biodiversiteit. Zo geeft 60 procent van de Duitsers aan dat boeren slecht met het milieu en de natuur omgaan en geeft 64 procent aan dat zij slecht voor hun dieren zorgen. Dat laatste betekent echter niet dat er in Duitsland verhoudingsgewijs meer vegetariërs zijn: de vleesconsumptie is juist hoger, ondanks de kritiek op het welzijn van slachtvee.

Overigens verschilt de publieke opinie in Duitsland op een paar punten substantieel van die van Nederland. Zo is in Duitsland elektrisch rijden lastig in te voeren, aldus het Institut für transformative Nachhaltigkeitsforschung (2019). Ook produceert Duitsland veel meer windenergie dan Nederland, en dan vooral op land, wat op de landsgrens met Nederland al meteen op te merken is in het landschap. Hoewel windenergie op het eerste gezicht in Duitsland dus meer geaccepteerd lijkt dan in Nederland, is het overigens wel zo dat ook de Duitsers momenteel vinden dat het landschap onwenselijk verzadigd raakt met windturbines en dat zij de voorkeur geven aan verdere uitbreiding van zonnepanelen op daken boven de uitbouw van windmolenparken (Institut für transformative Nachhaltigkeitsforschung 2019).

3.5.3 Milieubewustzijn en gedrag in Europees perspectief

Eurobarometer 468 is in opdracht van de Europese Commissie uitgevoerd door TNS Opinion & Social (2017b) en is een tamelijk brede en lange vragenlijst die is uitgezet in de EU-lidstaten. Wanneer Nederlanders naar de meest actuele milieuproblemen wordt gevraagd, noemt de grootste groep klimaatverandering, net als in andere EU-lidstaten. Wat opvalt is dat in Nederland en Zweden 46 procent van de ondervraagden ook de achteruitgang van biodiversiteit in de top 3 van milieuproblemen plaatst. Nederlanders maken bovengemiddeld vaak gebruik van internet en social media bij het zoeken naar informatie over het milieu: het percentage van 64 procent wordt alleen overtroffen door Letland. Er is op basis van de Eurobarometer (TNS Opinion & Social 2017b) geen coherent beeld van Nederland als milieuvriendelijk of juist beperkt milieubewust land op te maken. Zo wijkt Nederland af van de andere EU-lidstaten en het EU-gemiddelde wanneer het gaat over stellingen over de impact van het milieu/de natuur op het dagelijks leven (een derde geeft aan dat er nauwelijks invloed is), en over de zorgen over het gebruik van plastics en chemicaliën in dagelijkse gebruiksvoorwerpen voor de persoonlijke gezondheid (50 procent van de Nederlanders maakt zich (absoluut) geen zorgen over de gezondheidsrisico's van plastics, terwijl in de EU zich gemiddeld juist 74 procent wel (ernstig) zorgen maakt). Ook de zorgen over chemicaliën in gebruiksvoorwerpen zijn in Nederland laag (met 32 procent van de bevolking die zich hier geen zorgen over zegt te maken) (TNS Opinion & Social 2017b).

Naast vertrouwen in de veiligheid van producten hebben Nederlanders ten opzichte van hun mede-Europeanen ook relatief veel vertrouwen in financiële sturing van de overheid om milieuproblemen op te lossen (peiling oktober 2017) (TNS Opinion & Social 2017b). Ten opzichte van andere Europeanen zien Nederlanders minder heil in voorlichting en educatie voor burgers om gedragsverandering te bewerkstelligen. Nederlanders (81 procent) vinden het meest van alle Europeanen dat de EU betrokken moet zijn bij afspraken over wetgeving voor milieumaatregelen en milieuveiligheid en dat dit niet puur moet worden gecoördineerd door de nationale regering. Wat betreft milieuvriendelijk gedrag valt niet vast te stellen of Nederlanders daadwerkelijk 'groener' zijn dan de rest van Europa, maar zij rapporteren groene gedragingen vaker dan andere Europeanen. Zo behoren Nederlandse burgers tot de top van Europa als het gaat om afval scheiden (82 procent), energie besparen (52 procent), en het kiezen van een milieuvriendelijkere vorm van reizen (50 procent) (TNS Opinion & Social 2017b), althans volgens zelfrapportage.

Het OECD-onderzoek naar milieuvriendelijk gedrag onder huishoudens (OECD 2014) is uitgevoerd in 2011, maar het rapport is in 2014 in gecorrigeerde vorm verschenen. Het omvat een internationaal uitgezet onderzoek naar het gedrag en de opvattingen van huishoudens. Aan het onderzoek doen 11 niet-ontwikkelingslanden mee: Australië, Canada, Chili, Frankrijk, Israël, Japan, Korea, Nederland, Spanje, Zweden en Zwitserland.

Wat uit de vergelijking van de 11 landen blijkt is dat algemeen geschatte trends op basis van gedragspsychologisch onderzoek soms in het ene land wél van toepassing zijn en in het andere land niet (zoals bij de betalingsbereidheid voor groene stroom ten opzichte van inkomen), en dat in andere gevallen de gevonden verbanden overal wel opgaan maar per land sterk in effect (helling grafiek) verschillen (bijvoorbeeld druk van elektriciteitsgebruik op het huishoudbudget naar inkomen). Uit de resultaten van met name hoofdstuk 2 (OECD 2014) (motivatie en waardepatronen), blijkt dat ten tijde van het onderzoek (2011) Nederlanders vergelijkenderwijs matig gemotiveerd zijn om het milieu te verbeteren, dat ze zich ten opzichte van de 10 andere nationaliteiten weinig zorgen maken om klimaatverandering. In vergelijking met andere onderzoeken wijkt dit beeld (OECD 2014) af: wellicht speelt hier mee dat dat het milieubewustzijn van Nederlanders tussen 2013 en 2017 sterk is toegenomen, soms met een verschuiving van wel 15 procentpunten per antwoordcategorie (CBS 2018). Tot slot laat Veldkamp (2013) in een publieksonderzoek over duurzame ontwikkeling en de *biobased economy* in Nederland zien dat zowel hogere inkomens als opleidingsgraden statistisch sterk samenhangen met een hogere waardering van duurzame ontwikkeling. Verder valt op dat milieuproblemen relatief weinig prioriteit genieten op de Nederlandse maatschappelijke agenda. Milieuvervuiling komt pas op een 11e plaats van de in totaal 15 voorgelegde maatschappelijke problemen (Veldkamp 2013). Dit terwijl klimaatverandering momenteel op plaats 2 staat in de top 3 van maatschappelijke prioriteiten (Sociaal en Cultureel Planbureau 2019).

3.5.4 Verklaringskracht van sociaaldemografische factoren

Als laatste behandelen we in dit literatuuroverzicht het trendonderzoek naar duurzaam gedrag van het CBS (2018). De studie van het CBS is gebaseerd op een beperkt aantal vragen. De vragen spitsen zich toe op milieubewustzijn, kennis over duurzame energie en energiebesparend gedrag. De Witt en Schmeets (CBS 2018) zijn niet alleen geïnteresseerd in de beschrijvende uitkomsten, maar maken dwarsdoorsneden op basis van sociaaldemografische variabelen. Vooraf aan het presenteren van de uitkomsten stellen De Witt en Schmeets (CBS 2018) hypothesen over de te verwachten uitkomsten op. Zo verwachten zij dat inkomen, opleidingsniveau en geslacht op basis van bestaande theorie statistische invloed hebben op de verdeling van de respondenten over antwoordcategorieën. Daarnaast formuleren zij de verwachting dat jongere mensen zich energiebewuster gedragen dan oudere mensen en dat Nederlanders met een niet-westerse achtergrond minder milieubewust zijn op basis van verschil in culturele waardepatronen. Met betrekking tot de laatste twee verwachtingen moeten De Witt en Schmeets (CBS 2018) hun hypothesen verwerpen: niet omdat er geen verschil was tussen de subgroepen, maar omdat het verband de omgekeerde richting had. Zo blijken oudere mensen bewuster met energieverbruik om te gaan en blijkt dat mensen met een niet-westerse achtergrond het milieu belangrijker vinden dan autochtone Nederlanders. Overigens blijkt het energiebesparende gedrag dat in de studie van het CBS (2018) beschreven is, bij verder doorvragen bij de respondenten niet te worden verklaard door milieubewustzijn maar door financiële overwegingen (kostenbesparing). De studie laat zien hoe op basis van een beperkt aantal vragen een diepere analyse kan worden gemaakt van de onderliggende beweegredenen van milieubewust gedrag, een bevinding waar wij ook in onze analyse gebruik van zullen maken.

4 Het panelonderzoek

Alhoewel het voorgaande hoofdstuk duidelijk heeft laten zien dat er het nodige onderzoek is gedaan in Nederland naar de betrokkenheid van burgers bij de leefomgeving, en meer specifiek de vier leefomgevingsopgaven, bleek ook dat het beeld versnipperd is omdat er niet op dezelfde manier en over de volle breedte van het leefomgevingsbeleid naar de betrokkenheid van burgers is gekeken. We hebben daarom besloten om zelf een vragenlijst te maken en deze uit te zetten onder een representatieve dwarsdoorsnede van de bevolking. In dit hoofdstuk gaan we in op de totstandkoming van de vragenlijst, en beschrijven we de belangrijke uitkomsten.

De vragenlijst is grotendeels gebaseerd op vragen uit bestaande onderzoeken, waarbij we getracht hebben zo goed mogelijk vast te houden aan de elementen die als relevant naar voren kwamen uit het conceptuele raamwerk, zoals gepresenteerd in hoofdstuk 2, en de bevindingen van onze literatuuranalyse, zoals gepresenteerd in hoofdstuk 3. Voor de implementatie van de vragenlijst is gebruik gemaakt van het LISS-panel (www.lissdata.nl) van CentERdata en het CBS, een panel dat we verder beschrijven in de tweede paragraaf van dit hoofdstuk. We refereren naar de vragenlijst als 'het panelonderzoek', maar het is belangrijk om te constateren dat het een eenmalig onderzoek was. In de bijlage is de eindrapportage van CentERdata, inclusief vragenlijst, opgenomen.

4.1 Opzet vragenlijst

Door de relatief korte tijdsperiode die er voor de voorbereiding, implementatie en analyse van de vragenlijst beschikbaar was hebben we zoveel mogelijk gebruik gemaakt van bestaande vragen bij de samenstelling van onze vragenlijst. Dit omdat bestaande vragen al getest zijn en hun zeggingskracht hebben bewezen, maar ook omdat dit een vergelijking met eerdere bevindingen mogelijk maakt. Bij de verwerking van de resultaten hebben we de uitkomsten van onze vragenlijst vergeleken met de antwoorden op vergelijkbare vragen uit eerder onderzoek. Hieruit blijkt dat de antwoorden van ons panelonderzoek over het algemeen niet substantieel verschillen van die van eerdere onderzoeken, wat vertrouwen in de robuustheid van onze uitkomsten geeft (voor geïnteresseerden: het overzicht dat we gemaakt hebben is apart op te vragen). Het is overigens belangrijk om op te merken dat we in veel gevallen de vragen iets hebben moeten aanpassen, bijvoorbeeld om ze begrijpelijk te maken voor een dwarsdoorsnede van de Nederlandse bevolking of omdat we ze beter wilden laten aansluiten bij het huidige leefomgevingsbeleid. Daardoor zijn de meeste vragen niet meer helemaal vergelijkbaar. Zo hebben we de hele vragenlijst omgezet naar B1-taalniveau, om deze voor lager opgeleiden begrijpelijk te maken, wat een aanzienlijke aanpassing van sommige vragen behelsde. De relatief korte tijdsperiode heeft er ten slotte toe geleid dat we ons voor de Balans, en in deze notitie, beperken tot een beschrijving van de uitkomsten, zonder verdere statistische analyses.

Wat de relatie met het conceptuele kader, en de factoren *willen*, *weten* en *kunnen* betreft, is het belangrijk om te constateren dat het meten van betrokkenheid en de mate waarin die samenhangt met weten, willen en kunnen niet eenvoudig is, alleen al omdat een begrip als betrokkenheid meerdere facetten kent (Bredenoord et al. 2020). Zo leiden vragen naar betrokkenheid al snel tot hypothetische antwoorden: respondenten zijn geneigd om positiever over zichzelf te oordelen in termen van betrokkenheid dan dat zij daar in het echte leven uiting aan geven (Johnston et al. 2017), vaak omdat de intentie om betrokken te zijn nu eenmaal groter is dan de prikkel om dit ook daadwerkelijk te doen (Bouma & Koetse 2019). Mede om deze reden hebben we besloten om in de vragenlijst geen vragen te wijden aan het feitelijke duurzaam handelen, maar de aandacht te richten op de randvoorwaarden voor duurzaam handelen, die zoals eerder besproken samenhangen met de mate waarin respondenten zich bewust zijn van (weten) en het belangrijk vinden dat (willen) er goed voor de leefomgeving wordt gezorgd, en zich in staat voelen om hierbij betrokken te raken en naar te handelen (kunnen).

Is het met betrekking tot *willen* relatief eenvoudig om respondenten te vragen wat zij belangrijk vinden en waar zij zich zorgen over maken, en zijn hier ook in bestaande onderzoeken ruimschoots breed-geteste vragen beschikbaar voor, dit is lastiger waar het over *weten* en *kunnen* gaat. Wat het *weten* betreft geeft een vraag al snel een deel van het antwoord. Hetzelfde geldt voor *kunnen* waar de framing van een vraag al snel zorgt voor strategische antwoorden.

In bestaand onderzoek vonden we weliswaar relevante vragen over het gebruik van informatiebronnen over de leefomgeving, naast stellingen over klimaatverandering en biodiversiteitsverlies, maar om een beeld te krijgen van de mate waarin respondenten verschillen in kennis ten aanzien van de leefomgeving zijn we afhankelijk van demografische variabelen als opleidingsniveau. Met betrekking tot *kunnen* hebben we een aantal vragen over de kosten van het leefomgevingsbeleid opgenomen. Daarnaast maken we in lijn met het SCP (2020) en CBS (2018) gebruik van demografische variabelen als inkomen en opleidingsniveau.

De demografische variabelen waar we in de analyse van zijn uitgegaan zijn daarmee opleidingsniveau, inkomen, leeftijd en de mate van verstedelijking van de woonplaats van de respondent. Dit waren de variabelen op basis waarvan CentERdata een uitsplitsing van de vragenlijstuitkomsten kon maken, en tussen deze variabelen en de factoren weten, willen en kunnen verwachtten we een zekere samenhang. Zo geeft de mate van verstedelijking van de woonplaats van de respondent een indruk van de directe leefomgeving waarin de respondent zich bevindt, en daarmee van de belangen en ervaringen van de respondent. Inkomen zegt iets over de middelen die een huishoudens beschikbaar heeft, al blijkt uit eerdere onderzoeken dat bestaanszekerheid belangrijker is (Hoff et al. 2016), en opleidingsniveau zegt iets over de verwerkingssnelheid van informatie en de cognitieve kwaliteiten van de respondent. Voordat we verder ingaan op de kenmerken van de responsgroep is het belangrijk om stil te staan bij het feit dat de vragenlijst in April 2020, tijdens de eerste *lockdown* van de COVID-19-pandemie, is ingevuld. Hoe dit de antwoorden heeft beïnvloed is moeilijk te bepalen: zoals gesteld wijken onze antwoorden niet substantieel af van eerdere onderzoeken maar helemaal uitsluiten dat het de antwoorden heeft beïnvloed kunnen we niet.

4.2 Kenmerken van de responsgroep

Het LISS-panel is een representatieve dwarsdoorsnede van de Nederlandse bevolking en de vragenlijst is gestuurd aan een willekeurige selectie van het panel. Het rapport van CentERdata in bijlage 2 gaat in op de representativiteit van het LISS-panel.

Kijken we naar de respons, oftewel het aantal mensen dat de vragenlijst daadwerkelijk heeft ingevuld, dan blijkt dat van de 2.778 panelleden onder wie de vragenlijst in de periode van 6 tot en met 28 april 2020 is uitgezet, de vragenlijst door 2.092 respondenten, oftewel 75,3 procent, is ingevuld. Zoals uit tabel 4.1 blijkt zijn dit relatief veel 65-plussers: 33 procent van de steekproef is 65-plus terwijl het aandeel 65-plussers in de bevolking 22 procent is. Daarnaast zijn mensen in de steekproef iets hoger opgeleid dan gemiddeld (5 procent alleen basisonderwijs ten opzichte van de 10 procent van het landelijk gemiddelde, en 38 procent hoger opgeleid (HBO/WO) ten opzichte van 30 procent van het landelijk gemiddelde) en zitten er minder eenpersoonshuishoudens bij (25 procent in plaats van de 38 procent van het landelijke gemiddelde). Verdere analyse om zicht te krijgen op de implicaties van deze disbalans leveren weinig verschillen op: weliswaar ligt het percentage werkenden iets lager en het percentage gepensioneerden iets hoger, maar de arbeidsparticipatiegraad is nog steeds representatief voor Nederland. Aangezien ook op de andere kenmerken de steekproef representatief is voor de gemiddelde Nederlander, is in overleg met CentERdata besloten om de uitkomsten niet te corrigeren voor de overrepresentatie van 65-plussers. Dit omdat correctie, oftewel een weging van de uitkomsten op basis van de overrepresentatie van 65-plussers, weer tot andere vertekeningen leidt, en bovendien de transparantie niet ten goede komt. Wel is het belangrijk om bij de beschouwing van de resultaten helder te zijn over de overrepresentatie van 65-plussers in de steekproef, en het grotere aandeel hoger opgeleiden.

Tabel 4.1
Kenmerken respons PBL-vragenlijst

	PBL-respons	CBS statline
Geslacht		
Man	48%	49%
Vrouw	52%	51%
Leeftijd		
18-34 jaar	19%	28%
35-49 jaar	18%	21%
50-64 jaar	29%	29%
65 jaar en ouder	33%	22%
Opleiding		
Basisonderwijs	5%	10%
VMBO	21%	21%
Havo/vwo	11%	10%
MBO	25%	29%
HBO	25%	19%
WO	13%	11%
Netto huishoud inkomen		
1500 euro en minder	12%	12%
1501-2200 euro	18%	23%
2201-3000 euro	22%	23%
3001- euro en meer	47%	42%
Onbekend	1%	
Mate van verstelijking		
Zeer sterk stedelijk	18%	23%
Sterk stedelijk	23%	25%
Matig stedelijk	19%	17%
Weinig stedelijk	19%	17%
Niet stedelijk	21%	17%

4.3 Bevindingen

Zoals gezegd beperken we ons hier tot de beschrijvende resultaten van de vragenlijst. We gaan hierbij eerst in op de belangrijkste uitkomsten met betrekking tot maatschappelijke betrokkenheid bij de vier leefomgevingsopgaven. Vervolgens gaan we in op de samenhang met *willen*, *weten* en *kunnen* en aan het einde van het hoofdstuk reflecteren we op de bevindingen. De uitkomsten van de vragenlijst, en de vragenlijst zelf, zijn opgenomen in bijlage 2.

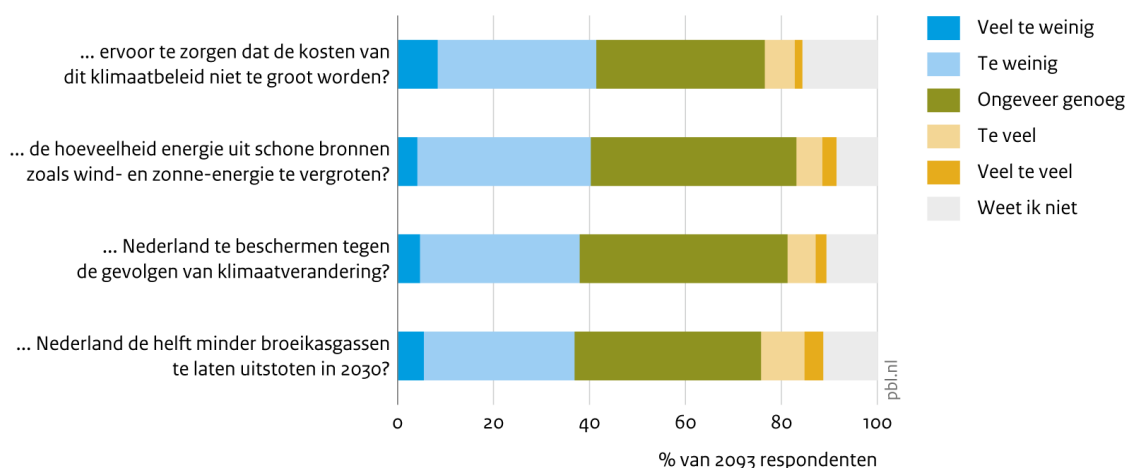
4.3.1 Klimaatverandering en energie

Wat allereerst opvalt is dat ruim 85 procent van de respondenten zich (een beetje tot heel) bezorgd maakt over de gevolgen van klimaatverandering (zoals toename van hete zomers, toename overstromingsrisico's, toename ziekte en plagen, verandering natuur) (figuur B5 in bijlage). 30-40 procent meent direct met de gevolgen van klimaatverandering te maken te krijgen (30-40 procent geeft een neutraal antwoord op die vraag, naast 10 procent weet niet) (figuur B3). Ruim 45 procent van de respondenten wordt droevig als ze nadenken over de manier waarop hun (achter) kleinkinderen moeten leven (figuur B27) en 15 procent van de respondenten is het eens met de stelling dat aangezien de effecten van klimaatverandering nog onduidelijk zijn de overheid zich beter op andere zaken kan richten (figuur B2). 10 procent van de respondenten vraagt zich af of klimaatverandering bestaat en 8 procent vindt alle aandacht voor het milieu overdreven (figuur B2).

Kijken we naar of respondenten vinden dat de overheid genoeg doet aan de verschillende doelstellingen van het klimaatbeleid dan blijken de uitkomsten vergelijkbaar met die van het SCP (2019 2020) en I&O (2020): rond de 40 procent van de respondenten vindt dat de overheid ongeveer genoeg doet, een kleine 40 procent vindt het onvoldoende, en de rest vindt de inzet teveel of weet het niet (zie ook figuur 4.1).

Figuur 4.1
Vindt u dat de overheid genoeg doet om ...

Vraag 1 van thema Klimaat en energie

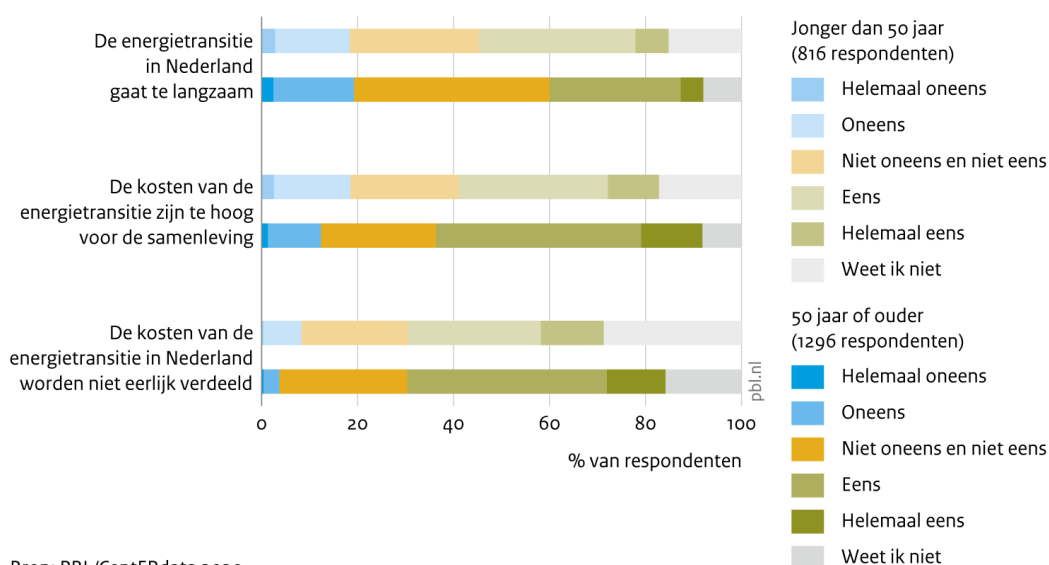

Bron: PBL/CentERdata 2020

Wanneer we bekijken hoe antwoorden tussen respondenten verschillen dan valt op dat vooral jongere respondenten (tot 50) willen dat de overheid meer doet; zij maken zich ook minder druk over de kosten dan oudere respondenten. Lager opgeleide respondenten vinden vaker dat er ongeveer genoeg aan de doelstellingen wordt gedaan. Iets vergelijkbaars zien we wanneer we respondenten vragen naar hun mening over de energietransitie: respondenten onder de 50 lijken een grotere urgentie te voelen dan respondenten boven de 50 die meer mitsen en maren zien (zie figuur 4.2, en in de bijlage figuur B4). Overigens zijn de verschillen niet erg groot.

Figuur 4.2
Uitspraken over energietransitie

Vraag 4 van thema Klimaat en energie, verdeling antwoorden naar leeftijd

Bron: PBL/CentERdata 2020

Met betrekking tot de verdeling van kosten zijn lagere inkomens het vaker eens met de stelling dat de kosten niet eerlijk zijn verdeeld. Jongere respondenten maken zich vaker zorgen over de veranderingen in natuur, lager opgeleide respondenten maken zich vaker zorgen over het duurder worden van energie. Wat betreft de verdeling van verantwoordelijkheden valt op dat lager opgeleiden minder uitgesproken zijn, en vaker antwoorden dat de genoemde actoren ongeveer genoeg doen. Hoger opgeleiden zien over het algemeen een grotere verantwoordelijkheid voor boer en burger. Los van opleiding vinden de meeste respondenten (75 procent) dat het bedrijfsleven en de rest van de wereld meer zouden moeten doen (figuur B6).

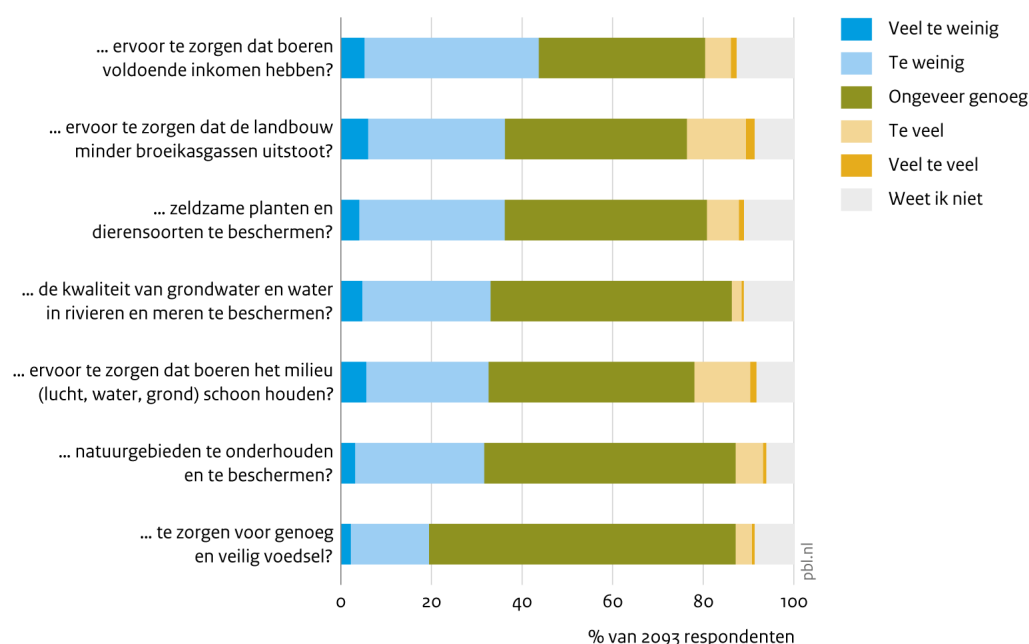
4.3.2 Landbouw, voedsel en natuur

Kijken we naar wat respondenten belangrijk vinden waar het om natuur en landbouw gaat dan blijkt dat 85 procent natuurbescherming (heel) belangrijk vindt, 75 procent het belangrijk vindt om natuur te beschermen op het platteland (zie figuur B8), 40 procent dat er te weinig natuur in Nederland is en 55 procent vindt het precies genoeg) (zie figuur B9). Met betrekking tot de inzet van de overheid vindt 44 procent van de respondenten dat de overheid te weinig doet om ervoor te zorgen dat boeren voldoende inkomen hebben, terwijl 32 procent vindt dat de overheid zich meer voor natuurbescherming zou moeten inzetten (zie figuur 4.3).

Van de respondenten is 23 procent ervan overtuigd dat de landbouw bijdraagt aan biodiversiteitsverlies, en vindt bijna 90 procent van de respondenten het belangrijk dat boeren in Nederland een toekomst hebben. Ruim 70 procent vindt het (heel) belangrijk dat de landbouw in Nederland milieuvriendelijker wordt (zie figuur B11 in de bijlage).

Figuur 4.3
Vindt u dat de overheid genoeg doet om ...

Vraag 7 van thema Landbouw, voedsel en natuur

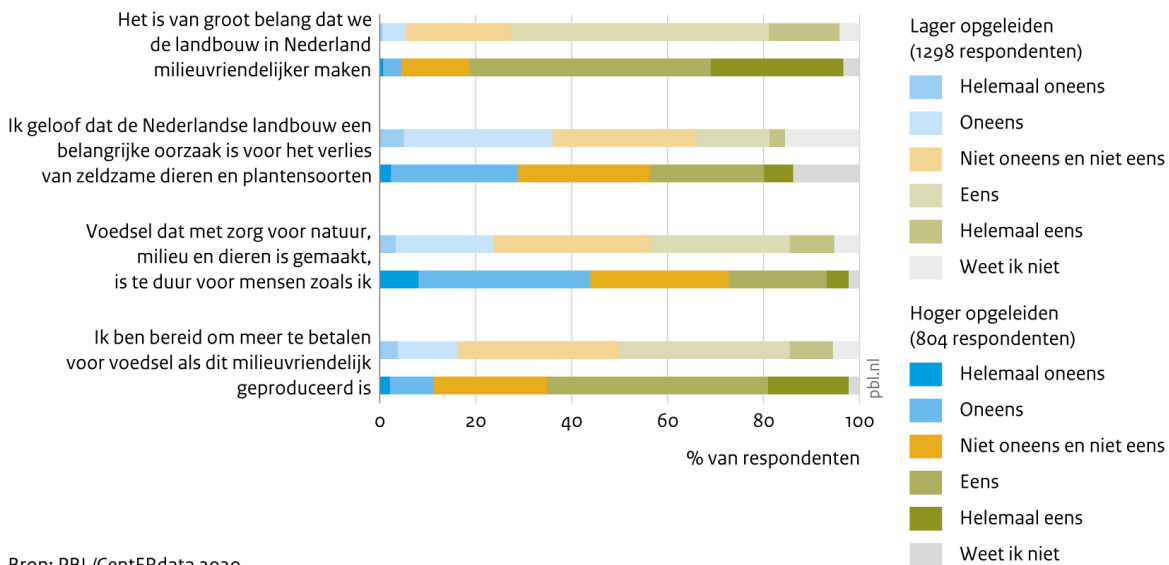
Bron: PBL/CentERdata 2020

De verschillen die er zijn tussen de respondenten hangen vooral samen met opleidingsniveau en de mate van verstedelijking. Zo zijn lager opgeleiden er minder van overtuigd dat biodiversiteitsverlies mede door de landbouw wordt veroorzaakt en vinden ze vaker dat er te weinig aan de hoogte van boereninkomens wordt gedaan (zie figuur 4.4). Hoe hoger de respondent is opgeleid, hoe belangrijker hij het milieuvriendelijker maken van de landbouw vindt, en hoe lager opgeleid de respondent hoe vaker deze het met de stelling eens is dat boeren goed zorgen voor hun vee. Opleidingsniveau is ook van invloed op de reactie die respondenten geven op de stelling dat milieuvriendelijk geproduceerd voedsel simpelweg te duur is. Daarentegen is inkomen van invloed waar het om de betalingsbereidheid gaat: hoe hoger het inkomen hoe vaker men zegt bereid te zijn om extra voor milieuvriendelijk geproduceerd voedsel te betalen.

Figuur 4.4

Uitspraken over landbouw, voedsel en natuur

Vraag 11 van thema Landbouw, voedsel en natuur, verdeling antwoorden naar opleiding

Bron: PBL/CentERdata 2020

Met name respondenten in stedelijke gebieden vinden dat de aandacht voor biodiversiteitsbescherming te weinig is, evenals de inzet van boeren om (broeikasgas)emissies te beperken. Respondenten in het landelijk gebied vinden het vooral belangrijk om natuur in bestaande natuurgebieden te beschermen, de meer stedelijke respondenten vinden het belangrijk dat er nieuwe natuur wordt aangelegd. Dit is in lijn met de bevinding dat respondenten die buiten de stad wonen vinden dat er genoeg natuur is, terwijl respondenten in de stad vinden dat er te weinig is. Vooral stadse respondenten vinden het belangrijk dat de landbouw milieuvriendelijker wordt, terwijl respondenten uit het landelijk gebied het juist belangrijk vinden dat boeren een toekomst hebben. Ten slotte geloven respondenten uit het landelijk gebied minder vaak dat de landbouw bijdraagt aan biodiversiteitsverlies, en is de betalingsbereidheid voor milieuvriendelijk geproduceerd voedsel groter in de stad. Met betrekking tot de verdeling van verantwoordelijkheden ten slotte vinden hoogopgeleiden vaker dat burgers en boeren meer zouden moeten doen om de natuur te beschermen. Hetzelfde geldt voor het milieuvriendelijker maken van de landbouw, waar met name de hoger opgeleiden, en respondenten met hogere inkomens, een grotere rol voor boeren en burgers zien.

4.3.3 Buurt, stad en regio

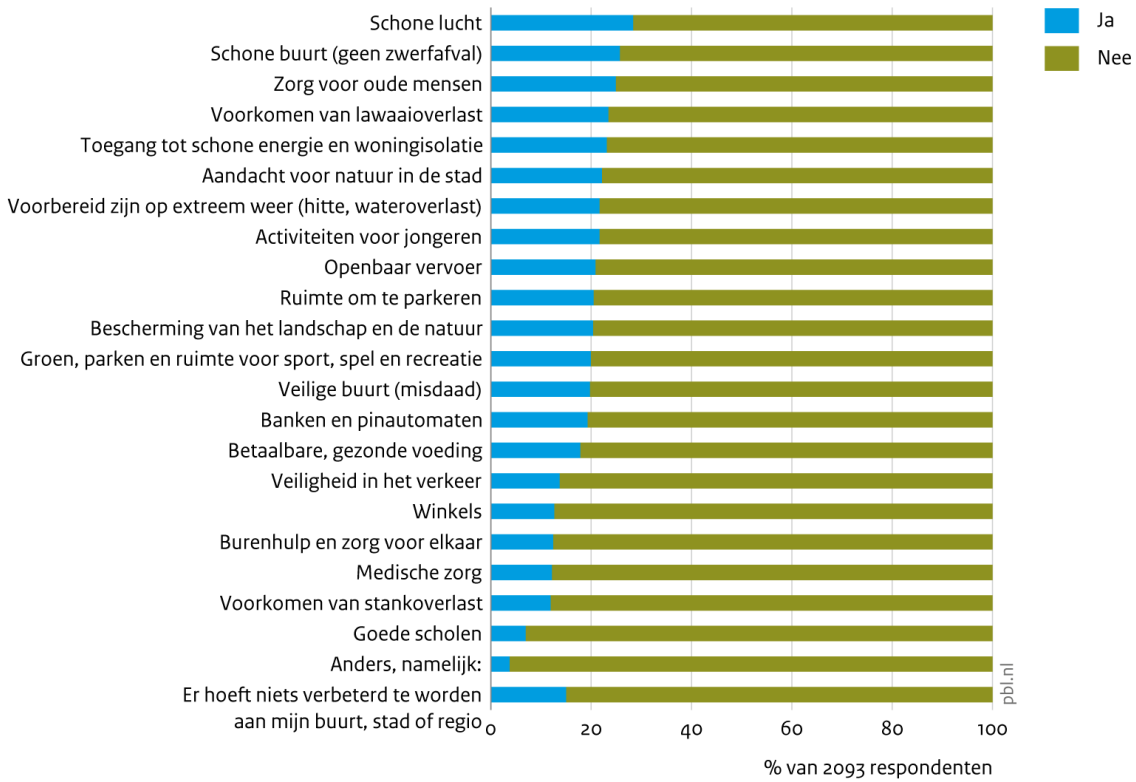
Op buurtniveau blijkt dat ruim 85 procent tevreden is met zijn of haar buurt, in lijn met ander onderzoek. Interessant genoeg staan in de top 10 van door respondenten aangegeven verbeterpunten in hun buurt zes onderwerpen die te maken hebben met de leefomgeving (zie figuur 4.5): zo geeft 28 procent van de respondenten aan dat er in hun buurt te weinig aandacht is voor luchtkwaliteit, 23 procent dat dit zo is met betrekking tot lawaaioverlast, 26 procent voor zwerfafval, 22 procent met betrekking tot klimaatadaptatie en 23 procent dat er te weinig aandacht is voor woningisolatie en schone energie. Dit zijn gemiddelde uitkomsten: van de respondenten woonachtig in stedelijke gebieden geeft een beduidend groter deel van de respondenten aan dat er verbeterpunten zijn, en dat dit vaak zaken met betrekking tot de leefomgeving zijn. Zo geeft 43 procent van de respondenten uit stedelijke gebieden aan dat luchtkwaliteit een verbeterpunt is.

Voorals respondenten uit het landelijk gebied vinden dat mensen in hun buurt naar elkaar omkijken. Sowieso is de tevredenheid met de buurt groter naarmate de woonomgeving minder stedelijk is. Het aanbod van betaalbare woningen is met name een probleem in sterk verstedelijkte gebieden. Willen respondenten in meer stedelijke gebieden dat er vooral woningen binnen de stad bij komen, respondenten die buiten de stad wonen willen meer woningen in het buitengebied.

Figuur 4.5

Welke dingen zouden in uw buurt, stad of regio beter moeten?

Vraag 17 van thema Buurt, stad en regio

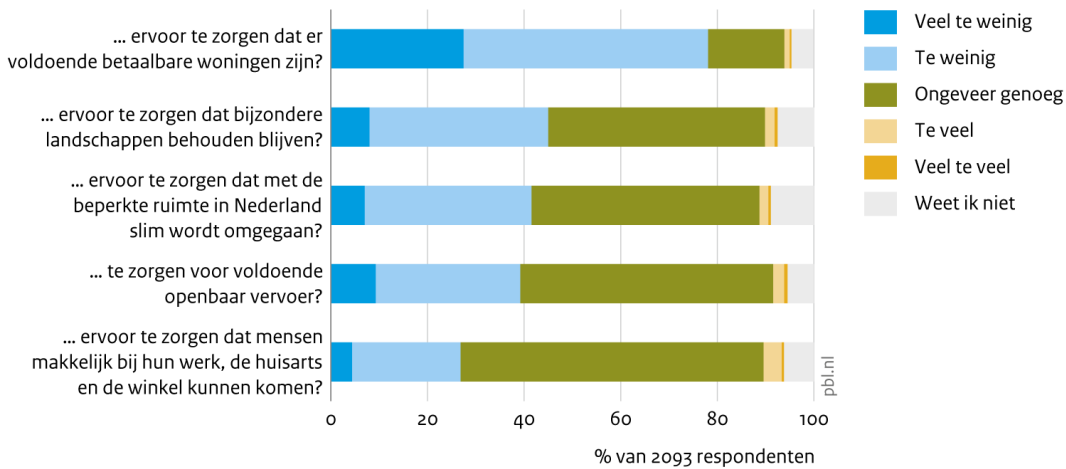
Bron: PBL/CentERdata 2020

Met betrekking tot de ruimtelijke ontwikkeling van het landelijk gebied maakt 57 procent zich zorgen over het verdwijnen van planten en diersoorten, 45 procent over het verdwijnen van bomen en landschapselementen, en 33 procent over de toename van lawaai. Dit vertaalt zich in zekere zin door in dat 37 procent van de respondenten zich zorgen maakt over de bouw van megastallen en de aanleg van bedrijventerreinen en 20 procent over de bouw van woningen (zie figuur B19). Verhoging van het aanbod van betaalbare woningen wordt door respondenten erg belangrijk gevonden: 85 procent vindt dat de overheid te weinig aan het aanbod van betaalbare woningen doet (zie figuur 4.6 hieronder).

Figuur 4.6

Vindt u dat de overheid genoeg doet om ...

Vraag 15 van thema Buurt, stad en regio

Bron: PBL/CentERdata 2020

Hoe ouder de respondent, hoe vaker deze vindt dat de overheid meer aan het aanbod van betaalbare woningen en aan landschapsbehoud zou moeten doen. Ook vinden met name de oudere respondenten dat er te weinig aandacht aan het ruimtelijkeorderingsbeleid en het openbaarvervoerbeleid wordt besteed. Vooral jongere respondenten hebben problemen met het beperkte woningaanbod en met name de lagere inkomens vinden het openbaar vervoer te duur.

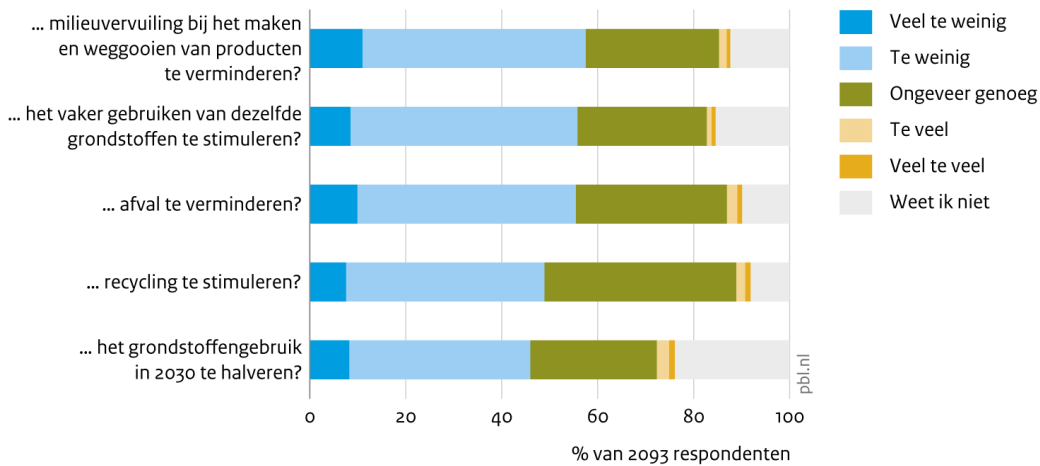
4.3.4 Circulaire economie

Dat circulaire economie een relatief nieuw beleidsterrein is wordt zichtbaar in de antwoorden van de respondenten: 25 procent van de respondenten weet niet of de overheid zich voldoende inzet voor de doelstelling om het grondstoffengebruik te halveren, het hoogste percentage 'weet niet'-antwoorden in vergelijking met de andere thema's. Tegelijkertijd geeft maar liefst 58 procent van de respondenten aan dat de overheid (veel) te weinig doet aan het terugdringen van milieuvervuiling. Vooral oudere respondenten vinden dit, al zijn de verschillen beperkt.

Figuur 4.7

Vindt u dat de overheid genoeg doet om ...

Vraag 22 van thema Circulaire economie

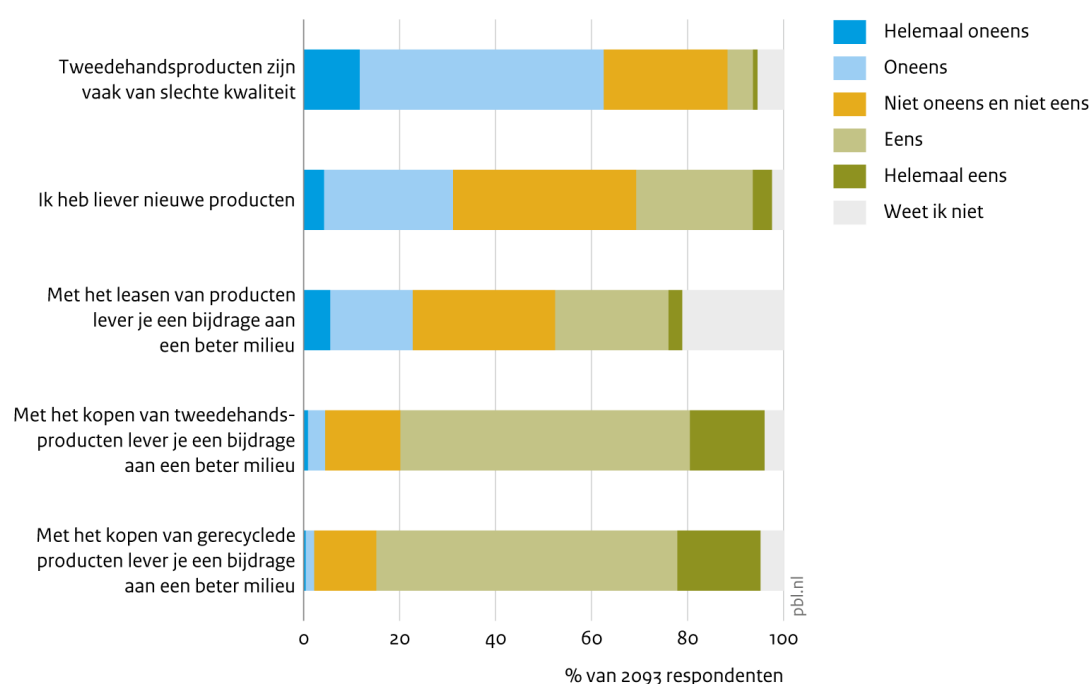

Bron: PBL/CentERdata 2020

33 procent van de respondenten zegt geregeld tweedehandsproducten te kopen. Een kleine 70 procent van de respondenten geeft aan spullen liever in bezit te hebben dan te leasen (zie figuur B22, B23 en B24). De meerderheid van de respondenten geeft aan open te staan voor het kopen van producten met gebruikte materialen. Bij circulaire economie speelt leeftijd een rol waar het gaat om de interesse in het leasen van producten, en speelt inkomen een rol waar het om tweedehandsproducten gaat: hoe hoger het inkomen hoe makkelijker men de kringloopwinkel weet te vinden, hoe lager het inkomen hoe meer moeite men heeft om te zeggen dat iets tweedehands is.

Figuur 4.8
Uitspraken over circulaire economie

Samenstelling van vraag 23, 24 en 25 van thema Circulaire economie

Bron: PBL/CentERdata 2020

4.3.5 Willen, weten en kunnen

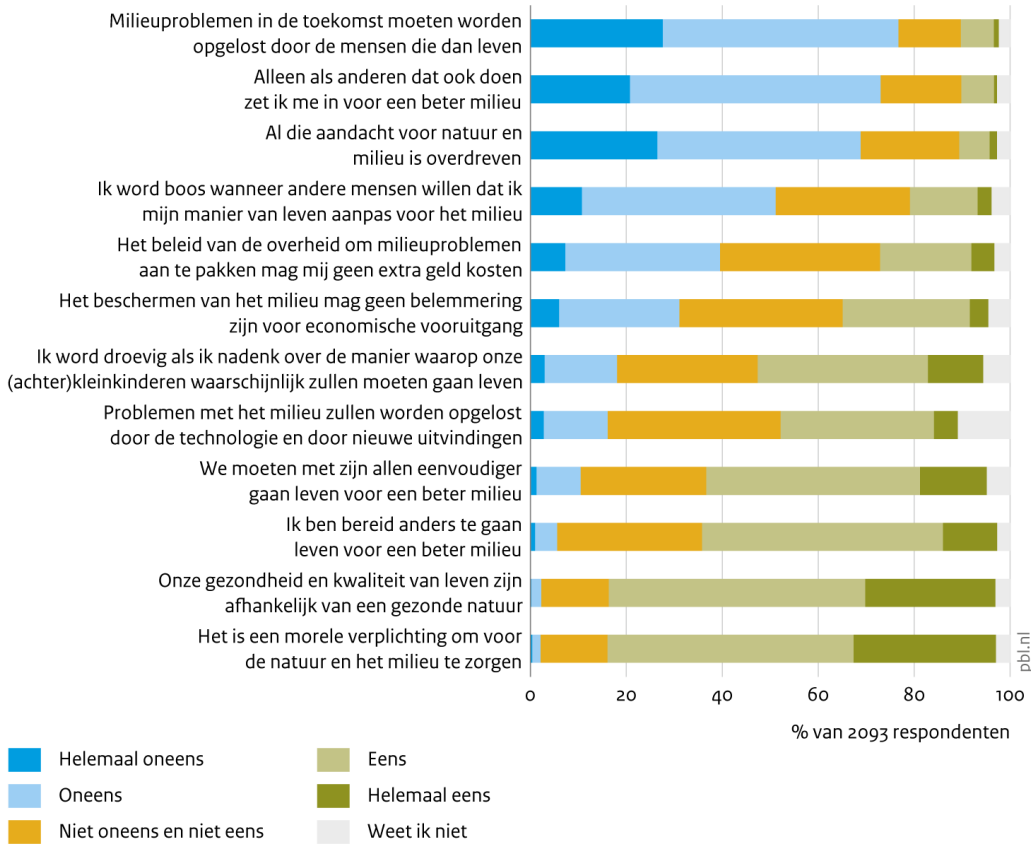
Willen

Als we kijken naar de beweegredenen waarom mensen zich betrokken voelen bij de leefomgeving dan valt op dat 80 procent van de respondenten het een morele verplichting vindt om goed te zorgen voor natuur en milieu (zie figuur 4.9). Maar ook de eigen gezondheid speelt een belangrijke rol in de zorg voor de leefomgeving: 80 procent van de respondenten meent dat gezondheid en kwaliteit van leven van een gezonde natuur afhankelijk zijn. Opvallend genoeg geeft meer dan 60 procent van de respondenten aan bereid te zijn om anders voor een beter milieu te gaan leven, en daarnaast meent rond de 60 procent dat iedereen eenvoudiger moet gaan leven voor een beter milieu. Interessant genoeg zijn vooral ouderen het eens met de tweede stelling (eenvoudiger leven), terwijl jongere respondenten het vaker met de eerste stelling eens zijn (bereidheid om anders te gaan leven). Niet iedereen is echter bereid zijn gedrag aan te passen: 36 procent van de respondenten meent dat milieuproblemen zullen worden opgelost door de technologie en 23 procent geeft aan dat het milieubeleid ze geen extra geld mag kosten. Wat deze laatste stelling betreft verschillen de antwoorden tussen respondenten met een bovenmodaal en een benedenmodaal inkomen, maar voor de overige stellingen zijn de verschillen tussen verschillende groepen respondenten beperkt.

Figuur 4.9

Uitspraken over leefomgeving

Vraag 28 van thema Algemeen

Bron: PBL/CentERdata 2020

Met name waar het om klimaatverandering en de energietransitie gaat zien we dat leeftijd een rol speelt: respondenten onder de 50 voelen een grotere urgentie, en *willen* meer actie met betrekking tot de leefomgeving, dan oudere respondenten die meer mitsen en maren zien. Met betrekking tot de opgaven rond landbouw, voedsel en natuur blijkt dat het *willen* beïnvloed wordt door de woonplaats van de respondent: met name respondenten in sterk verstedelijkte gebieden vinden dat de aandacht voor biodiversiteitsbescherming te laag is, en de inzet van boeren om (broeikasgas)emissies terug te dringen te beperkt. Dit is in lijn met de bevinding dat respondenten die buiten de stad wonen vinden dat er genoeg natuur is, terwijl respondenten in de stad vinden dat het te weinig is. Ook vinden vooral stadse respondenten het belangrijk dat de landbouw milieuvriendelijker wordt, terwijl respondenten uit het landelijk gebied het juist belangrijk vinden dat boeren een toekomst hebben. Ook menen respondenten uit minder stedelijke gebieden vaker dat boeren goed voor hun vee zorgen, de meningen daarover in de stad zijn vaker neutraal. Iets vergelijkbaars is te zien bij het thema ruimtelijke ontwikkelingen: wat er speelt in een buurt, en wat mensen *willen* met betrekking tot hun leefomgeving, wordt sterk beïnvloed door waar ze wonen, en waar ze last van hebben. Ten slotte wordt met betrekking tot het thema circulaire economie nog niet zo erg duidelijk wat respondenten *willen*, wellicht omdat dit een relatief nieuw thema is.

Wel wordt duidelijk dat een groot deel van de respondenten de inzet van de overheid om milieuvervuiling te verminderen onvoldoende vindt: 58 procent van de respondenten vindt dat de overheid (veel) te weinig doet om milieuvervuiling te verminderen, bij de andere leefomgevingsopgaven liggen deze percentages rond de 40 procent. Een uitzondering is het woningbeleid; 78 procent vindt dat de overheid (veel) te weinig doet om ervoor te zorgen dat er voldoende betaalbare woningen zijn.

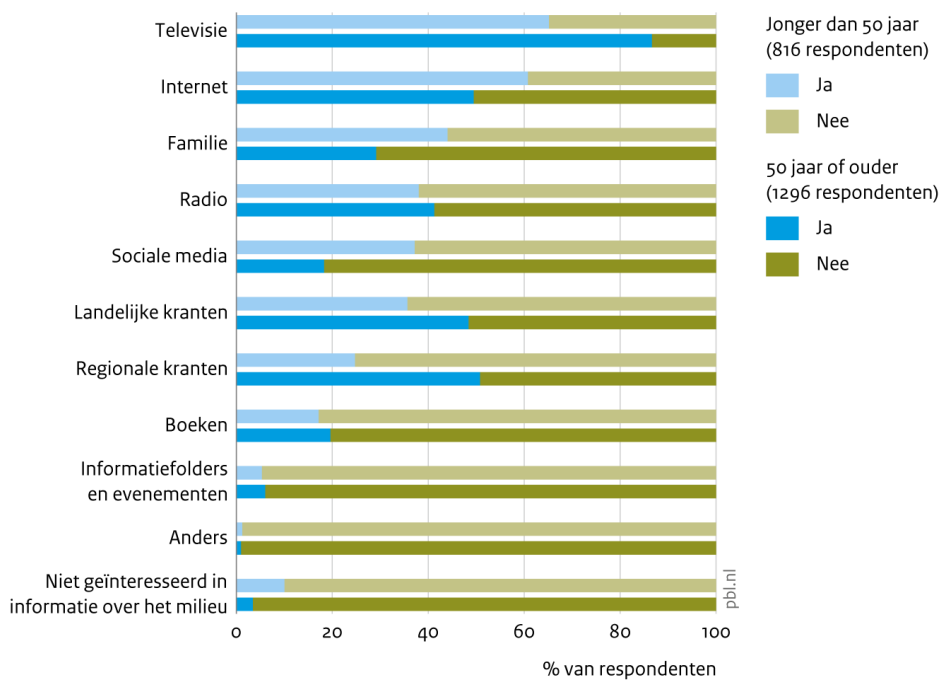
Weten

Met betrekking tot *weten* valt op dat lager opgeleide respondenten vaker 'weet niet' aankruisen en ook vaker voor neutrale antwoorden kiezen. Interessant genoeg kruisen respondenten onder de 50 in de hele vragenlijst ook vaker het antwoord 'weet niet' aan. Kijken we naar de informatiebronnen die respondenten gebruiken om zich over de leefomgeving te informeren dan blijkt dat respondenten boven de 50 vaker kranten lezen en televisie kijken, terwijl respondenten onder de 50 vooral internet, sociale media en familie en vrienden gebruiken als informatiebron over de leefomgeving (zie figuur 4.10 hieronder, en in bijlage figuur B26).

Figuur 4.10

Welke informatiebronnen gebruikt, bekijkt of beluistert u als het om informatie over het milieu gaat?

Vraag 27 van thema Algemeen, verdeling antwoorden naar leeftijd

Bron: PBL/CentERdata 2020

Wat door de hele vragenlijst heen zichtbaar wordt is dat *weten* inderdaad lijkt samen te hangen met ervaringskennis en opleidingsniveau. Zo zijn de perceptieverschillen tussen respondenten in een stedelijke en minder stedelijke omgevingen met betrekking tot natuurbeheer, biodiversiteitsverlies en landbouw opvallend, wat wellicht samenhangt met het verschil in ervaringen. Met betrekking tot opleidingsniveau valt op dat de impact van de landbouw op biodiversiteit door lager opgeleiden meer nog dan door hoogopgeleiden wordt onderschat. Tegelijkertijd suggereert het lage gemiddelde percentage (23 procent) dat het gros van de mensen simpelweg niet lijkt te weten dat er een verband is tussen de intensieve landbouw in Nederland en het verlies aan biodiversiteit.

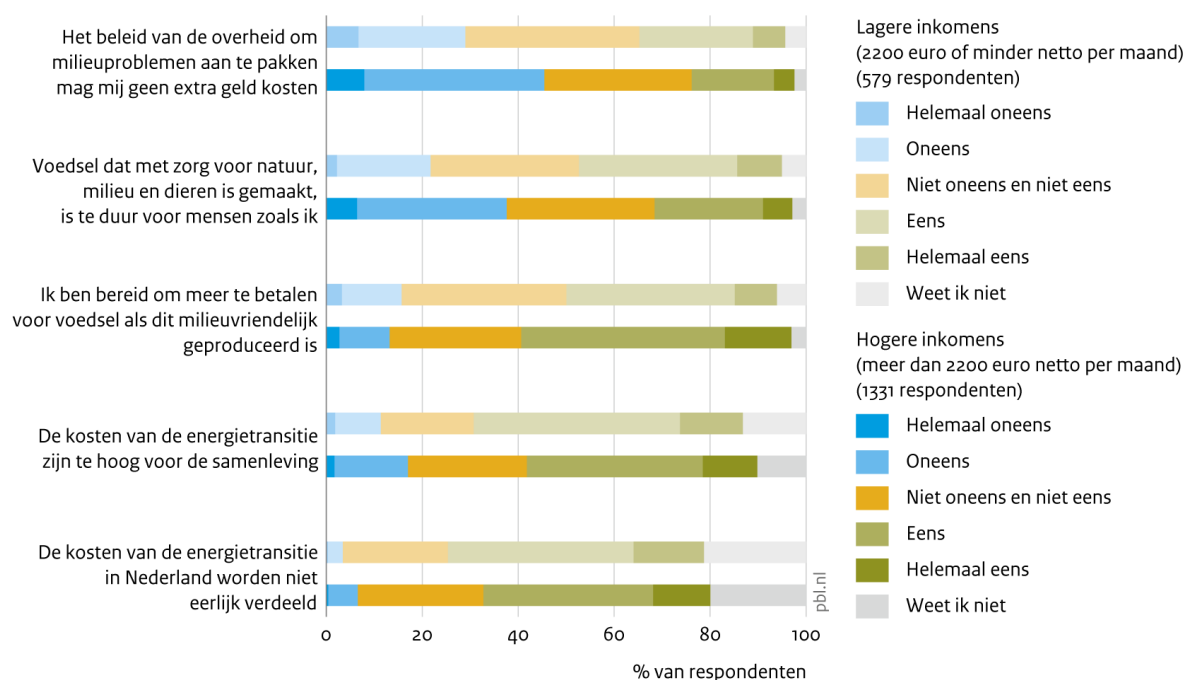
Kunnen

Zoals eerder aangegeven hebben we in de vragenlijst alleen indirect aandacht kunnen besteden aan *kunnen*, onder andere om sociaal wenselijke en strategische antwoorden te voorkomen. Dit betekent wel dat zeker waar het gaat om zaken als 'doe-vermogen', of het vermogen tot vooruitdenken en zelfcontrole (WRR 2017) of de invloed die respondenten voor hun gevoel hebben op beleid, samenleving, en hun eigen leven, nauwelijks in kaart zijn gebracht. Alhoewel dit voor vervolganalyses wel op stapel staat, met behulp van reeds beschikbare gegevens over bijvoorbeeld politieke invloed die beschikbaar zijn het LISS-archief, beperken we ons hier tot de invloed van inkomen en opleiding.

Met name in de sectie over klimaat en energie wordt duidelijk dat inkomen een belangrijke variabele is waar het over *kunnen* gaat, en dat mensen met een lager inkomen vaker geneigd zijn zich zorgen te maken over de kosten van de energietransitie en het duurder worden van energie dan mensen met hogere inkomens (zie ook figuur 4.11). Ook speelt inkomen een rol als het om de bereidheid gaat om voor milieuvriendelijk geproduceerd voedsel te betalen, en de betaalbaarheid van het openbaar vervoer. Maar ook in meer algemene zin is de invloed van inkomen zichtbaar: zo zijn respondenten met een hoger inkomen het vaker oneens met de stelling dat toekomstige generaties zelf de milieuproblemen moeten oplossen, en dat milieubeleid geen extra geld mag kosten: lagere inkomens kiezen hier vaker voor een neutraal antwoord.

Figuur 4.11
Uitspraken over kosten van leefomgevingsbeleid

Samenstelling van vraag 1, 4, 11 en 28 van verschillende thema's, verdeling antwoorden naar inkomen

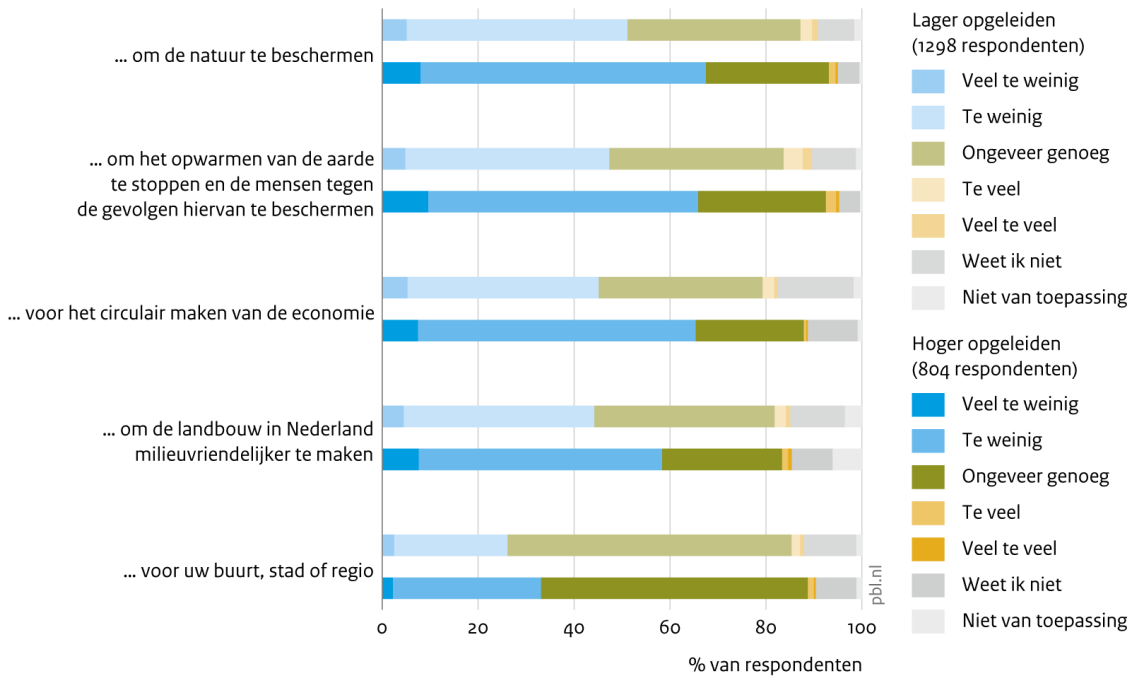

Bron: PBL/CentERdata 2020

Het begrip *kunnen* is ook breder op te vatten: als de verantwoordelijkheid die burgers zien voor zichzelf in het leefomgevingsbeleid. Dan valt op dat hoger opgeleiden over het algemeen een grotere rol zien voor zichzelf dan lager opgeleiden, met name waar het gaat om grote opgaven als klimaatverandering, natuurbescherming en het circulair maken van de economie (zie figuur 4.12).

Figuur 4.12
Uitspraken of burgers genoeg doen ...

Samenstelling van vraag 6, 13, 14, 21 en 26 van verschillende thema's, verdeling antwoorden naar opleiding

Bron: PBL/CentERdata 2020

5 Reflectie & conclusie

In dit achtergrondrapport hebben we uitgewerkt wat we met het begrip maatschappelijke betrokkenheid bedoelen, wat er aan empirisch onderzoek rond maatschappelijke betrokkenheid bij de leefomgeving in Nederland gedaan is en op welke wijze we aandacht aan het begrip maatschappelijke betrokkenheid in de Balans van de Leefomgeving 2020 hebben besteed. Ons streven was daarbij niet om volledig te zijn, maar om helder te zijn over de gemaakte keuzes en de wijze waarop we met de verschillende begrippen zijn omgegaan. In dit hoofdstuk reflecteren we op de meerwaarde van aandacht voor maatschappelijke betrokkenheid in de Balans van de Leefomgeving, en staan we stil bij de lessen die we hebben geleerd.

In het algemeen kunnen we concluderen dat het besteden van aandacht aan maatschappelijke betrokkenheid veel heeft opgeleverd maar niet eenvoudig is gebleken: maatschappelijke betrokkenheid kent vele facetten en is lastig grijpbaar, alleen al doordat het zich op verschillende manieren manifesteert. In de eerste twee hoofdstukken hebben we geprobeerd de verschillende aspecten van het begrip te belichten, waarbij we een onderscheid hebben gemaakt tussen actieve en passieve betrokkenheid, tussen intrinsieke en door het beleid gezochte betrokkenheid, en tussen betrokkenheid bij de leefomgeving en betrokkenheid bij het leefomgevingsbeleid. Vervolgens hebben we de blik gericht op de factoren die van invloed zijn op maatschappelijke betrokkenheid, omdat we voor de Balans niet zozeer geïnteresseerd zijn in de mate waarin en de wijze waarop burgers betrokken zijn bij de leefomgeving, als wel in de factoren waardoor deze betrokkenheid beïnvloed wordt. Uit de literatuur bleek dat de mate waarin mensen zich bewust zijn van (*weten*) en het belangrijk vinden dat (*willen*) er goed voor de leefomgeving gezorgd wordt belangrijk zijn, naast het vermogen om betrokken te raken en ernaar te handelen (*kunnen*). Alhoewel het inzichtelijk maken van wat burgers weten, willen en kunnen met betrekking tot de leefomgeving betrekkelijk eenvoudig klinkt, bleek uit de literatuur dat met name het weten en kunnen onderbelicht zijn gebleven in onderzoek naar de betrokkenheid van burgers bij de leefomgeving. Ook in onze eigen analyse was het lastig om inzichtelijk te krijgen wat mensen weten en kunnen met betrekking tot de leefomgeving en het leefomgevingsbeleid: we moesten hiervoor grotendeels onze toevlucht nemen tot demografische variabelen als inkomen en opleidingsniveau. Een direct verband met weten en kunnen is daarmee niet gelegd; een interessant gebied voor vervolgonderzoek.

De aandacht voor maatschappelijke betrokkenheid in de Balans van de Leefomgeving heeft veel opgeleverd, met name in termen van zicht op wat burgers willen en vinden met betrekking tot de leefomgeving, en hoe zij aankijken tegen het leefomgevingsbeleid. De literatuurstudie hielp ons om de uitkomsten te duiden, maar ook om een beeld te krijgen van wat er bekend is over de betrokkenheid van burgers bij de leefomgeving en waar een dergelijk beeld ontbreekt. Zo bleek er met name rond het klimaatbeleid, de energietransitie en het natuurbeleid het nodige onderzoek gedaan te zijn naar draagvlak, maar bijvoorbeeld veel minder naar de participatie van burgers bij het beleid. In het domein van ruimtelijke ontwikkelingen bleek het onderzoek versnipperd, en rond circulaire economie concentreerde het zich hoofdzakelijk op afval en het afvalbeleid. Aandacht voor de factoren die betrokkenheid verklaren was er in verschillende onderzoeken beperkt: de meeste onderzoeken presenteren simpelweg de vragenlijstuitkomsten, zonder aandacht voor onderliggende verklaringen of voor verschillen tussen bevolkingsgroepen.

Juist deze dwarsdoorsneden leverden echter belangrijke inzichten op waar het de uitkomsten van ons eigen panelonderzoek betrof. Zo bleken jongere en oudere respondenten anders aan te kijken tegen de energietransitie, terwijl opleiding en woonplaats (stad versus platteland) juist een rol bleken te spelen waar het over natuurbescherming en landbouwbeleid gaat. Perspectieven op ruimtelijke ontwikkelingen, en de eigen buurt, verschilden vooral op basis van verstedelijking, maar ook leeftijd en inkomen spelen hier een rol. Circulaire economie blijkt een thema waar veel burgers nog relatief weinig van afweten, al zien ze wel het belang van afvalbeleid en de bestrijding van milieuvervuiling. De belangrijkste uitkomst was echter de bevestiging dat het gros van de mensen een goede kwaliteit van de leefomgeving (heel) belangrijk vindt. Veel mensen maken zich zorgen over klimaatverandering, milieuvervuiling en biodiversiteitsverlies. Tegelijkertijd maakt men zich zorgen over de toekomst van de landbouw in Nederland en het beperkte aanbod van betaalbare woningen. Aandacht voor beide typen zorgen is van belang om de betrokkenheid van burgers bij de leefomgeving en het leefomgevingsbeleid te behouden, met aandacht voor de verschillen.

Door de aandacht te richten op factoren die de maatschappelijke betrokkenheid bij de leefomgeving beïnvloeden ontstaat een perspectief voor beleid. Immers, beleid dat weet wat burgers beweegt en belemmert kan hier in de vormgeving van maatregelen rekening mee houden. Zo gaf weliswaar 60 procent van de ondervraagden in ons panelonderzoek aan zijn of haar gedrag voor een beter milieu te willen veranderen, maar in de praktijk blijkt dat maar weinig mensen daadwerkelijk de stappen zetten die nodig zijn om hun huis te isoleren, duurzame energie te gebruiken, voor duurzame mobiliteit en duurzaam geproduceerd voedsel te kiezen, minder vlees te eten, en bij te dragen aan minder afval en een beter milieu (I&O 2020; CBS 2018). Deels heeft dit te maken met *kunnen*, zoals met de kosten van maatregelen of de beschikbaarheid van alternatieven. Het heeft echter ook te maken met *weten* wat de handelingsopties zijn, wat het kost en oplevert, en wat andermans ervaringen zijn. Beleid kan hierbij helpen, door niet alleen te zorgen voor toegang tot informatie, maar er ook voor te zorgen dat ervaringen kunnen worden gedeeld en opgedaan: zo zijn proeftuinen, experimenten en sociale kennisplatforms aantoonbaar effectiever dan informatiefolders (zie bijvoorbeeld Van Buuren et al. 2015). Daarbij kan het helpen om bij de presentatie en vormgeving van het beleid de effecten ervan te vertalen naar iets wat mensen in het hier en nu belangrijk vinden, zoals hun gezondheid, bestaande routines of gemak, of op andere wijze te zorgen voor overbrugging van de afstand tussen een inspanning op de korte termijn en resultaat op de lange termijn. Ten slotte is het, zeker waar het gaat om klimaatverandering, ruimtelijke kwaliteit en biodiversiteit, belangrijk om de afstand tussen wereld en leefwereld te verkleinen en de implicaties concreet te maken. Toegankelijk taalgebruik en verbeeldingstechnieken zijn daarbij behulpzaam. Maar ook kan het helpen om bij de presentatie en doordenking van beleid meer oog te hebben voor het praktische perspectief van waaruit groepen burgers hun keuzes maken, bijvoorbeeld door ze directer te betrekken bij het beleid.

Daarnaast kan beleid beter aansluiten bij de belevingswereld van burgers door zich te verdiepen in wat burgers *willen*, hun beweegredenen en de belemmeringen die zij zien: zijn sommige mensen vanuit morele overtuigingen gemotiveerd om iets voor het milieu te doen, voor anderen is bepalend wat de rest van de mensen doet en voor weer anderen is een financiële prikkel essentieel (Sociaal Cultureel Planbureau 2020; Bouma et al. 2020). Hier rekening mee houden bij de communicatie en presentatie van beleid is belangrijk, maar het is nog belangrijker om aandacht te besteden aan gedragsaspecten bij de vormgeving en instrumentatie van het beleid zélf (IPPC 2018). Zo helpt het sommigen om te weten wat anderen doen, terwijl anderen juist ontzorgd moeten worden en weer anderen geholpen zijn met duidelijkheid en beheersing van de risico's. Daarbij is het belangrijk om niet naïef te zijn over de randvoorwaarden voor milieubewust gedrag; doordat er een prikkel is om af te wachten wat anderen doen en hierop mee te liften, vraagt milieubewust gedrag om een sterk intrinsieke motivatie, die over het algemeen maar bij 5-10 procent van de bevolking leeft (Fischbacher and Gächter 2006). Dit is onvoldoende om de maatschappelijke beweging op gang te krijgen die nodig is voor de grote leefomgevingsopgaven. Door milieubewust gedrag te belonen en milieuvriendelijk gedrag te reguleren of middels beprijzing duurder te maken kan de overheid milieubewust gedrag stimuleren en bijdragen aan de beweging die voor de grote leefomgevingsopgaven nodig is, naast betere communicatie, nudging, informatievoorziening en bewustwording.

Met betrekking tot *kunnen* gaat het naast aandacht voor inkomen en inkomensverdeling, over de mate waarin mensen het gevoel hebben grip op hun leven te hebben. Dat mensen zich gehoord voelen is hierbij belangrijk, en alhoewel het buiten de scope van dit rapport ligt om met concrete suggesties te komen, lijkt aandacht voor de middenmoot en voor de achterblijvers van belang. Daarnaast moet het belang van een rechtvaardige verdeling van lusten en lasten niet onderschat worden: zeker als mensen het gevoel krijgen dat hun zorgen over de kosten en lasten van het beleid niet gehoord worden is de neiging tot afhaken en weerstand groot. Andersom kan een rechtvaardige verdeling van lusten en lasten leiden tot consensus en grotere betrokkenheid. Overigens is het belangrijk om hier kort stil te staan bij het feit dat de vragenlijst door een relatief groot aandeel van 65-plussers is ingevuld. Zoals we hebben kunnen zien zijn oudere respondenten eerder geneigd om zich zorgen te maken over de kosten van het beleid, een grotere verantwoordelijkheid voor de overheid te zien, een minder grote urgentie te voelen met betrekking tot de grote leefomgevingsopgaven, meer tevreden te zijn met hun buurt en beter geïnformeerd te zijn over de kwaliteit van de leefomgeving. Verdere analyse is gewenst om te zien in hoeverre de over-representatie van deze groep de uitkomsten heeft beïnvloed, zeker is dat de antwoorden van jongere en oudere respondenten niet dermate van elkaar verschillen dat er serieus reden is om te twijfelen aan de gepresenteerde resultaten.

Met betrekking tot draagvlak ten slotte is de bevinding belangrijk dat draagvlak voor beleidsdoelen niet hetzelfde is als draagvlak voor concrete maatregelen (Sociaal Cultureel Planbureau 2020): mensen kunnen iets in het algemeen belangrijk vinden, maar ervoor terugschrikken wanneer duidelijk wordt wat het betekent voor hen. Dat kosten hierin een belangrijke rol spelen is evident: zo concludeert het CBS (2018) dat energiebesparing veelal gedreven is door kostenoverwegingen, niet door het milieu, en hangt steun voor aardgasvrij beleid samen met de financiële situatie van een huishouden (Sociaal Cultureel Planbureau 2020). Overigens zijn kosten en de financiële situatie niet de enige randvoorwaarden: de mate waarin mensen het gevoel hebben grip te hebben op hun leven is zo mogelijk nog belangrijker (Sociaal Cultureel Planbureau 2020; ESB 2020), naast het vermogen om doelen te stellen, en kortetermijn-behoeftebevrediging uit te stellen ten gunste van de langere termijn (WRR 2017). Daarmee is aandacht voor kunnen niet alleen belangrijk voor het stimuleren van duurzaam handelen, maar ook voor het verwerven van draagvlak voor het leefomgevingsbeleid. Hierbij is het belangrijk om te constateren dat het gaat om meer dan kosten en financiële implicaties, namelijk de verdeling van lasten en verantwoordelijkheden. Uit het panelonderzoek blijkt dat met name lager opgeleiden vinden dat de inzet van burgers (en boeren) nu wel voldoende is. Overigens geven de meeste respondenten aan dat het bedrijfsleven, waaronder de industrie, meer zouden moeten doen. Alhoewel deze laatste uitkomst mede wordt verklaard door de menselijke neiging om de verantwoordelijkheid voor collectieve zaken neer te leggen bij anderen wijst het wel op het belang van een overheid die over de verdeling van verantwoordelijkheden tussen burgers, overheid en bedrijfsleven nadenkt, en hierover helder is. De leefomgeving is een gezamenlijke verantwoordelijkheid, die niet bij individuele burgers kan worden neergelegd, alleen al omdat het individueel verantwoordelijkheid nemen voor collectieve zaken enorm veel wilskracht, doe-vermogen en zelfbeheersing van mensen vraagt (WRR 2017). Weliswaar kan het beleid dit deels faciliteren, en ervoor zorgen dat burgers zich gesteund voelen, maar waar een beter milieu begint bij jezelf, doe je het uiteindelijk samen, met een belangrijke rol voor de overheid. Vandaar ook het motto van de Balans van de Leefomgeving 2020: burger in zicht, overheid aan zet.

Referenties

- ABN AMRO (2017). *Waarom nieuw kopen als het anders kan? Circulariteit in retail*. Zoals geraadpleegd op 7 juli 2020 op: <https://insights.abnamro.nl/2018/01/waarom-nieuw-kopen-als-het-anders-kan/>
- Abrahamse, W., & Matthies, E. (2012). Chapter 21: Informational strategies to promote pro-environmental behaviour: changing knowledge, awareness and attitudes. In L. Steg & J. I. M. de Groot (Eds.): *Environmental psychology: An introduction*, pp. 223-232, Toronto: John Wiley & Sons
- Allcott, H., & Rogers, T. (2014). The short-run and long-run effects of behavioral interventions: Experimental evidence from energy conservation. *American Economic Review* Vol. 104:10, pp. 3003-3037.
- Ameriks, J., Caplin, A., Leahy, J., & Tyler, T. (2007). Measuring self-control problems. *American Economic Review*, Vol. 97:3, pp. 966-972.
- Andor, M. A., & Fels, K. M. (2018). Behavioral economics and energy conservation—a systematic review of non-price interventions and their causal effects. *Ecological economics*, Vol. 148, pp. 178-210.
- Bamberg, S., & Möser, G. (2007). Twenty years after Hines, Hungerford, and Tomera: A new meta-analysis of psycho-social determinants of pro-environmental behaviour. *Journal of environmental psychology*, Vol. 27:1, pp. 14-25.
- Barr, S. (2003). Strategies for sustainability: citizens and responsible environmental behavior, *Area* Vol 35:3, pp.227-240
- Barr, S., Shaw, G. & Coles, T. (2011) Sustainable lifestyles: sites, practices, and policy, *Environment and Planning A*, Vol. 43, pp. 3011-3029
- Berg, van den E.A. (2012). *Beleving van natuur en landschap in Brabant: Draagvlak- en belevingsonderzoek voor het provinciaal natuur- en landschapsbeleid*. Wenum-Wiesel: Provincie Noord-Brabant
- Blauw, (2017). *De weg naar een groter waterbewustzijn: resultaten van online onderzoek onder bewoners en bedrijven in het verzorgingsgebied van het hoogheemraadschap van Schiedland en de Krimpenerwaard*. Rotterdam: Blauw Research BV
- Boer, de T.A., Blaeij, de A.T., Elands, B.H.M., Bakker, de H.C.M., Koppen, van C.S.A. & Buijs. A.E. (2013) *Maatschappelijk draagvlak voor natuur en natuurbeleid in 2013. WOt-rapport 126*. Wageningen: WUR.
- Boer, de T. A., & Langers, F. I. (2017). *Maatschappelijk draagvlak voor natuurbeleid en betrokkenheid bij natuur in 2017. WOt-rapport 102*. Wageningen: WUR.
- Bolton, G. E., & Ockenfels, A. (2006). Inequality aversion, efficiency, and maximin preferences in simple distribution experiments: comment. *American Economic Review*, Vol. 96:5, pp. 1906-1911.
- Bouma, J. , Koetse, M., Brandsma, J. (2020), *Natuurinclusieve landbouw: wat beweegt boeren? Het effect van financiële prikkels en gedragsfactoren op de investeringsbereidheid van agrariërs*. Den Haag: PBL Planbureau voor de Leefomgeving.
- Bouma, J.A., Koetse, M.J., (2019). Mind the gap: Stated versus revealed donations and the differential role of behavioral factors, *Land Economics*, Vol. 95:2, pp. 225-245
- Braaksma, P (2017). *Erfgoedconstructies in landschapspraktijken van burgers*. Wageningen: WUR.
- Bredenoord, H., van Broekhoven, S., van Doren, D., Goossen, M., van Oorschot, M., & Vugteveen, P. (2020). *Maatschappelijke betrokkenheid bij natuur in beleid en praktijk: verkennende studie onder burgers en bedrijven*. Planbureau voor de Leefomgeving (PBL).
- Buijs A.E., Fischer A., Rink D. & Young J.C. (2008). Looking beyond superficial knowledge gaps: Understanding public representations of biodiversity. *The international Journal of Biodiversity Science and Management*. Vol. 4:2, p.66-80
- Buijs A., Nieuwenhuizen W., Langers F. & Kramer H. (2019) *Resultaten Nationale Landschapsenquête. Onderzoek naar visies en waardering van de Nederlandse bevolking over het landelijk gebied in Nederland*. Wageningen: WUR/Natuurmonumenten.
- Bulkeley, H., & Mol, A. P. (2003). Participation and environmental governance: consensus, ambivalence and debate. *Environmental values*, Vol. 12:2, pp.143-154.

- Bundesministerium für Umwelt, Naturschutz und nukleare Sicherheit & Bundesamt für Naturschutz (2018). *Naturbewusstsein 2017: Bevölkerungsumfrage zu Natur und biologischer Vielfalt*. Berlin: Bundesrepublik Deutschland
- Bundesministerium für Umwelt, Naturschutz und nukleare Sicherheit & Umweltsbundesamt (2019). *Umweltbewusstsein in Deutschland 2018*. Berlin: Bundesrepublik Deutschland
- Buuren, van M. W., Ellen, G.J., Leeuwen, van C., & Popering-Verkerk, van J. (2015). *Die het water deert die het water keert. Overstromingsrisicobeheer als Maatschappelijke Gebiedsopgave. Opbrengsten en Lessen uit de Pilots Meerlaagsveiligheid*. Rotterdam: Erasmus Universiteit & Deltares.
- Brundtland, G. H., Khalid, M., Agnelli, S., Al-Athel, S. A., Chidzero, B., Fadika, L. M., Hauff, V., Lang, I, Ma, S., Botero, M.M. & Singh, N. (1987). *Our common future; by world commission on environment and development*. Oxford: Oxford University Press.
- CBS (2018). *Milieu en duurzame energie: opvattingen en gedrag*. Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Clayton, S. (2003). Environmental Identity: A Conceptual and an Operational Definition. In S. Clayton & S. Opatow (Eds.), *In Identity and the natural environment: The psychological significance of nature* (p. 45–65). Cambridge: MIT Press.
- Climate Neutral Group (2019). *Nederlanders over het klimaat. Kennis en houding van de Nederlandse bevolking m.b.t. klimaatverandering*. Amsterdam: Motivaction
- IPCC (2018). Chapter 4: Strengthening and Implementing the Global Response. In: *Global Warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels and related global greenhouse gas emission pathways, in the context of strengthening the global response to the threat of climate change, sustainable development, and efforts to eradicate poverty* [Masson-Delmotte, V., P. Zhai, H.-O. Pörtner, D. Roberts, J. Skea, P.R. Shukla, A. Pirani, W. Moufouma-Okia, C. Péan, R. Pidcock, S. Connors, J.B.R. Matthews, Y. Chen, X. Zhou, M.I. Gomis, E. Lonnoy, T. Maycock, M. Tignor, and T. Waterfield (eds.)]. Geneva: IPCC
- Dammers, E., Tennekes, J., Pols, L., Hollander, G. de (2020). *Naar een meer leefwereldgevoelig omgevingsbeleid, essay*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving
- Delmas, M. A., Fischlein, M., & Asensio, O. I. (2013). Information strategies and energy conservation behavior: A meta-analysis of experimental studies from 1975 to 2012. *Energy Policy*, Vol. 61, pp. 729-739.
- Dietz, T., Stern, P. C., & Guagnano, G. A. (1998). Social structural and social psychological bases of environmental concern. *Environment and behavior*, Vol. 30:4, pp. 450-471.
- DIMENSUS beleidsonderzoek (2013). *Afvalscheiding en afvalinzameling in de gemeente Utrechtse Heuvelrug: resultaten bewonersenquête 2013*. Breda: Gemeente Utrechtse Heuvelrug
- Duneworks (2019). *Gedragverandering en het aardgasvrij maken van wijken*. Amsterdam: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
- Dunlop, S. M., Wakefield, M., & Kashima, Y. (2010). Pathways to persuasion: Cognitive and experiential responses to health-promoting mass media messages. *Communication research*, Vol. 37:1, pp. 133-164.
- Eden, S. (1996). Public participation in environmental policy: considering scientific, counter-scientific and non-scientific contributions. *Public understanding of science*, Vol. 5:3, pp. 183-204
- Engelmann, D., & Strobel, M. (2004). Inequality aversion, efficiency, and maximin preferences in simple distribution experiments. *American economic review*, Vol. 94:4, pp. 857-869.
- Epstein, S. (1994). Integration of the cognitive and the psychodynamic unconscious. *American psychologist*, Vol. 49:8, pp. 709-724.
- ESB (2020). *Draagvlak onder druk*. Nummer 47865, Vol. 105. Den Haag: Economisch-Statistische Berichten
- Fairbrother, M. (2016). Trust and public support for environmental protection in diverse national contexts. *Sociological Science*, Vol. 3, pp.359-382.
- Farrow, K., Grolleau, G., & Ibanez, L. (2017). Social norms and pro-environmental behavior: A review of the evidence. *Ecological Economics*, Vol. 140, pp. 1-13.
- Fehr, E., & Fischbacher, U. (2004). Social norms and human cooperation. *Trends in cognitive sciences*, Vol. 8:4, pp. 185-190.
- Fischbacher, U. & Gächter, S. (2006). Heterogeneous Social Preferences and the Dynamics of Free Riding in Public Goods (March 2006). *IZA Discussion Paper No. 2011*, Zoals geraadpleegd op 28 juli 2020 op: <https://ssrn.com/abstract=874928>

- Frey, B. S., & Meier, S. (2004). Social comparisons and pro-social behavior: Testing "conditional cooperation" in a field experiment. *American Economic Review*, Vol. 94:5, pp. 1717-1722.
- Gächter, S. (2006). Conditional cooperation: Behavioral regularities from the lab and the field and their policy implications. In *CeDEx Discussion Paper Series*, No. 2006-03. Nottingham: Centre for Decision Research and Experimental Economics.
- Ganzevoort W. & Born, van den R.J.G. (2018). *Groene vrijwilligers: Wie zijn ze, wat doen ze en wat drijft hen?* Nijmegen: Institute for Science in Society, Radboud Universiteit
- Gemeente Almere (2018). *Almere in de Peiling 2018*. Almere: Gemeente Almere.
- Gemeente Uden (2016). *Tussenstand Afvalproeven laagbouw*. Uden: Gemeente Uden.
- Harms R. & Linton J.D. (2016). Willingness to pay for eco-certified refurbished products: The effects of environmental attitudes and knowledge. *Journal of Industrial Ecology*. Vol 20:4. Pp. 893-904
- Hogl, K., Kvarda, E., Nordbeck, R., & Pregernig, M. (2012). Legitimacy and effectiveness of environmental governance-concepts and perspectives. In K. Hogl, E. Kvarda, R. Nordbeck & M. Pregernig (Eds.) *Environmental Governance*. Cheltenham (United Kingdom): Edward Elgar.
- Howell, D., Moffatt, S., Bush, J., Dunn, C. E., & Prince, H. (2003). Public views on the links between air pollution and health in Northeast England. *Environmental Research*, Vol. 91:3, Pp. 163-171.
- Institut für transformative Nachhaltigkeitsforschung (2018). *Soziales Nachhaltigkeitsbarometer der Energiewende 2018.* Deutschland: Potsdam.
- I&O Research (2020). *Duurzaam denken is nog (steeds) niet duurzaam doen*. Amsterdam: Binnenlands Bestuur
- I&O Research (2019). *Duurzaam denken is nog niet duurzaam doen*. Amsterdam: Binnenlands Bestuur.
- Ito, K., Ida, T., & Tanaka, M. (2018). Moral suasion and economic incentives: Field experimental evidence from energy demand. *American Economic Journal: Economic Policy*, Vol 10:1, pp.240-267.
- Johnston, R. J., Boyle, K. J., Adamowicz, W., Bennett, J., Brouwer, R., Cameron, T. A., Hanemann, W. M., Hanley, N., Ryan, M., Scarpa, R., Tourangeau, R., & Vossler, C. A. (2017). Contemporary guidance for stated preference studies. *Journal of the Association of Environmental and Resource Economists*, Vol. 4:2 , pp. 319-405.
- Kantar (2019a). *Publieksonderzoek circulaire economie*. Amsterdam: Rijkswaterstaat.
- Kantar (2019b). *Special Eurobarometer 481: Attitudes of Europeans towards Biodiversity*. Brussels, European Commission
- Kantar (2019c). *Special Eurobarometer 490: Climate Change*. Brussels: European Commission
- Kantar Public (2018a). *De staat van het dier*. Amsterdam: Raad voor Dierenaangelegenheden.
- Kantar Public (2018b). *LNV Flitsmeting Duurzaamheid*. Amsterdam: Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit
- Kantar Public (2018c). *Special Eurobarometer 479 : Future of Europe: Climate Change*. Brussels: European Commission
- Kantar Public (2018d). *Subjectieve Monitoring Zwerfafval 2018*. Amsterdam: Rijkswaterstaat.
- Kantar Public (2017). *Maatschappelijke waardering van de Nederlandse landbouw en visserij 2017*. Amsterdam: Ministerie van Economische Zaken
- Katz, D., Grinstein, A., Kronrod, A., & Nisan, U. (2016). Evaluating the effectiveness of a water conservation campaign: Combining experimental and field methods. *Journal of Environmental Management*, Vol. 180, pp. 335-343.
- Konisky, D. M., Milyo, J., & Richardson, L. E. (2008). Environmental policy attitudes: Issues, geographical scale, and political trust. *Social science quarterly*, Vol. 89:5, Pp. 1066-1085.
- Levi, M., Sacks, A., & Tyler, T. (2009). Conceptualizing legitimacy, measuring legitimating beliefs. *American behavioral scientist*, Vol. 53:3, Pp. 354-375.
- Leroy, P., & Nelissen, N. J. M. (1999). *Social and Political Sciences of the Environment: Three decades of research in the Netherlands*. Utrecht: International Books.
- Liere, van K. D. V., & Dunlap, R. E. (1980). The social bases of environmental concern: A review of hypotheses, explanations and empirical evidence. *Public opinion quarterly*, Vol. 44:2, Pp. 181-197.
- Lijklema, S. & Koelen, M.A. (1999). *Draagvlak voor het waterbeheer*. Utrecht: Stichting Toegepast Onderzoek Waterbeheer
- Mansuri, G., & Rao, V. (2004). Community-based and-driven development: A critical review. *The World Bank Research Observer*, Vol 19:1, pp. 1-39.

- McKinley, D. C., Miller-Rushing, A. J., Ballard, H. L., Bonney, R., Brown, H., Cook-Patton, S. C., ... & Ryan, S. F. (2017). Citizen science can improve conservation science, natural resource management, and environmental protection. *Biological Conservation*, 208, 15-28.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2019). *Ruimte voor wonen: De resultaten van het WoonOnderzoek Nederland 2018*. Den Haag: Ministerie van BZK
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, AEDES, Vereniging Nederlandse Woonbond & Vastgoedbelang (2012). *Convenant Energiebesparing Huursector 28 juni 2012*. Den Haag: Rijksoverheid
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Ministerie van Economische Zaken en Klimaat & Vereniging Nederlandse Gemeenten (2018). Brief aardgasvrije wijken. 03-04-2018, Den Haag
- Ministerie van Economische Zaken en Klimaat (2019). Voorstel voor een Klimaatakkoord. 28 juni 2019. Den Haag, <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/rapporten/2019/06/28/klimaatakkoord/klimaatakkoord.pdf>, geraadpleegd op 8 augustus 2019
- Ministerie van Economische Zaken en Klimaat (2018). Voorstel van wet, houdende wijziging van de Gaswet en van de Mijnbouwwet betreffende het minimaliseren van de gaswinning uit het Groningenveld (Kamerstuknummer 34957) 05-10-2018. Den Haag.
- Ministerie van Economische Zaken (2014). *Natuurlijk verder. Rijksnatuurvisie 2014*. Den Haag: Ministerie EZ
- Motivaction (2019a). *Duurzaamheid in Nederland. Houding, beleving en gedrag van verschillende doelgroepen*. Amsterdam: Raad voor de leefomgeving en infrastructuur.
- Motivaction (2019b). *Publieksenquête provincie Gelderland*. Amsterdam : Geldersch Landschap en Kastelen & Natuurmonumenten
- Motivaction (2019c). *Publieksmonitor Klimaat en Energie 2019*. Amsterdam: Ministerie van Economische Zaken
- Motivaction (2018a). *Burgerperspectieven voor de NOVI. Resultaten van een publieksonderzoek*. Amsterdam: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
- Motivaction (2018b) *Groene vrijwilliger van de toekomst: Marktverkenning naar nieuwe groepen 'groene vrijwilligers' in Nederland*. Amsterdam: Ministerie van Economische Zaken
- Motivaction (2018c). *Monitor NederlandSchoon*. Amsterdam: Stichting Nederland Schoon
- Motivaction (2018d). *Opinieonderzoek Klimaatakkoord Natuur & Milieu*. Amsterdam: Natuur & Milieu
- Motivaction (2017). *Monitor Energie: 1-meting kennis, houding en gedrag van het Nederlands publiek met betrekking tot de energietransitie*. Amsterdam: Ministerie van Economische Zaken
- Motivaction (2015a). *Energievoorziening 2015-2050: publieksonderzoek naar draagvlak voor verduurzaming van Energie*. Amsterdam: Ministerie van Economische Zaken
- Motivaction (2015b). *Quickscan 2015: eetpatronen van verschillende sociale milieus, duurzaamheid en voedselverspilling*. Amsterdam: Voedingscentrum
- Motivaction (2014a). *Beleving van het energiesysteem en de rol van aardgas: Kwantitatief publieksonderzoek, 0-meting*. Amsterdam: Stichting Energie Dialoog Nederland
- Motivaction (2014b). *Natuur, leefstijl en gezondheid. Kwantitatief publieksonderzoek bij jongeren*. Amsterdam: Stichting wAarde
- Mullainathan, S., & Thaler, R. H. (2000). *Behavioral economics* (No. w7948). National Bureau of Economic Research.
- MWM2 (2019). *Barometer klimaatbestendigheid*. Amsterdam: MWM2
- Nair, G., Gustavsson, L., & Mahapatra, K. (2010). Owners perception on the adoption of building envelope energy efficiency measures in Swedish detached houses. *Applied Energy*, Vol 87:7, pp. 2411-2419.
- Natuurvoormensen (2012). *Buiten is gezond. Onderzoeksrapport publieksenquête december 2012*. Wenum-Wiesel: De Friesland Verzekeringen
- NCDO (2014). *Nederlanders en water: Nederlanders over kraanwater, waterverbruik en wateroverlast*. Amsterdam: NCDO
- Newig, J., Challies, E., Jager, N. W., Kochskaemper, E., & Adzersen, A. (2018). The environmental performance of participatory and collaborative governance: A framework of causal mechanisms. *Policy Studies Journal*, Vol 46:2, pp. 269-297.
- Newig, J., & Fritsch, O. (2009). Environmental governance: participatory, multi-level-and effective?. *Environmental policy and governance*, Vol. 19:3, Pp. 197-214.

- Nibud (2019). *Verduurzaming: een heilig huisje in aanbouw? Obstakels van huiseigenaren in beeld*. Zoals geraadpleegd op 3 juli 2020 op <https://www.nibud.nl/wp-content/uploads/Nibud-Onderzoek-Obstakels-van-huiseigenaren-in-beeld-2019.pdf>
- NOS (2020). *Extra 100 miljoen tegen droogte, maar 'droogteaanpak komt decennia te laat'*. 04-06-2020. Zoals geraadpleegd op 3 juli 2020 op: <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2336210-extra-100-miljoen-tegen-droogte-maar-droogteaanpak-komt-decennia-te-laet.html>
- NOS (2019a). *Regen, regen, regen maar dat lost droogteprobleem (nog) niet op*. 04-10-2019. Zoals geraadpleegd op 3 juli 2020 op: <https://nos.nl/artikel/2304721-regen-regen-regen-maar-dat-lost-droogteprobleem-nog-niet-op.html>
- NOS (2019b). *Vleesvervangers bezig met snelle opmars, verkoop vlees daalt*. 14-08-2019. Zoals geraadpleegd op 7 juli 2020 op: <https://nos.nl/artikel/2297492-vleesvervangers-bezig-met-snelle-opmars-verkoop-vlees-daalt.html>
- OECD (2014). *Greening Household Behaviour. Overview form the 2011 survey. Revised Edition*. Paris: OECD Publishing
- O'Donoghue, T., & Rabin, M. (2000). The economics of immediate gratification. *Journal of behavioral decision making*, Vol 13:2, Pp. 233-250.
- Olson, M. (1965). *The theory of collective action: public goods and the theory of groups*. Cambridge: Harvard University Press
- Ostrom, E. (1990). *Governing the commons: The evolution of institutions for collective action*. Cambridge: Cambridge University Press
- Overbeek, G. & Vader J. (2008). *Genieten van landschap en ervoor zorgen. Rapport 7.08.01*. Den Haag: LEI
- PBL (2020a). *Indicatoren Digibalans*. Planbureau voor de Leefomgeving: Den Haag
- PBL (2020b). *Startanalyse aardgasvrije buurten*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- PBL (2018). *Balans van de Leefomgeving 2018. Nederland duurzaam vernieuwen*. Den Haag: PBL Planbureau voor de Leefomgeving.
- PBL (2016). *Citizens' images and values of nature in Europe: A survey in nine EU Member States*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- PBL (2011). *De energieke samenleving. Op zoek naar een sturingsfilosofie voor een schone economie*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Reed, M. S. (2008). Stakeholder participation for environmental management: a literature review. *Biological conservation*, Vol. 141:10, pp. 2417-2431.
- Rigo research en advies (2019). *Leefbaarheid in Nederland 2018. Een analyse op basis van de leefbarometer 2018*. Amsterdam: Atlas voor Gemeenten
- Rood, T., Kishna, M. (2019). *Circulaire economie in kaart*. Den Haag: PBL Planbureau voor de Leefomgeving.
- Rosenkranz, S., Vringer, K., Dirkmaat, T. van den Broek, E., Abeelen, CH., Travaille, A. (2017) *Using behavioral insights to make firms more energy efficient: A field experiment on the effects of improved communication*. *Energy Policy* 108: pp. 184-193.
- SAMR Marktvinders (2018). *Publieksmonitor Waterpeil 2018: integrale een-meting*. Den Haag: Ons Water.
- Sen, A. (1995). Rationality and social choice. *American economic review*, Vol.85:1, pp. 1-24.
- Simon, H. A. (1990). Bounded rationality. In *Utility and probability* (pp. 15-18). Palgrave Macmillan, London.
- Sociaal Cultureel Planbureau (2020), *Op weg naar aardgasvrij wonen- De energietransitie vanuit burgerperspectief*, Sociaal en Cultureel Planbureau: den Haag
- Sociaal Cultureel Planbureau (2019a). *Burgerperspectieven 2019 | 4.*: Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Sociaal Cultureel Planbureau (2019b). *De sociale staat van Nederland 2019*. Sociaal en Cultureel Planbureau: Den Haag
- Sociaal Cultureel Planbureau (2016). *Armoede in Kaart 2016 [Poverty in the Netherlands 2016]*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Staatscommissie parlementair stelsel (2018). *Lage drempels, hoge dijken: democratie en rechtsstaat in balans. Eindrapport van de commissie parlementair stelsel*. Amsterdam: Boom.
- Steg, L., & Vlek, C. (2009). Encouraging pro-environmental behaviour: An integrative review and research agenda. *Journal of environmental psychology*, Vol 29:3, Pp. 309-317.
- Sijtsema S.J., Goddijn S.T., Wolf C.W.G., Aarts N.A., Tacken G.M.L. & Vertstegen J.A.A.M. (2009). *Groot, groter, .. duurzaamst!?: Percepties van de burgers ten aanzien van schaalgrootte en schaalvergroting in de agrarische sector. LEI-nota 09-005*. Den Haag: LEI Wageningen UR

- Stoutenborough, J. W., Bromley-Trujillo, R., & Vedlitz, A. (2014). Public support for climate change policy: Consistency in the influence of values and attitudes over time and across specific policy alternatives. *Review of Policy Research*, Vol. 31:6, Pp. 555-583.
- TNS Nipo (2015). *Natuurbeleving in Overijssel inwoners*. Amsterdam: Provincie Overijssel
- TNS Nipo (2007a). *Klimaatverandering? Mensenwerk*. Bilthoven: Milieu- en Natuurplanbureau
- TNS Nipo (2007b). *Publieksonderzoek Toekomstvisie GLB*. Amsterdam: Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.
- TNS Nipo & Veldkamp (2005). *Wat is het milieu ons waard? De acceptatie van milieubeleid en milieumaatregelen*. Amsterdam: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu.
- TNS Opinion & Social (2017a). *Special Eurobarometer 459: Climate Change*. Brussels: European Commission
- TNS Opinion & Social (2017b). *Special Eurobarometer 468 Attitudes of European citizens towards the environment*. Brussels: European Commission.
- TNS Opinion & Social (2018). *Special Eurobarometer 473: Europeans, Agriculture and the CAP*. Brussels: European Commission
- TNS Political & Social (2018). *Flash Eurobarometer 456: SMEs, resource efficiency and green markets*. Brussels: European Commission.
- TNS Political & Social (2016). *Flash Eurobarometer 441: European SMEs and the Circular Economy*. Brussels: European Commission.
- Trevethan, R. (2017). Deconstructing and assessing knowledge and awareness in public health research. *Frontiers in public health*, Vol. 5, pp. 194.
- Turnhout, E., Van Bommel, S., & Aarts, N. (2010). How participation creates citizens: participatory governance as performative practice. *Ecology and Society*, Vol 15:4, pp. 26-41.
- Tyler, T. R. (2006). Psychological perspectives on legitimacy and legitimation. *Annual Review of Psychology*, Vol. 57, pp. 375-400.
- USP (2018a). *Urban Insights monitor – Duurzaamheid*. Rotterdam: USP Marketing Consultancy B.V.
- USP (2018b). *Vestigingsklimaat en werken*. Rotterdam: Elba, SKBN, Oost NL & USP Marketing Consultancy
- Veldkamp (2013). *Publieksonderzoek biobased economy. Kennis, houding en gedrag*. Amsterdam: Veldkamp.
- Verhoeven, I. (2009). *Burgers tegen beleid: een analyse van dynamiek in politieke betrokkenheid*. Amsterdam: Aksant.
- Vries, de S., Nieuwenhuizen W. & Farjon, J.M.J. (2017). HappyHier: hoe gelukkig is men waar? WOt-technical report 108. Wageningen: WUR.
- Vringer, K., & Carabain, C. L. (2020). Measuring the legitimacy of energy transition policy in the Netherlands. *Energy Policy*, Vol. 138, Article 111229
- Vringer, K., E. van der Heijden, D. van Soest, H. Vollebergh & F. Dietz (2017) *Sustainable consumption dilemmas*. *Sustainability* 2017, 9, 942; doi:10.3390/su9060942.
- WRR (2017). *Weten is nog geen doen- een realistisch perspectief op redzaamheid*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid

Bijlage 1: Overzicht eerdere vragenlijstonderzoeken

Thema	Jaar	Omvang respons	Studie
Klimaat en energie	2020	3480	SCP. "Op weg naar aardgasvrij wonen: De energietransitie vanuit burgerperspectief."
	2019	1000	Climate Neutral Group. "Nederlanders over het klimaat."
	2019	27655	Kantar. "Special Eurobarometer 490: Climate Change."
	2019	67500	Ministerie van BZK. "Ruimte voor wonen. Resultaten WoonOnderzoek Nederland 2018."
	2019	2478	Motivaction. "Publieksmonitor Klimaat en Energie 2019."
	2019	1055	MWM2. "Barometer klimaatbestendigheid."
	2018	27339	Kantar Public. "Special Eurobarometer 479: Future of Europe. Climate Change."
	2018	831	Motivaction. "Opinieonderzoek Klimaatakkoord i.o.v. Natuur en Milieu."
	2018	1971	SAMR Marktvinders. "Publieksmonitor Waterpeil 2018: integrale 1-meting."
	2018	1037	USP. "Urban Insights Monitor – Duurzaamheid."
	2017	623	Blauw. "De weg naar een groter waterbewustzijn (...) Hoogheemraadschap Schieland en Krimpenerwaard."
	2017	2299	Motivaction. "Monitor Energie: 1-meting kennis, houding en gedrag."
	2017	27901	TNS Opinion & Social. "Special Eurobarometer 459: Climate Change."
	2015	2054	Motivaction. "Energievoorziening 2015-2050: publieksonderzoek."
	2014	1549	Motivaction. "Beleving van het energiesysteem en de rol van aardgas."
	2014	1237	NCDO. "Nederlanders en water: Nederlanders over kraanater, waterverbruik en wateroverlast."
	2007	1011	TNS Nipo. "Klimaatverandering? Mensenwerk."
1999	1810	Lijklema & Koelen. "Draagvlak voor het waterbeheer."	
Natuur, landbouw en voedsel	2019	27643	Kantar. "Special Eurobarometer 481: Attitudes of Europeans towards Biodiversity."
	2019	1037*	Motivaction. "Duurzaamheid in Nederland: Houding, beleving en gedrag van verschillende doelgroepen." *het hierin geciteerde omnibusonderzoek mobiliteit, p. 33.
	2019	852	Motivaction. "Publieksenquête provincie Gelderland."
	2018	2065	Bundesministerium für Umwelt & Bundesamt für Naturschutz. "Naturbewusstsein 2017."

Thema	Jaar	Omvang respons	Studie
Natuur, landbouw en voedsel	2018	2010	Kantar Public. "De staat van het dier."
	2018	952	Kantar Public. "Flitsmeting LNV Duurzaamheid."
	2018	6394	Motivaction. "Groene vrijwilliger van de toekomst."
	2018	3775	Radboud Universiteit: ISIS. "Groene vrijwilligers: Wie zijn ze, wat doen ze en wat drijft hen?"
	2018	28031	TNS Opinion & Social. "Special Eurobarometer 473: Europeans, Agriculture and the CAP."
	2017	1028	Kantar Public. "Maatschappelijke waardering van de Nederlandse landbouw en visserij."
	2017	4000	WUR. "Wot report 108: HappyHier: hoe gelukkig is men waar?"
	2016	9021	PBL. "Citizens' images and values of nature in Europe."
	2015	1707	Motivaction. "Quickscan 2015: eetpatronen van verschillende sociale milieus, duurzaamheid en voedselverspilling."
	2015	900	TNS Nipo. "Natuurbeleving in Overijssel inwoners."
	2014	541	Motivaction. "Natuur, leefstijl en gezondheid. Kwantitatief publieksonderzoek bij jongeren."
	2013	1500	WUR. "Wot rapport 126: Maatschappelijk draagvlak voor natuur en natuurbeleid in 2013."
	2012	1000	Van den Berg. "Beleving van natuur en landschap in Brabant."
	2012	1037	Van den Berg. "Buiten is gezond. Onderzoeksrapport publieksenquête december 2012."
	2009	429	LEI/WUR. "Nota 09-005: Groot, groter, ... duurzaamst!?"
	2008	59	Buijs et al. "Looking beyond superficial knowledge gaps: Understanding public representations of biodiversity."
	2008	1070	LEI "Rapport 7.08.01: Genieten van landschap en ervoor zorgen."
	2007	1000	TNS Nipo. "Publieksonderzoek Toekomstvisie GLB."
Ruimtelijke ontwik- kelingen	2020	3480	SCP. "Op weg naar aardgasvrij wonen: De energietransitie vanuit burgerperspectief."
	2019	67500	Ministerie van BZK. "Ruimte voor wonen. Resultaten WoonOnderzoek Nederland 2018."
	2019	40000	Rigo "Leefbaarheid in Nederland 2018. Een analyse op basis van de leefbarometer 2018."
	2019	45956	WUR/Natuurmonumenten. "Resultaten nationale landschapsonquête."
	2018	1608	Motivaction. "Burgerperspectieven voor de NOVI. Resultaten van een publieksonderzoek."
	2018	1110	USP. "Vestigingsklimaat en werken."
	2017	4000	WUR. "Wot report 108: HappyHier: hoe gelukkig is men waar?"
	2016	9021	PBL. "Citizens' images and values of nature in Europe."
	2012	1037	Van den Berg. "Buiten is gezond. Onderzoeksrapport publieksenquête december 2012."
	2008	1070	LEI "Rapport 7.08.01: Genieten van landschap en ervoor zorgen."

Thema	Jaar	Omvang respons	Studie
Circulaire Econo- mie	2019	1058	Kantar. "Publieksonderzoek circulaire economie."
	2018	3610	Gemeente Almere. "Almere in de peiling 2018."
	2018	1946	Kantar Public. "Subjectieve monitoring zwerfafval 2018"
	2018	3488	Motivaction. "Monitor NederlandSchoon."
	2018	15019	TNS Political & Social. "Flash Eurobarometer 456: SMEs, resource efficiency and green markets."
	2017	1411	ABN AMRO. "Waarom nieuw kopen als het anders kan? Circulariteit in retail."
	2016	402	Gemeente Uden. "Tussenstand afvalproeven laagbouw."
	2016	231	Harms & Linton. "Willingness to pay for eco-certified refurbished products."
	2016	10618	TNS Political & Social. "Flash Eurobarometer 441: European SMEs and the Circular Economy."
	2013	518	DIMENSUS. "Afvalscheiding en afvalinzameling in de gemeente Utrechtse Heuvelrug."
Overkoepelend	2020	2196	I&O. "Duurzaam denken is nog (steeds) niet duurzaam doen."
	2019	2000	Bundesministerium für Umwelt & Umweltsbundesamt. "Umweltbewusstsein in Deutschland 2018."
	2019	2572	I&O. "Duurzaam denken is nog niet duurzaam doen."
	2019	1207	SCP. "Burgerperspectieven 2019 4."
	2018	3339	CBS. "Milieu en duurzame energie: opvattingen en gedrag."
	2018	6594	Institut für transformative Nachhaltigkeitsforschung. "Soziales Nachhaltigkeitsbarometer der Energiewende 2018."
	2017	27881	TNS Opinion & Social. "Special Eurobarometer 468: Attitudes of European citizens towards the environment."
	2014	12000	OECD. "Greening Household Behaviour. Overview from the 2011 study. Revised edition."
	2013	1553	Veldkamp. "Publieksonderzoek biobased economy."
	2005	1500	TNS Nipo & Veldkamp. "Wat is het milieu ons waard?"

Bijlage 2: Resultaten panelonderzoek

In deze bijlage is het integrale verslag opgenomen van het onderzoek dat CentERdata in opdracht van het PBL heeft uitgevoerd.

Vragenlijst afgenomen in het LISS-panel in opdracht van het PBL

Natalia Kieruj
Maartje Elshout
T: +31 13 466 4244
E: n.d.kieruj@uvt.nl

© CentERdata 2020

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inleiding

Het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) heeft een vragenlijst opgesteld over leefomgeving en percepties van milieubeleid. Deze vragenlijst dient als input voor Balans voor de Leefomgeving 2020. De vragenlijst is afgenomen in het LISS panel van onderzoeksbureau CentERdata onder een bruto steekproef van 2.778 respondenten van 18 jaar en ouder in de periode van 6 april 2020 t/m 28 april 2020. De invulduur van de vragenlijst was ongeveer 21 minuten (mediaan). Dit rapport, dat is opgesteld door CentERdata, bevat de beschrijvende statistieken van de gesloten vragen van de vragenlijst.

Onderzoeksmethode

De vragenlijst is opgesteld door het Planbureau voor de Leefomgeving. CentERdata heeft de vragenlijst vervolgens geprogrammeerd en afgenomen in het LISS panel onder panelleden van 18 jaar en ouder. De beoogde netto respons voor dit onderzoek is van tevoren vastgesteld op 2.000 volledig ingevulde vragenlijsten. Om deze respons te realiseren is een willekeurige steekproef getrokken van 2.778 panelleden van 18 jaar en ouder uit het LISS panel.

Het LISS panel bestaat sinds 2007 en is speciaal geïnitieerd voor wetenschappelijk, maatschappelijk en beleidsrelevant onderzoek. Het LISS panel is een probability-based panel (geen zelfselectie) van 5.000 huishoudens (7.500 panelleden van 16 jaar en ouder) die iedere maand vragenlijsten invullen via internet. De adressensteekproeven voor de werving en de bijwervingen zijn getrokken uit het populatieregister in samenwerking met het CBS. Indien een huishouden niet beschikt over een breedbandverbinding en/of computer, dan stelt CentERdata de benodigde apparatuur in bruikleen beschikbaar om alsnog deel te kunnen nemen aan het panel. Hiermee onderscheidt het LISS panel zich van andere online panels, waar niet-internetters ontbreken en waar panelleden de gelegenheid hebben om zichzelf aan te melden. Tabel B0 presenteert de kenmerken van het LISS panel.

Tabel B0 Representativiteit LISS panel op een aantal kernvariabelen.

Variabele	Categorie	CBS statline 2018	LISS panel Juni 2019
Leeftijd	16-24 jaar	13.2	10.8
	25-34 jaar	14.9	14.3
	35- 44 jaar	14.3	13.7
	45-54 jaar	19.4	15.8
	55- 64 jaar	15.8	17.4
	65 jaar en ouder	22.4	28.1
Opleidingsniveau	basisonderwijs	10.1	8.2
	VMBO, MBO1	21.1	19.2
	Havo, vwo	9.5	11.0
	MBO 2,3,4	29.3	23.5
	HBO	19.0	25.1
	WO	10.9	13.0
Netto inkomen huishoudniveau (CBS gegevens voor 2016)	Tot 10.000 euro	4.6	10.0
	10.000-20.000 euro	17.1	12.7
	20.000-30.000 euro	21.9	22.1
	30.000- 40.000 euro	16.6	17.4
	40.000- 50.000 euro	13.2	13.2
	50.000 euro of meer	26.7	24.6
Stedelijkheid	Zeer sterk stedelijk	23.3	17.1
	Sterk stedelijk	25.0	21.6
	Matig stedelijk	17.2	18.2
	Weinig stedelijk	17.3	20.1
	Niet stedelijk	17.1	23.0

Respons

De vragenlijst is in de periode van 6 april 2020 t/m 28 april 2020 uitgezet in het LISS panel onder 2.778 respondenten. Gedurende het veldwerk zijn twee herinneringen per e-mail verstuurd aan panelleden die de vragenlijst nog niet hadden ingevuld. In totaal zijn 2.120 respondenten gestart met de vragenlijst (76,3 procent). Uiteindelijk hebben 2.092 respondenten de vragenlijst volledig ingevuld, een responspercentage van **75,3 procent**. Dit rapport is gebaseerd op de respondenten die de vragenlijst volledig hebben ingevuld. Daarnaast was er 1 respondent die de vragenlijst volledig invulde m.u.v. de evaluatievragen aan het einde. Ook deze respondent is meegenomen in de resultaten, waarmee de totale steekproef voor dit rapport uitkomt op **2.093 respondenten**.

Steekproef

Tabel B1 bevat de kenmerken van de steekproef, waarbij de verdeling van de respondenten gegeven wordt over (1) geslacht, (2) leeftijd, (3) opleidingsniveau, (4) stedelijkheid en (5) netto maandinkomen op huishoudniveau.

Tabel B1 Steekproefkenmerken

Geslacht		
man		1015 (48,5%)
vrouw		1078 (51,5%)
Leeftijd		
18 tot 34 jaar		393 (18,8%)
35 tot 49 jaar		411 (19,6%)
50 tot 64 jaar		597 (28,5%)
65 jaar en ouder		692 (33,1%)
Opleidingsniveau		
basisonderwijs		111 (5,3%)
vmbo		437 (21,0%)
havo/vwo		223 (10,7%)
mbo		511 (24,5%)
hbo		531 (25,5%)
wo		269 (12,9%)
Onbekend		11
Stedelijkheid		
Niet stedelijk		443 (21,3%)
Weinig stedelijk		403 (19,4%)
Matig stedelijk		393 (18,9%)
Sterk stedelijk		469 (22,5%)
Zeer sterk stedelijk		373 (17,9%)
Onbekend		12
Netto maandinkomen (huishoudniveau)		
1500 euro en minder		234 (12,3%)
1501 tot 2200 euro		345 (18,1%)
2201 tot 3000 euro		425 (22,3%)
3001 euro en meer		906 (47,4%)
Onbekend		183
Totaal	<i>N</i>	2093

Structuur van het rapport

Dit rapport bevat de resultaten van de vragenlijst. De volgende thema's komen daarbij aan bod:

- Klimaat en energie (hoofdstuk 2)
- Landbouw, voedsel en natuur (hoofdstuk 3)
- Buurt, stad en regio (hoofdstuk 4)
- Circulaire economie (hoofdstuk 5)
- Algemeen (hoofdstuk 6)

Voor een overzicht van de precieze inhoud van de vragenlijst verwijzen we naar de vragenlijst.

Klimaat en energie

In het eerste deel van de vragenlijst lezen respondenten een introductie over klimaatbeleid, energietransitie en klimaatverandering (Box 2.1).

Box B1 Introductie

Klimaatbeleid, energietransitie en klimaatverandering

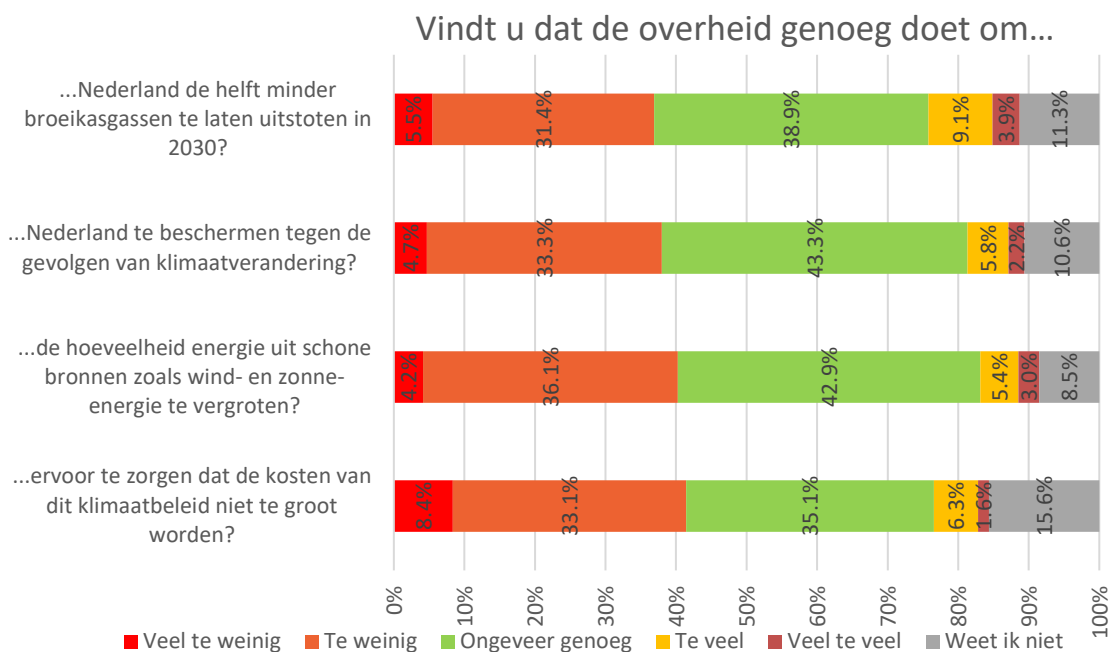
Het Nederlandse klimaatbeleid heeft verschillende doelen. Het verminderen van de uitstoot van broeikasgassen is een belangrijk doel. Deze gassen komen onder andere vrij bij het gebruik van olie, gas en kolen en bij de productie van elektriciteit. Per inwoner van Nederland is deze uitstoot bijna tweemaal zoveel als het wereldgemiddelde.

De overheid wil dat we in 2030 nog maar de helft uitstoten van de hoeveelheid in 1990. Dat lukt alleen als we de manier waarop we energie opwekken en gebruiken veranderen. Bijvoorbeeld door meer wind- en zonne-energie te gebruiken en minder elektriciteit op te wekken met kolen. Om ervoor te zorgen dat we minder gas gebruiken is het nodig dat we onze huizen beter isoleren en op een andere manier verwarmen. We noemen dit de energietransitie.

Een tweede doel is ons beschermen tegen de gevolgen van klimaatverandering. Hiervoor is het belangrijk dat onze dijken sterk genoeg zijn, dat we om kunnen gaan met wateroverlast, dat onze steden bij warm weer niet te heet worden, en dat de landbouw tegen droogte kan.

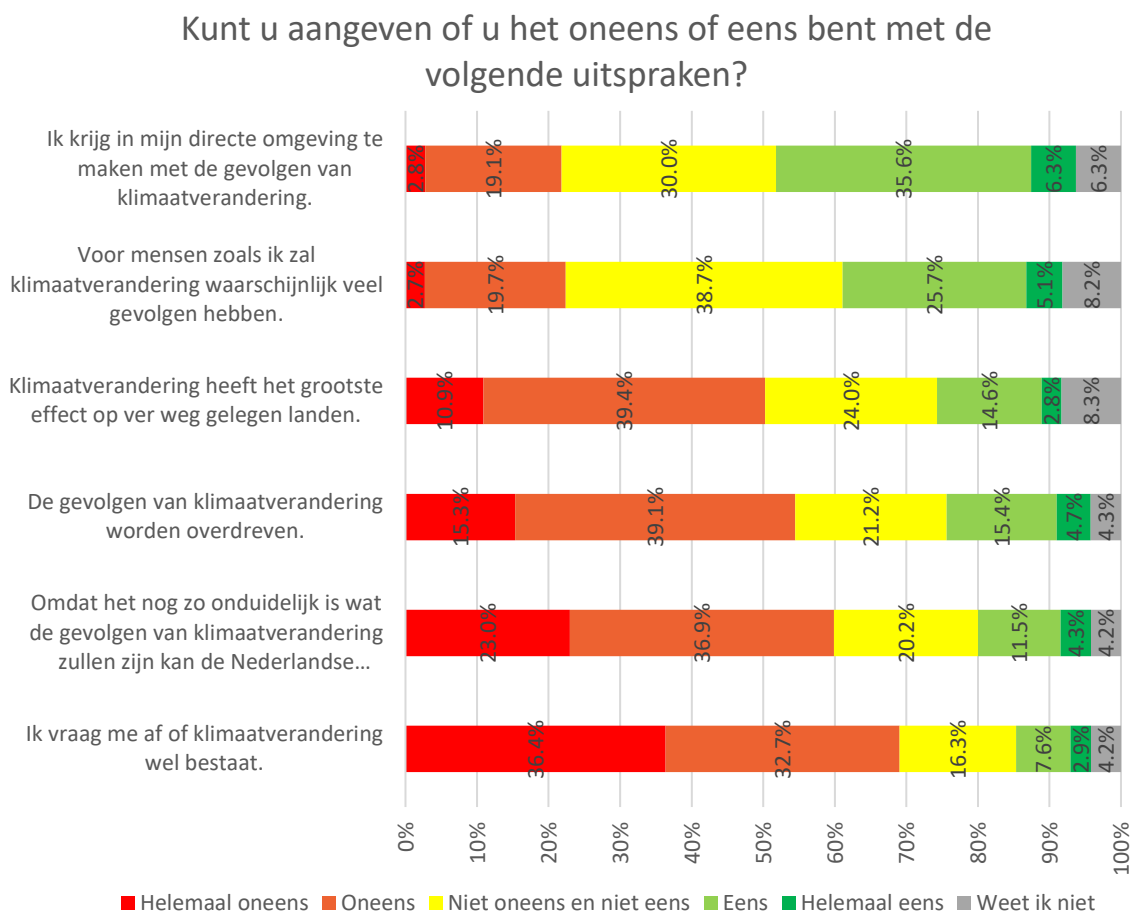
Vervolgens gaven respondenten aan of ze vinden dat de overheid genoeg doet op deze gebieden (Figuur B1). Voor alle vragen geldt dat de grootste groep respondenten vindt dat de overheid ongeveer genoeg doet, gevolgd door dat de overheid te weinig doet.

Figuur B1

Respondenten beantwoordden enkele vragen over hun percepties over klimaatverandering (Figuur B2).

Figuur B2

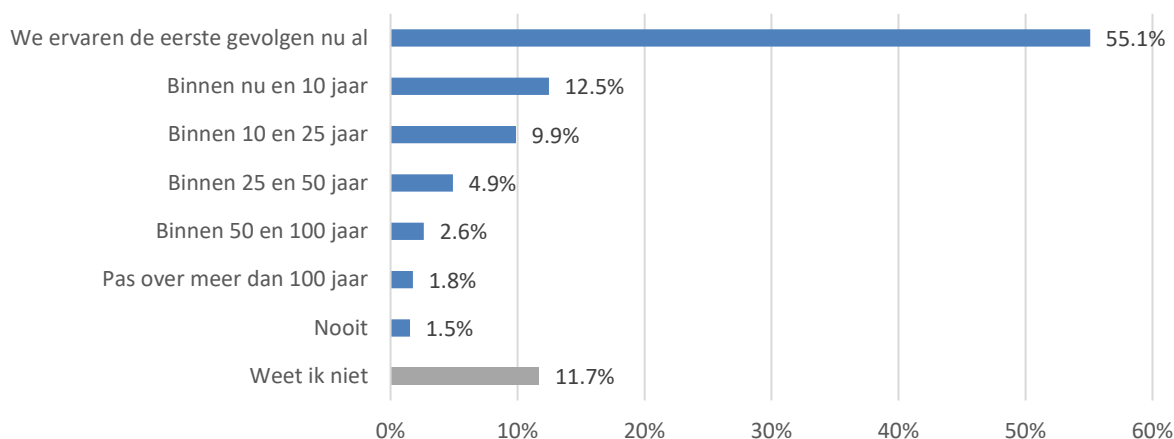

De grootste groep respondenten is het eens met de stellingen "ik krijg in mijn directe omgeving te maken met de gevolgen van klimaatverandering" en "voor mensen zoals ik zal klimaatverandering waarschijnlijk veel gevolgen hebben" of antwoorden er neutraal op. Op de overige stellingen – die te maken hebben met dat de gevolgen van klimaatverandering niet zo groot zijn voor Nederland of dat de overheid zich beter op andere zaken kan richten – is de grootste groep respondenten het oneens met de stelling. Op de stelling "ik vraag me af of klimaatverandering wel bestaat" geeft de grootste groep zelfs aan het helemaal oneens te zijn met de stelling.

Respondenten gaven aan of zij denken dat Nederland de gevolgen van klimaatverandering gaat meemaken (Figuur B3). De meeste respondenten antwoorden dat we de eerste gevolgen nu al ervaren (55,1 procent), gevolgd door "binnen nu en 10 jaar" (12,5 procent).

Figuur B1

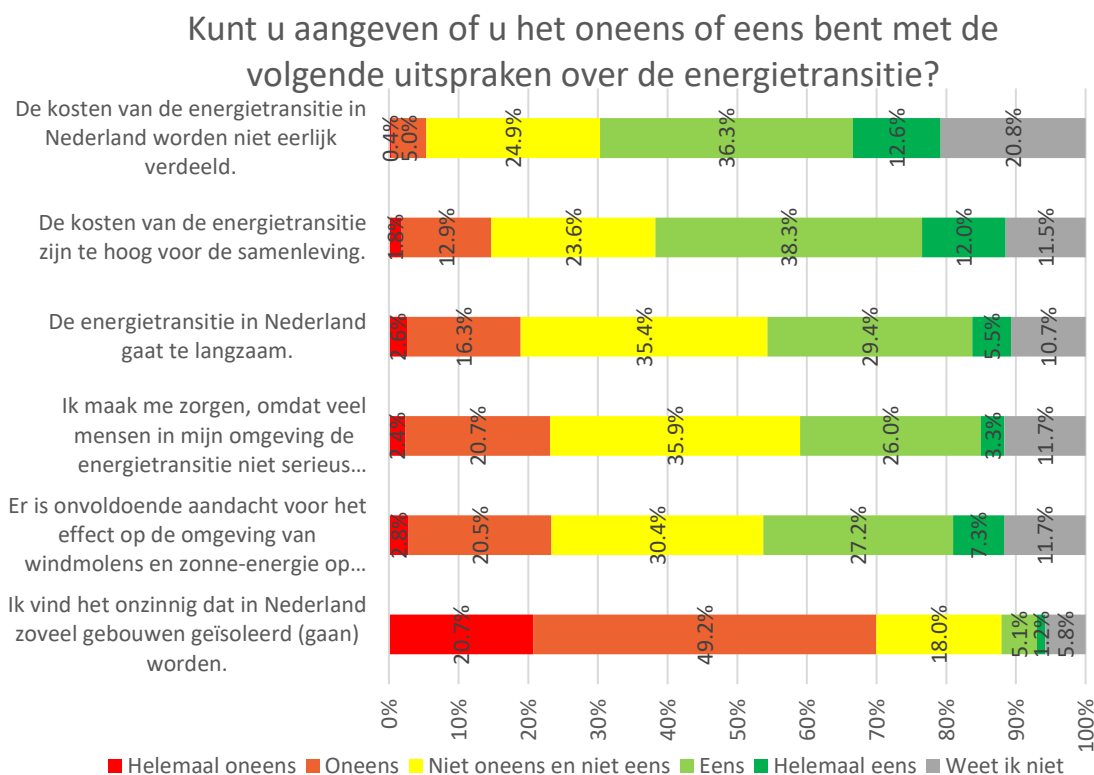
Denkt u dat Nederland de gevolgen van klimaatverandering zoals extreem weer gaat meemaken?

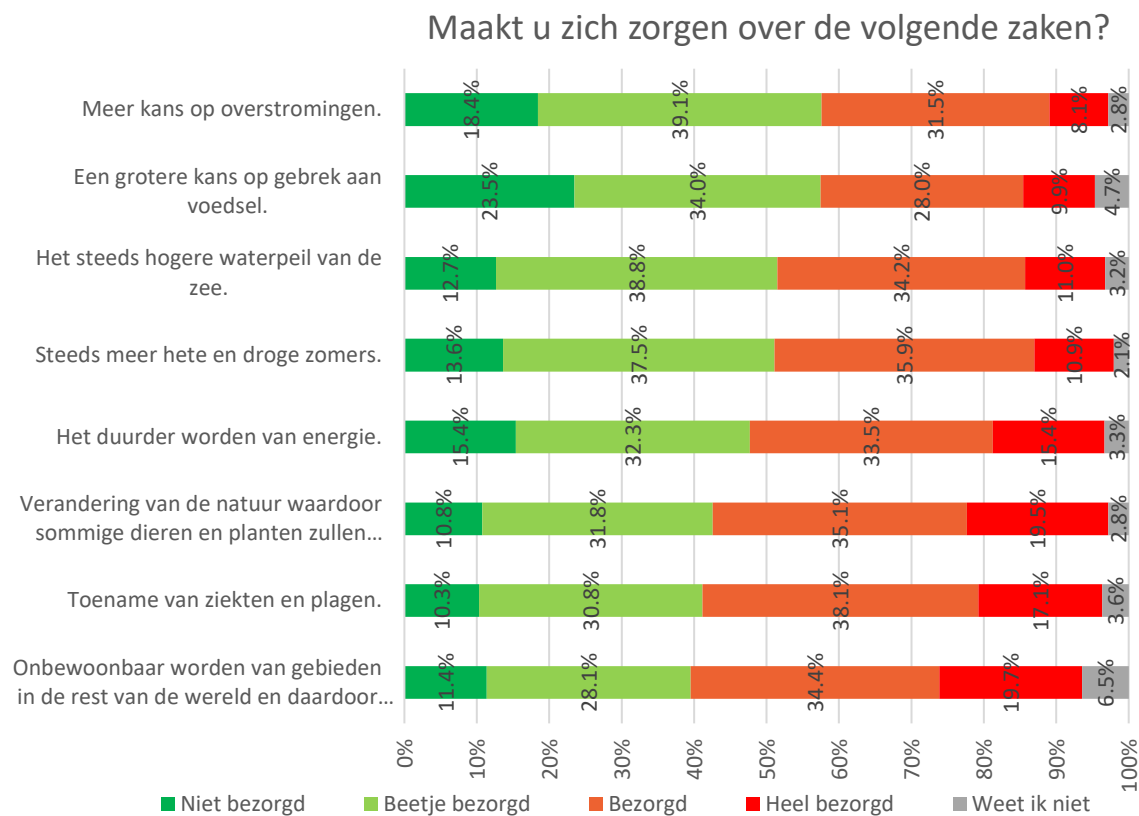
Daarna beantwoordden respondenten vragen over hun percepties over de energietransitie (Figuur B4). Het gaat daarbij o.a. om stellingen over dat de kosten van energietransitie niet eerlijk verdeeld worden of te hoog zijn en dat de energietransitie te langzaam gaat en veel mensen het niet serieus nemen. Met uitzondering van de laatste stelling zijn de meeste respondenten het ofwel eens met de stelling of antwoorden zij er neutraal op, waarbij de grootste groep respondenten het eens is met de stellingen over te hoge en niet eerlijk verdeelde kosten. Met de stelling "ik vind het onzinnig dat in Nederland zoveel gebouwen geïsoleerd (gaan) worden" is de grootste groep respondenten het oneens.

Respondenten gaven ook aan of zij zich zorgen maken over zaken die betrekking hebben op klimaatveranderingen en energietransitie (Figuur B5). De antwoorden zijn erg verdeeld. Het meest bezorgd lijken respondenten over het onbewoonbaar worden van gebieden in de rest van de wereld en daardoor mogelijk klimaatvluchtelingen, de toename van ziekten en plagen, en verandering van de natuur waardoor sommige dieren en planten zullen uitsterven.

Figuur B2

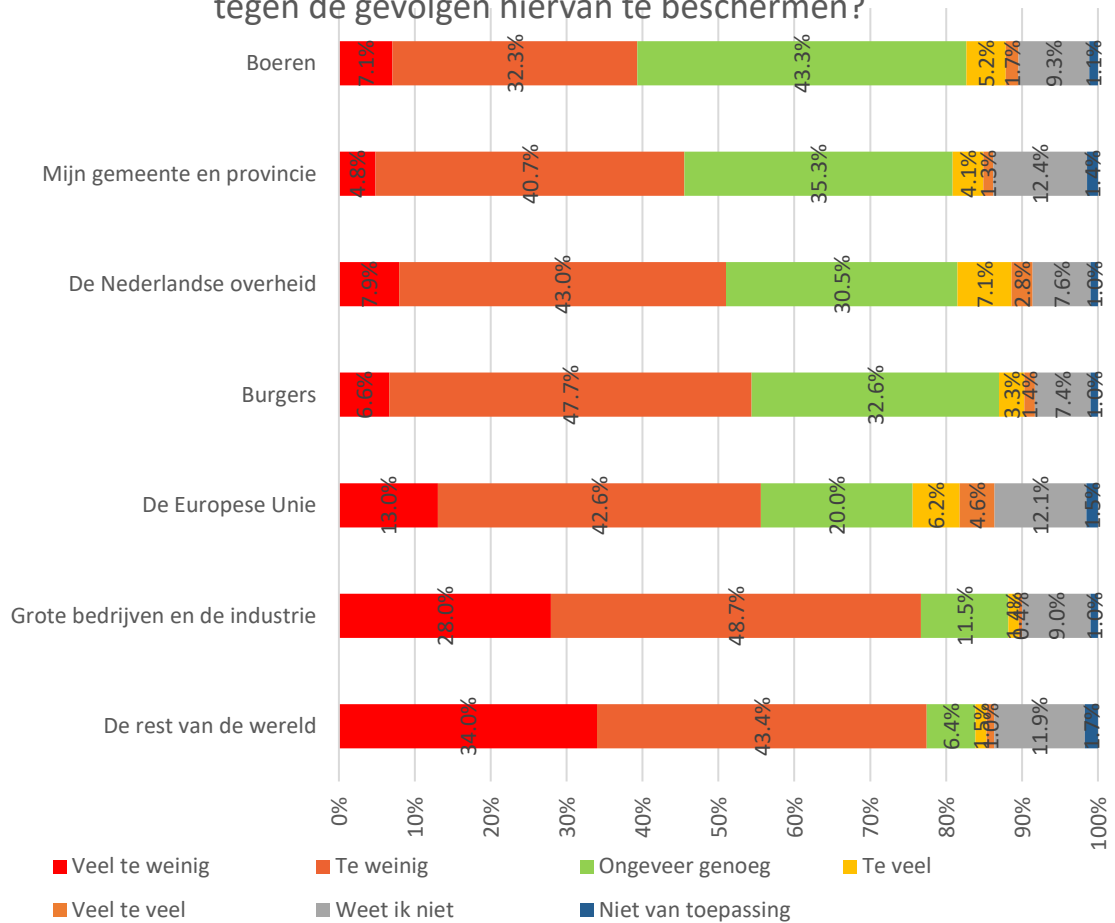
Figuur B3

In de laatste vraag in dit deel van de vragenlijst gaven respondenten aan of zij vinden dat bepaalde groepen en organisaties volgens hen genoeg doen om het opwarmen van de aarde te stoppen en de mensen tegen de gevolgen hiervan te beschermen (Figuur B6). Alleen als het om boeren gaat, vindt de grootste groep respondenten dat er (ongeveer) genoeg gedaan wordt. Bij alle andere groepen en organisaties geeft de grootste groep respondenten aan dat er volgens hen te weinig gedaan wordt. Vooral als het gaat om "de rest van de wereld" en "grote bedrijven en de industrie" vinden veel respondenten dat er te weinig gedaan wordt en vindt zelfs een aanzienlijke groep dat er veel te weinig gedaan wordt.

Figuur B4

Doen de volgende mensen en organisaties volgens u genoeg om het opwarmen van de aarde te stoppen en de mensen tegen de gevolgen hiervan te beschermen?

Landbouw, voedsel en natuur

In het tweede deel van de vragenlijst lazen respondenten een introductie over landbouw en natuur (Box B2).

Box B2 Introductie

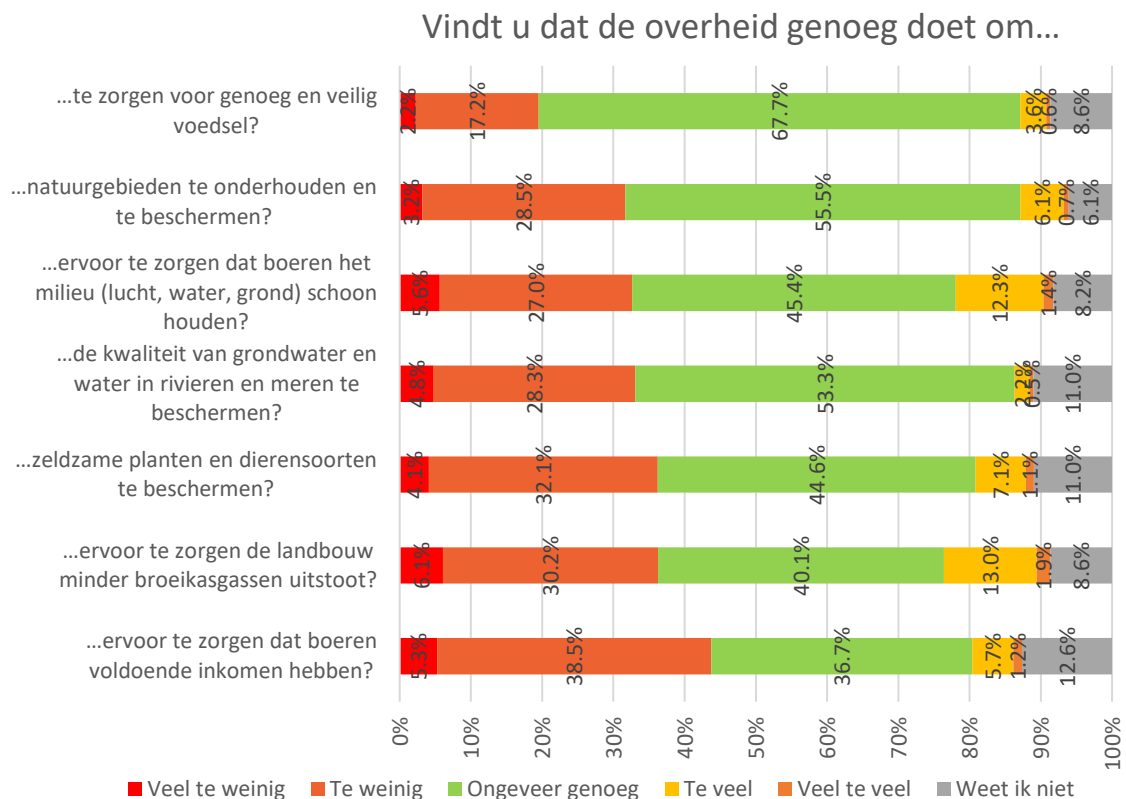
Landbouw en natuur

De overheid vindt het belangrijk dat er genoeg voedsel van een goede kwaliteit te koop is. Tegelijk moeten de boeren wel zorgen dat ze het milieu (zoals het water, de grond en de lucht) niet vervuilen. Om te zorgen dat Nederland voor voedsel niet afhankelijk wordt van het buitenland krijgen boeren inkomenssteun.

De Nederlandse overheid wil ook bijzondere planten en dieren beschermen en goed voor natuurgebieden zorgen. Omdat we in Nederland met veel mensen en dieren op een klein oppervlakte leven is er veel druk op de natuurgebieden, wat gevolgen heeft voor de natuur.

Vervolgens gaven respondenten aan of ze vinden dat de overheid genoeg doet op deze gebieden (Figuur B7). Een meerderheid van respondenten vindt dat de overheid (ongeveer) genoeg doet om te zorgen voor genoeg en veilig voedsel, natuurgebieden te onderhouden en te beschermen en de kwaliteit van grondwater en water in rivieren en meren te beschermen. De grootste groep respondenten vindt daarnaast dat de overheid (ongeveer) genoeg doet om ervoor te zorgen dat boeren het milieu schoonhouden, zeldzame planten en diersoorten te beschermen en ervoor te zorgen de landbouw minder broeikasgassen uitstoot. Als het gaat om voldoende inkomen van boeren, vindt de grootste groep respondenten echter dat de overheid te weinig doet.

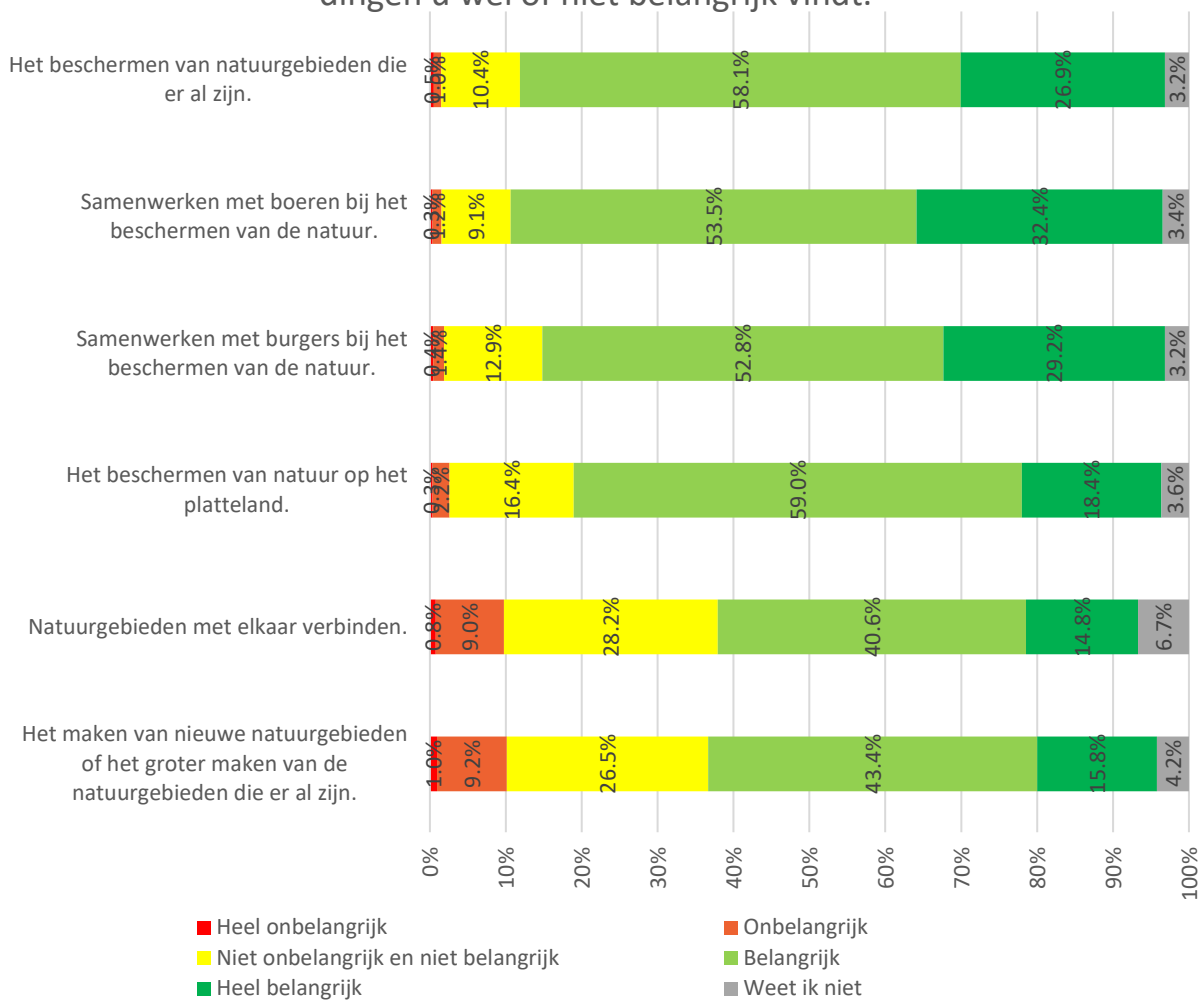
Figuur B7

Respondenten gaven bij verschillende acties van de overheid op het gebied van natuurbe-
scherming en verbetering van de natuur aan of zij deze wel of niet belangrijk vinden (Figuur
B8). Hierbij gaat het bijvoorbeeld om het beschermen van natuurgebieden die er al zijn, het
beschermen van natuur op het platteland en natuurgebieden met elkaar verbinden. Voor alle
acties geldt dat de grootste groep respondenten de actie belangrijk vindt.

Figuur B8

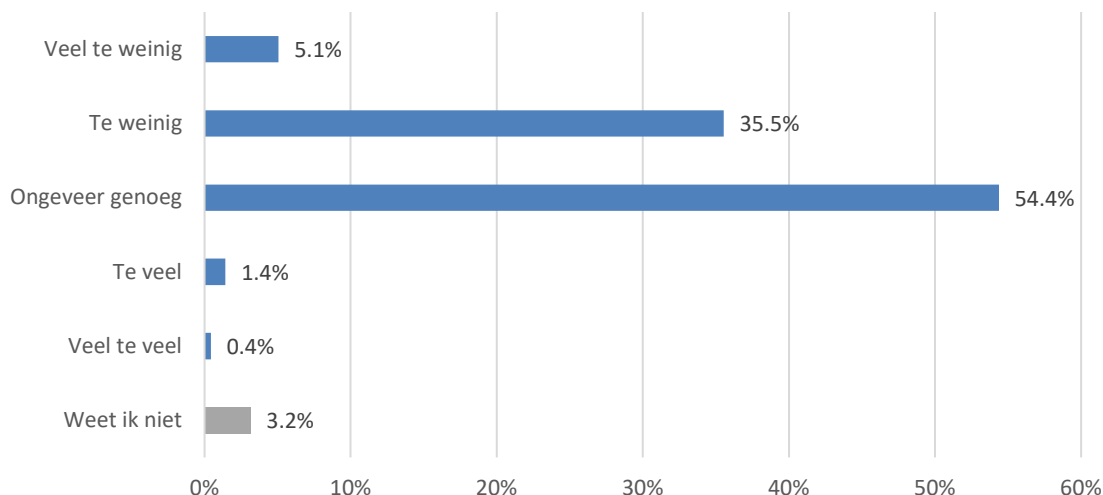
De overheid kan verschillende dingen doen om de natuur in
Nederland te beschermen en te verbeteren. Geeft u aan welke
dingen u wel of niet belangrijk vindt.

Ook gaven respondenten aan wat zij vinden van de hoeveelheid natuur in heel Nederland (Figuur B9) en of zij denken dat het over het algemeen goed of slecht gaat met de natuurgebieden in Nederland (Figuur B9). De meeste respondenten vinden de hoeveelheid natuur in Nederland ongeveer genoeg (54,4 procent), gevolgd door te weinig (35,5 procent). De meeste respondenten denken dat het met sommige natuurgebieden in Nederland goed gaat en met sommige slecht (58,3 procent), gevolgd door goed (23,9 procent).

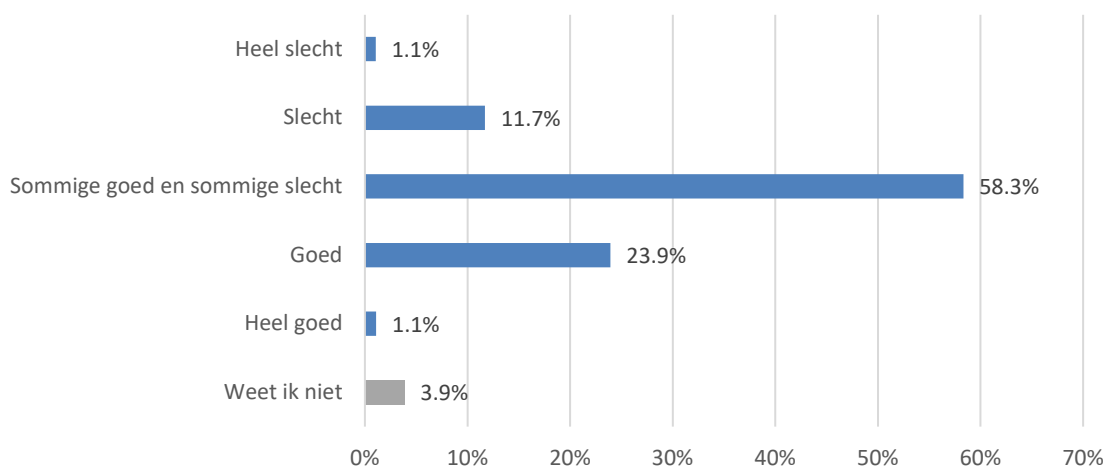
Figuur B9

Wat vindt u van de hoeveelheid natuur in heel Nederland?

Figuur B10

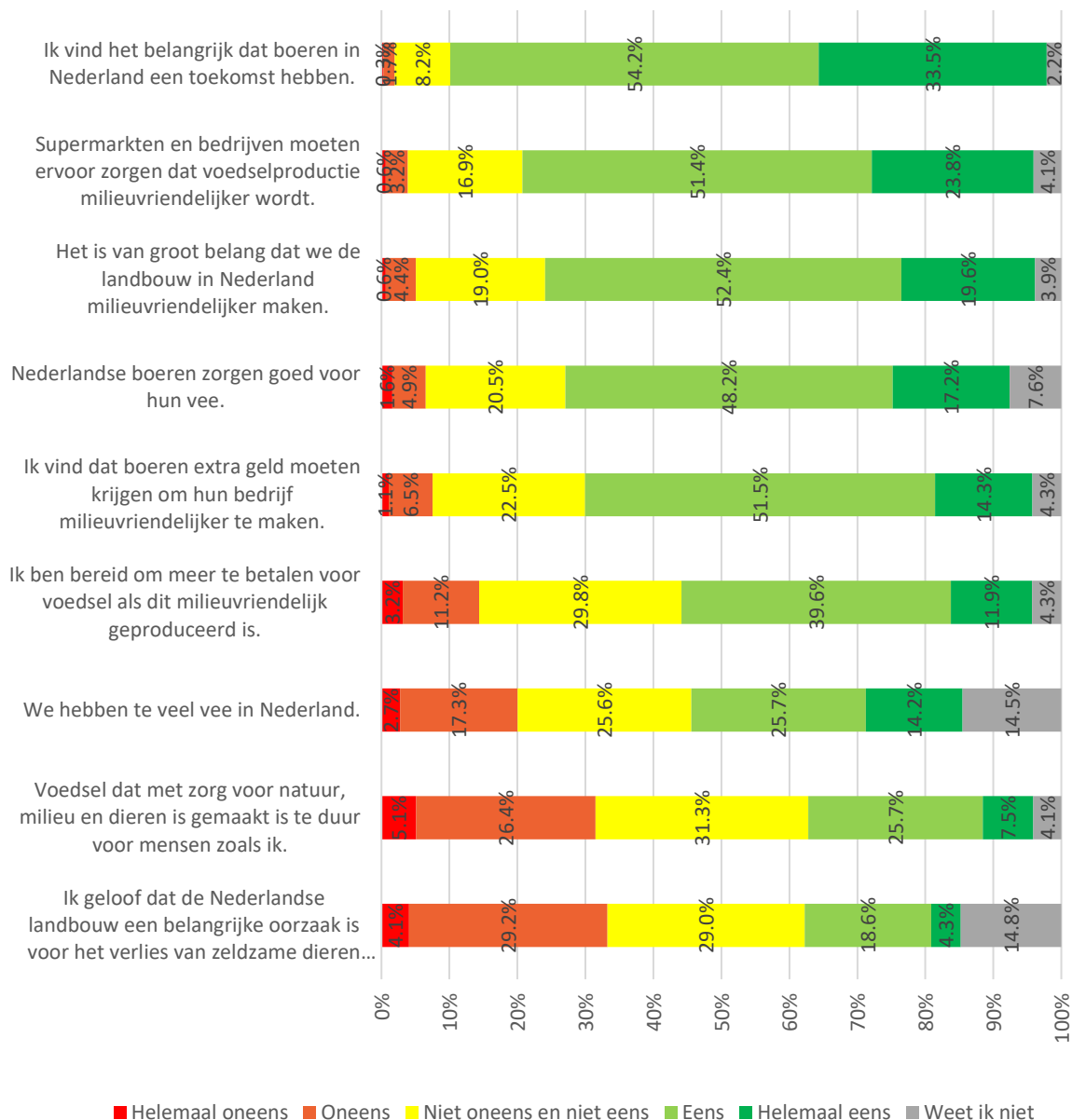
Denkt u dat het over het algemeen goed of slecht gaat met de natuurgebieden in Nederland?

Respondenten beantwoordden vragen over hun percepties over de landbouw en afwegingen tussen (betaalbare) voedselproductie en milieubescherming (Figuur B11). De grootste groep respondenten is het eens met de stellingen "ik vind het belangrijk dat boeren in Nederland een toekomst hebben", "supermarkten en bedrijven moeten ervoor zorgen dat voedselproductie milieuvriendelijker wordt", "het is van groot belang dat we de landbouw in Nederland milieuvriendelijker maken", "Nederlandse boeren zorgen goed voor hun vee", "ik vind dat boeren extra geld moeten krijgen om hun bedrijf milieuvriendelijker te maken" en "ik ben bereid om meer te betalen voor voedsel als dit milieuvriendelijk geproduceerd is". Op de overige drie stellingen zijn de meningen erg verdeeld. De grootste groepen respondenten zijn het eens met de stelling "we hebben te veel vee in Nederland" of antwoorden er neutraal op. De grootste groepen respondenten zijn het oneens met de stellingen "voedsel dat met zorg voor natuur, milieu en dieren is gemaakt is te duur voor mensen zoals ik" en "ik geloof dat de Nederlandse landbouw een belangrijke oorzaak is voor het verlies van zeldzame dieren en plantensoorten" of antwoorden er neutraal op.

Figuur B11

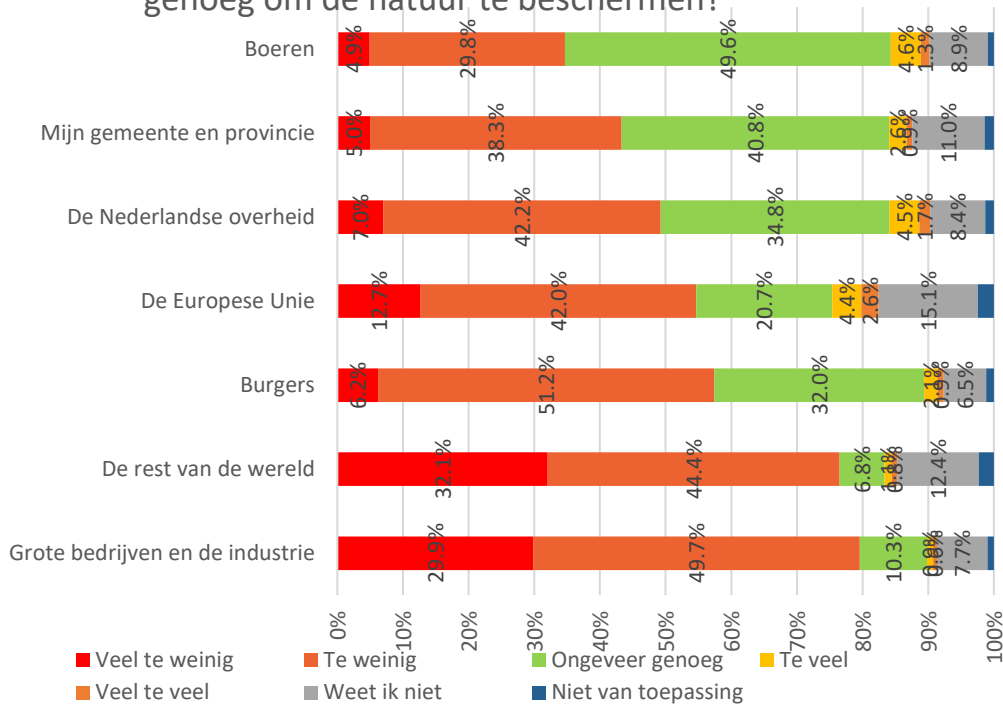
Kunt u aangeven of u het oneens of eens bent met de volgende uitspraken?

Ook voor dit thema gaven respondenten aan of zij vinden dat bepaalde groepen en organisaties volgens hen genoeg doen om de natuur te beschermen (Figuur B12) en de landbouw in Nederland milieuvriendelijker te maken (Figuur B13). Zowel voor de bescherming van de natuur als het milieuvriendelijker maken van de landbouw in Nederland vindt de grootste groep respondenten dat boeren (ongeveer) genoeg doen. Daarnaast vindt de grootste groep respondenten ook dat hun gemeente en provincie genoeg doen om de natuur te beschermen. Bij alle andere groepen en organisaties geeft de grootste groep respondenten aan dat er volgens hen te weinig gedaan wordt, zowel voor het beschermen van de natuur als voor het milieuvriendelijker maken van de landbouw in Nederland. Vooral als het gaat om “de rest van de wereld” en “grote bedrijven en de industrie” vinden veel respondenten dat er te weinig gedaan wordt en vindt zelfs een aanzienlijke groep dat er veel te weinig gedaan wordt.

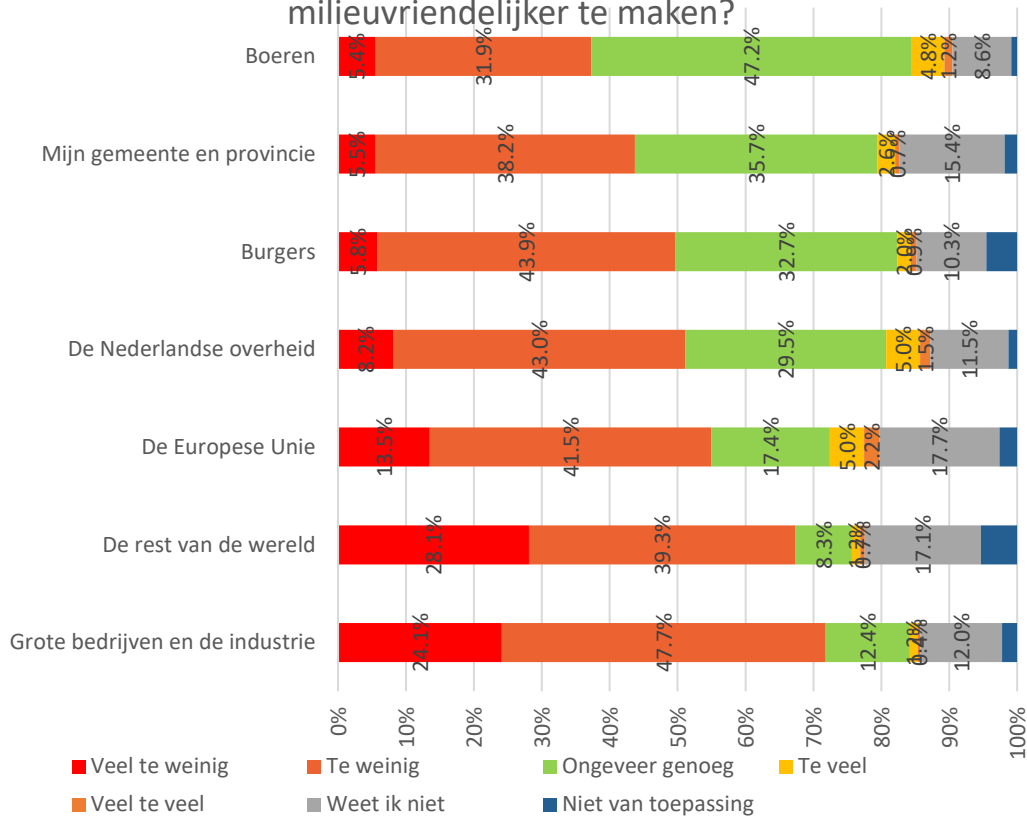
Figuur B12

Doen de volgende mensen en organisaties volgens u genoeg om de natuur te beschermen?

Figuur B13

Doen de volgende mensen en organisaties volgens u genoeg om de landbouw in Nederland milieuvriendelijker te maken?

Buurt, stad en regio

In het derde deel van de vragenlijst lazen respondenten een introductie over de buurt, stad en regio (Box B3).

Box B3 Introductie

Buurt, stad en regio

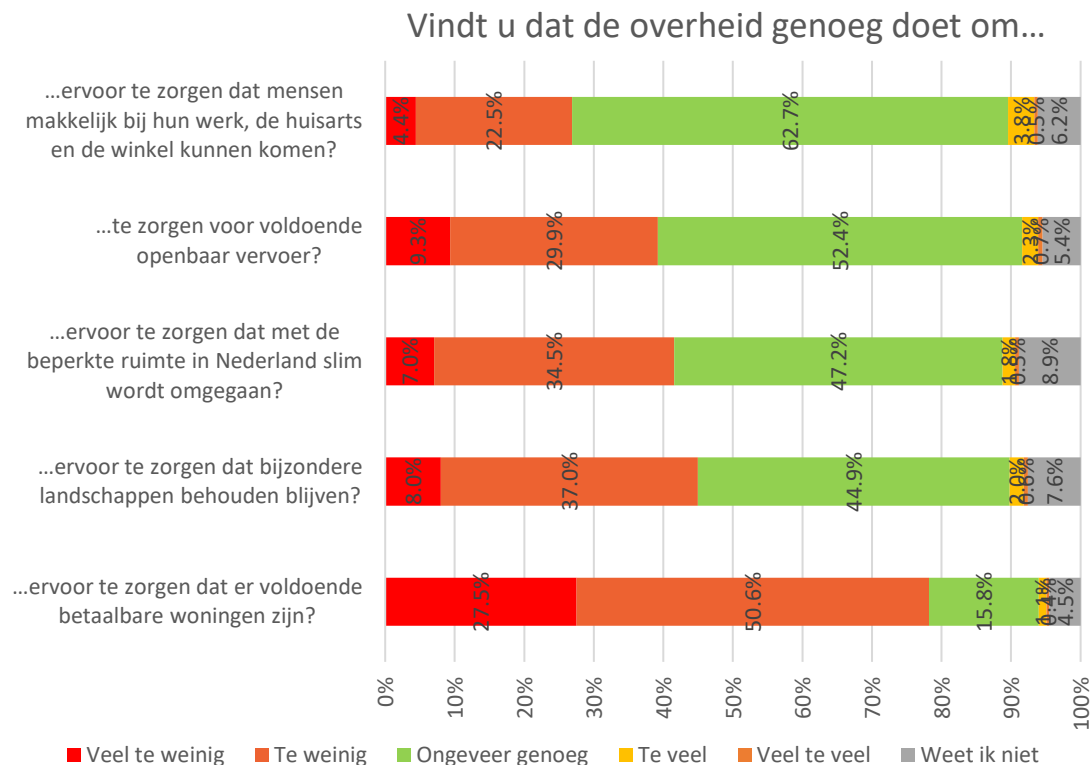
Steeds meer mensen willen in (de buurt van) een stad wonen. Voor veel - vooral jonge - mensen is het moeilijk om een betaalbare woning te vinden. In het landelijk gebied neemt het aantal mensen juist af en is de bevolking gemiddeld ouder. Daar wordt het steeds lastiger om winkels, scholen en andere voorzieningen in stand te houden.

Waar men ook woont, men wil overal makkelijk, snel, veilig en betaalbaar kunnen komen. Ook als men niet in de buurt woont van werk, school, supermarkt of ziekenhuis. Maar de drukte op de weg en in de treinen neemt toe.

In een dichtbevolkt land als Nederland is ruimte voor wegen, woningen en recreatie steeds moeilijker te vinden. Dit heeft invloed op het landschap en het gebruik van ruimte in Nederland.

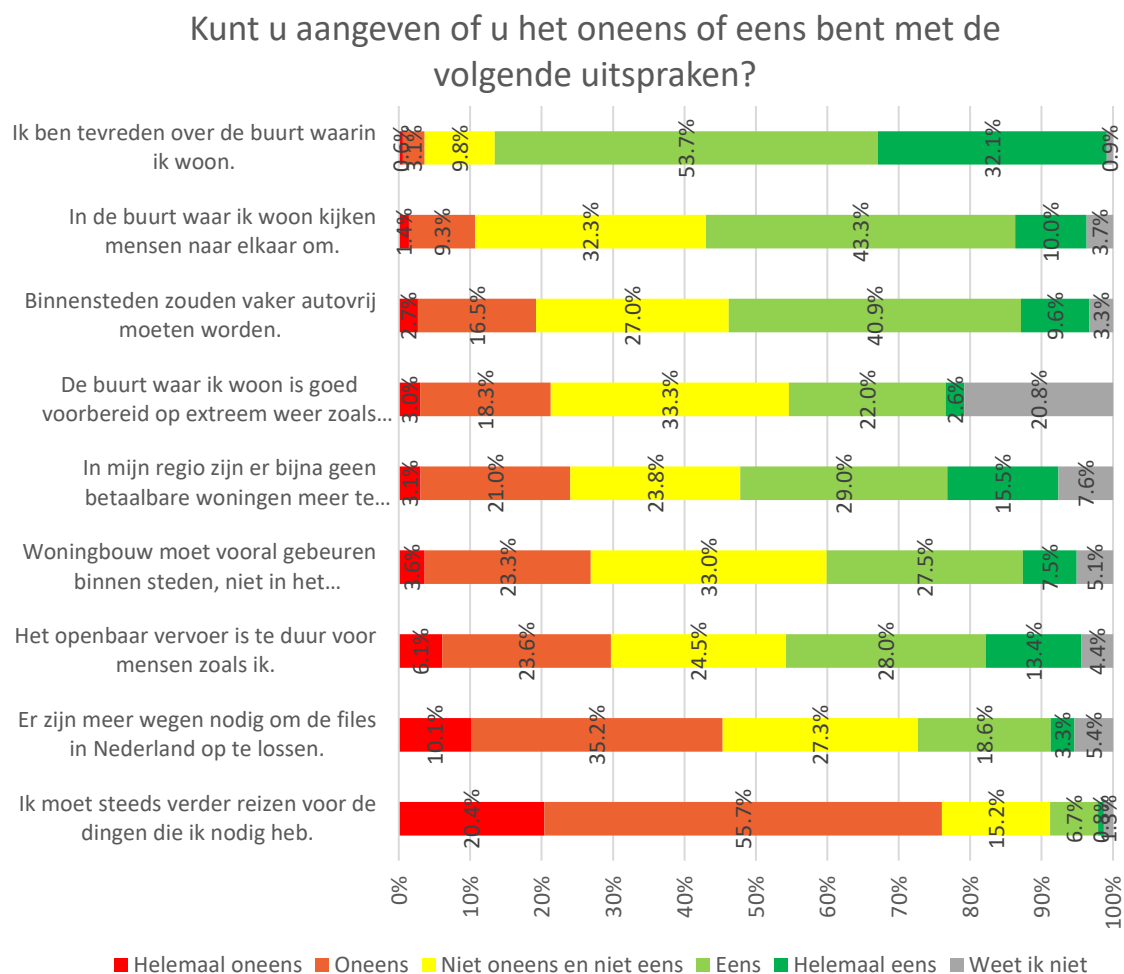
Vervolgens gaven respondenten aan of ze vinden dat de overheid genoeg doet op deze gebieden (Figuur B14). Het gaat daarbij bijvoorbeeld om het zorgen voor voldoende openbaar vervoer en ervoor te zorgen dat mensen makkelijk bij hun werk, de huisarts en de winkel kunnen komen. Voor de meeste vragen geldt dat de grootste groep respondenten vindt dat de overheid ongeveer genoeg doet, gevolgd door dat de overheid te weinig doet. Als het gaat om het zorgen voor voldoende betaalbare woningen, vindt de grootste groep echter dat de overheid te weinig doet, gevolgd door veel te weinig.

Figuur B14

Respondenten beantwoordden vragen over hun percepties over hun eigen buurt, stad en regio (Figuur B15). De grootste groep respondenten geeft aan tevreden te zijn met de buurt, dat mensen in de buurt naar elkaar omkijken en dat binnensteden vaker autovrij zouden moeten worden. Respondenten lijken erg verdeeld als het gaat om "de buurt waar ik woon is goed voorbereid op extreem weer zoals wateroverlast en droge, hete zomers", "in mijn regio zijn er bijna geen betaalbare woningen meer te vinden voor mensen zoals ik", "woningbouw moet vooral gebeuren binnen steden, niet in het buitengebied" en "het openbaar vervoer is te duur voor mensen zoals ik". De grootste groep respondenten is het oneens met dat er meer wegen nodig zijn om de files in Nederland op te lossen en dat de respondent steeds verder moet reizen voor de dingen die hij/zij nodig heeft.

Figuur B15

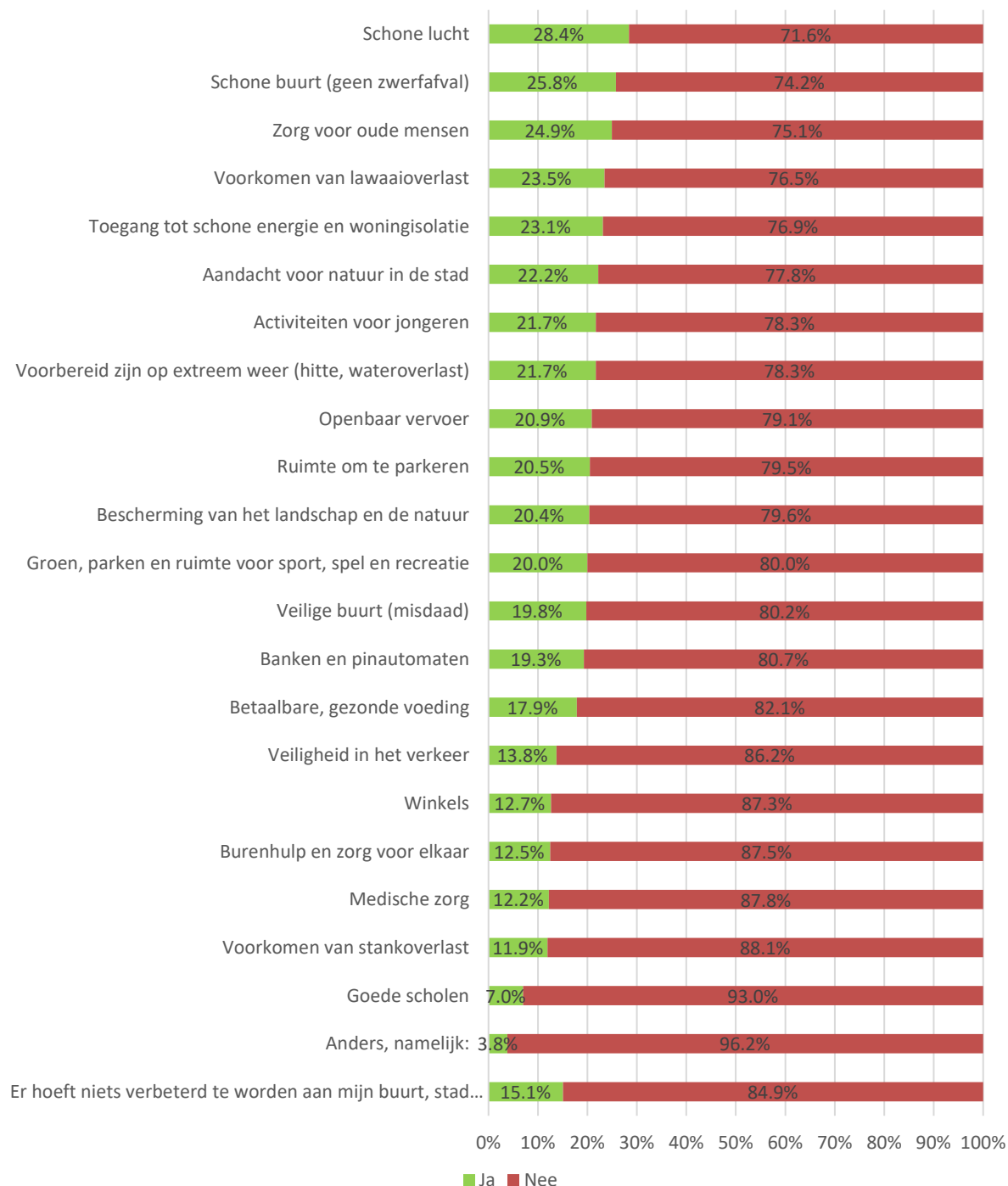

Respondenten gaven aan welke dingen in hun buurt, stad of regio beter zouden moeten. Daarbij kon gekozen worden uit 21 onderwerpen, aangevuld met "anders, namelijk". Respondenten konden meerdere antwoorden geven. Ook konden respondenten aangeven dat er volgens hen niets verbeterd hoeft te worden aan hun buurt, stad of regio. Gemiddeld selecteerden respondenten 4,04 onderwerpen.² Figuur B16 toont per onderwerp het percentage respondenten dat het onderwerp selecteerde. In totaal geeft 15,1 procent aan dat er niets verbeterd hoeft te worden. Respondenten die wel vinden dat er iets verbeterd zou kunnen worden, selecteren diverse onderwerpen, met als vaakst gekozen onderwerpen schone lucht (28,4 procent), schone buurt (25,8 procent) en zorg voor oude mensen (24,9 procent).

² Wanneer de respondenten die aangaven dat er volgens hen niets verbeterd hoeft te worden aan hun buurt, stad of regio buiten beschouwing worden gelaten, selecteerden respondenten gemiddeld 4,75 onderwerpen.

Figuur B16

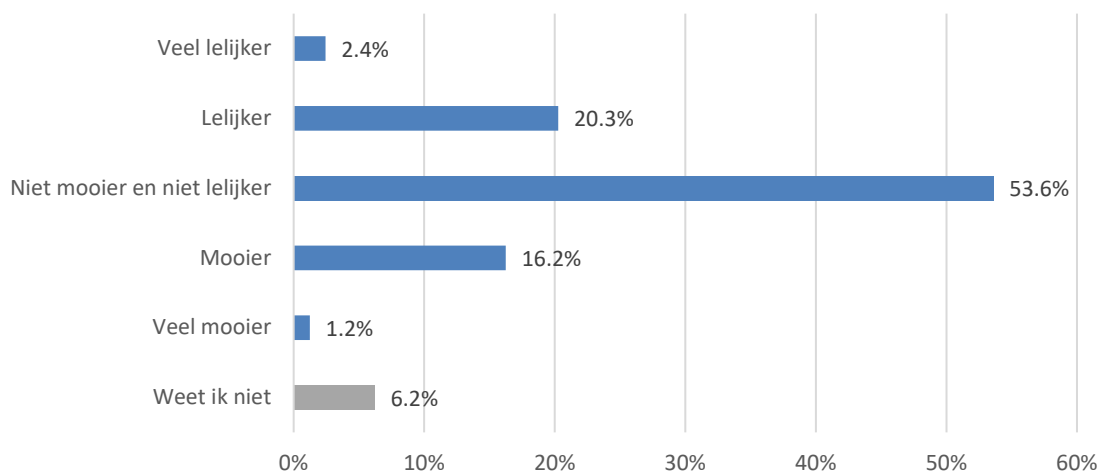
Welke dingen zouden in uw buurt, stad of regio beter moeten?

Daarnaast gaven respondenten aan of zij vinden dat het Nederlandse landschap vergeleken met 5 jaar geleden over het algemeen lelijker of mooier is geworden (Figuur B17) en of zij verwachten dat het Nederlandse landschap in de komende 5 jaar lelijker of mooier zal worden (Figuur B18). De grootste groep respondenten vindt het landschap mooier geworden (53,6 procent) en verwacht dat het de komende 5 jaar niet mooier en niet lelijker zal worden (42,6 procent).

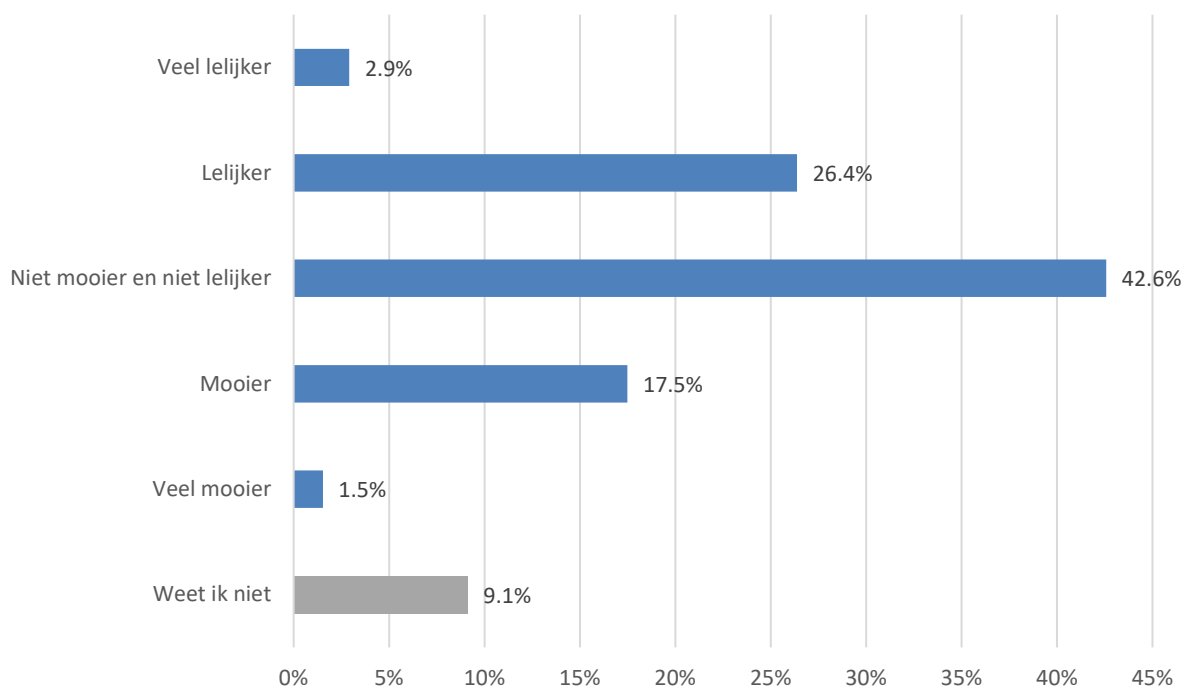
Figuur B17

Vindt u het Nederlandse landschap vergeleken met 5 jaar geleden over het algemeen lelijker of mooier is geworden?

Figuur B18

Verwacht u dat het Nederlandse landschap in de komende 5 jaar lelijker of mooier zal worden?

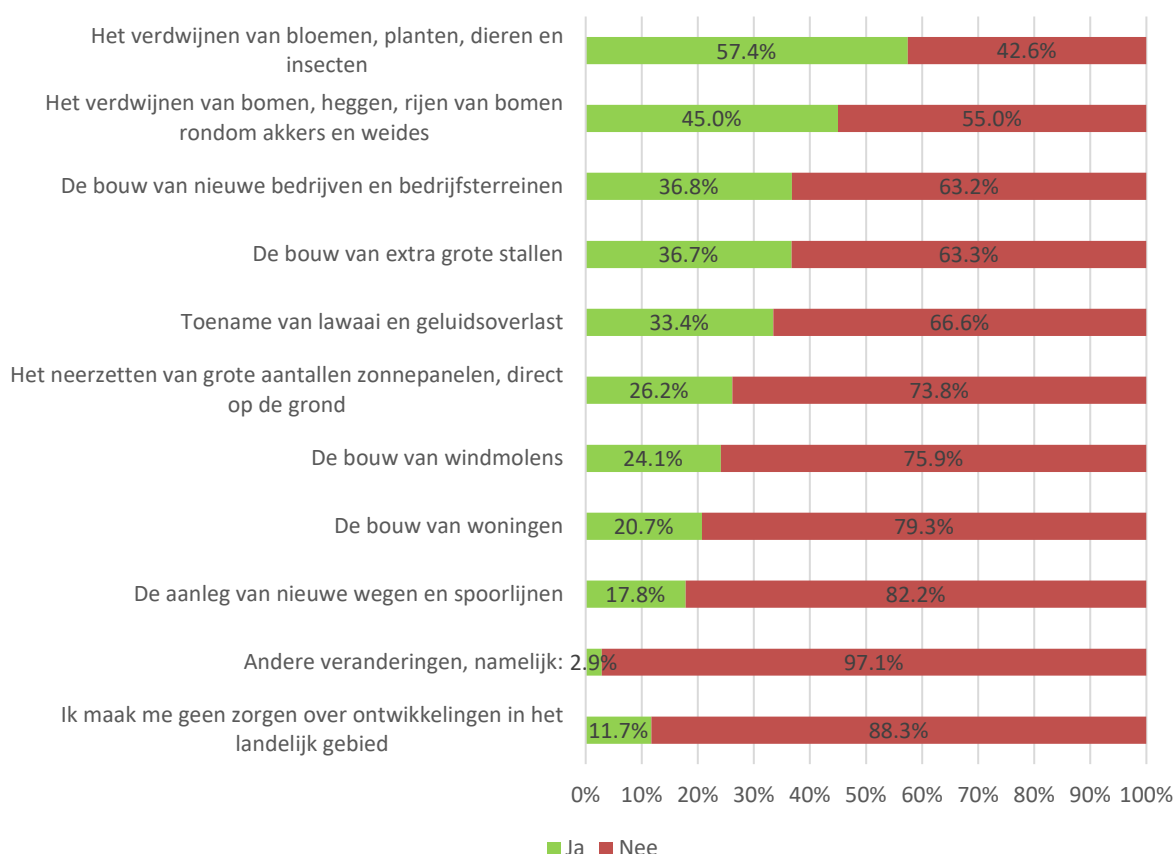
Respondenten gaven aan over welke ontwikkelingen in het landelijk gebied zij zich zorgen maken. Daarbij kon gekozen worden uit 9 ontwikkelingen, aangevuld met "andere veranderingen, namelijk". Respondenten konden meerdere antwoorden geven. Ook konden respondenten aangeven dat zij zich geen zorgen maken over ontwikkelingen in het landelijk gebied.

Gemiddeld selecteerden respondenten 3,01 ontwikkelingen.³ Figuur B19 toont per ontwikkeling het percentage respondenten dat de ontwikkeling selecteerde. In totaal geeft 11,7 procent aan zich geen zorgen te maken over ontwikkelingen in het landelijk gebied.

Respondenten die zich wel zorgen maken, selecteren het vaakst "het verdwijnen van bloemen, planten, dieren en insecten" (57,4 procent) en "het verdwijnen van bomen, heggen, rijen van bomen rondom akkers en weides" (45,0 procent) als gebieden waarover zij zich zorgen maken.

Figuur B19

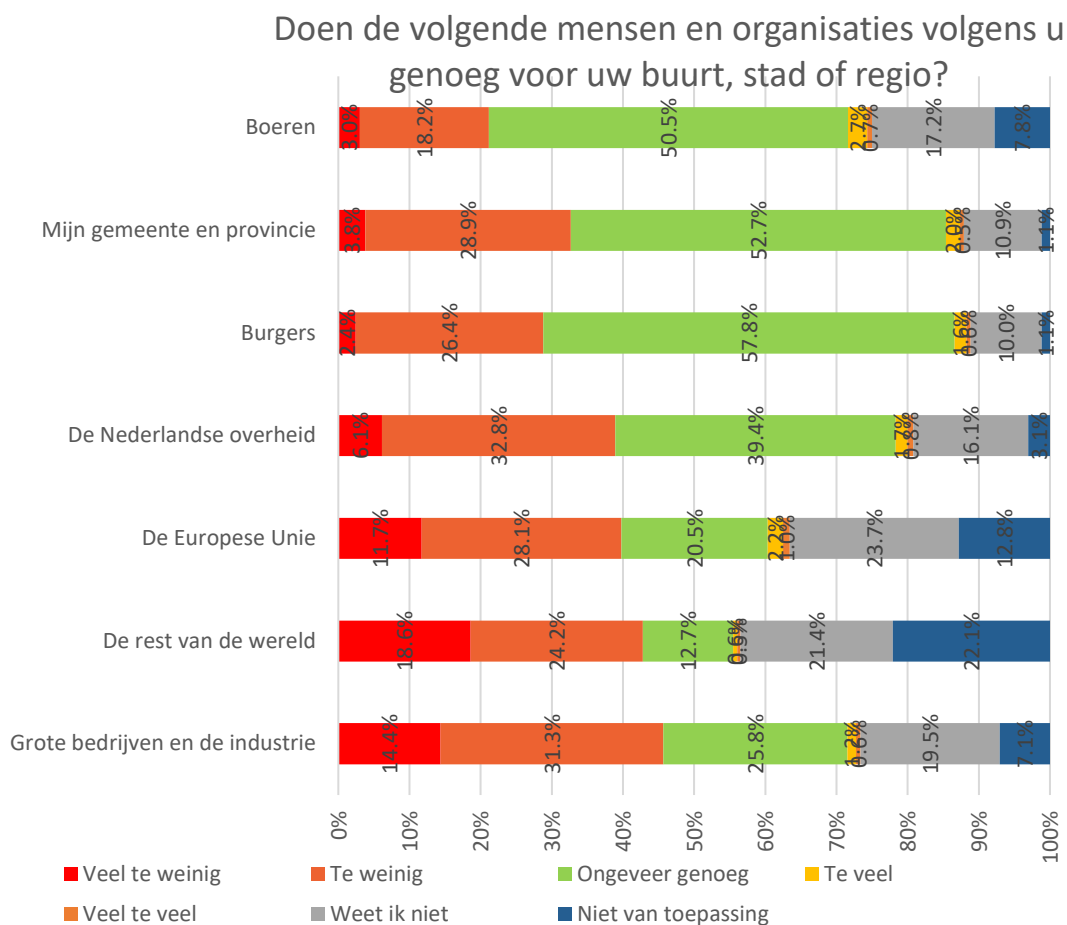
Over welke van de onderstaande ontwikkelingen in het landelijk gebied maakt u zich zorgen?

In de laatste vraag binnen het thema gaven respondenten weer aan of zij vinden dat bepaalde groepen en organisaties volgens hen genoeg doen voor hun buurt, stad of regio (Figuur B20). De meeste respondenten vinden dat boeren, hun gemeente en provincie en burgers (ongeveer) genoeg doen op dit gebied. Over de andere groepen en organisaties zijn de meningen meer verdeeld, waarbij de grootste groep respondenten nog wel vindt dat de Nederlandse overheid (ongeveer) genoeg doet, maar dat de Europese Unie, grote bedrijven en de industrie, en de rest van de wereld te weinig doen.

³ Wanneer de respondenten die aangaven dat zij zich geen zorgen maken over ontwikkelingen in het landelijk gebied buiten beschouwing worden gelaten, selecteerden respondenten gemiddeld 3,41 ontwikkelingen.

Figuur B20

Circulaire economie

In het vierde deel van de vragenlijst lezen respondenten een introductie over de circulaire economie (Box B4).

Box B4 Introductie

Circulaire economie

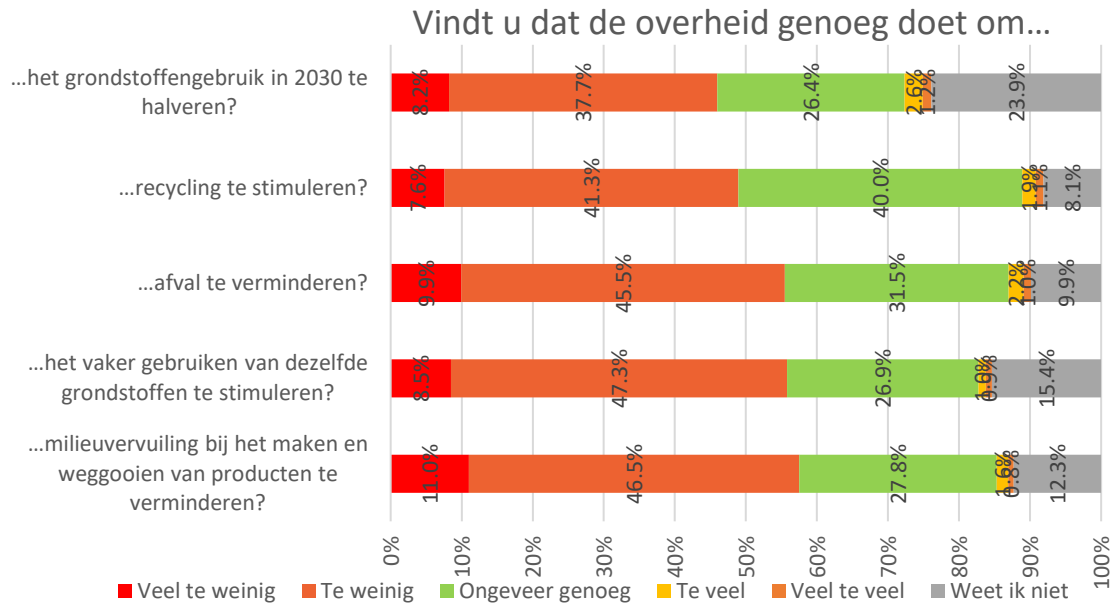
We gebruiken samen een heleboel producten, zoals verpakkingen, elektronica, auto's en kleding. Het maken, gebruiken en weggooien daarvan heeft nadelige gevolgen voor het milieu. Door minder producten te kopen en deze langer te gebruiken, zijn er minder grondstoffen nodig en komen er minder schadelijke stoffen terecht in de lucht, water en bodem.

Dit kan bijvoorbeeld door gereedschap met anderen te delen, producten te repareren of tweedehands te kopen. En als onderdelen en materialen uit afgedankte producten worden gerecycled is dat nog beter voor het milieu. We spreken dan van een circulaire economie.

In een 'circulaire economie' worden zo weinig mogelijk grondstoffen gebruikt en zo veel mogelijk producten opnieuw gebruikt of gerecycled. Nederland heeft als doel om in 2050 een circulaire economie te hebben. In 2030 wil Nederland het gebruik van nieuwe grondstoffen gehalveerd hebben.

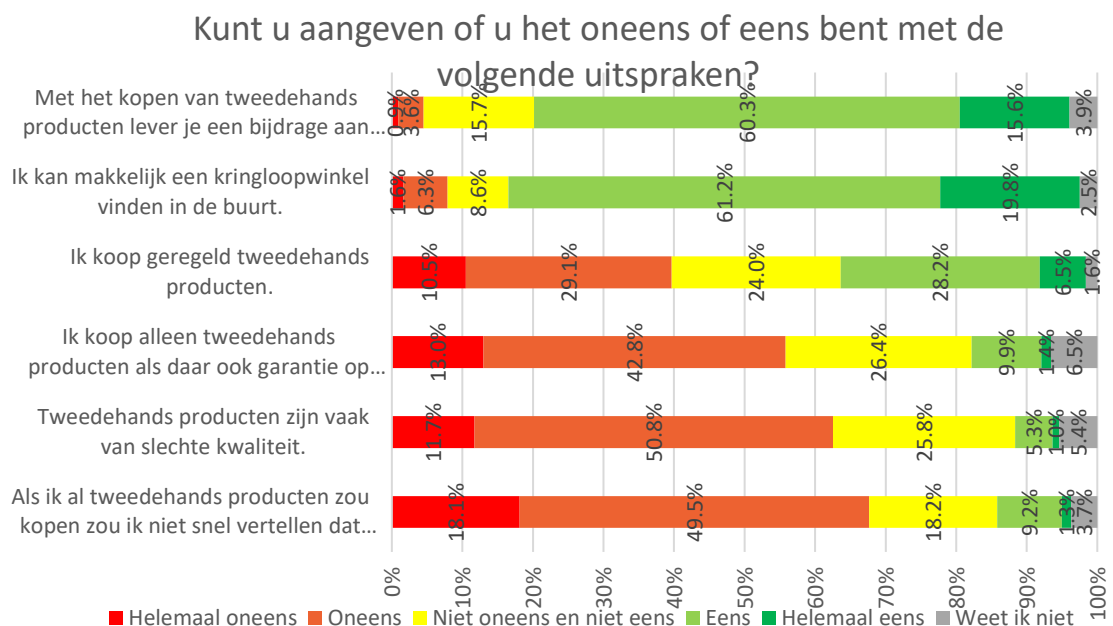
Vervolgens gaven respondenten aan of ze vinden dat de overheid genoeg doet op dit gebied (Figuur B21). Voor alle vragen geldt dat de grootste groep respondenten vindt dat de overheid te weinig doet, gevolgd door dat de overheid ongeveer genoeg doet.

Figuur B21

Respondenten beantwoordden vragen over hun ervaringen met en percepties over tweedehands producten (Figuur B22). De meeste respondenten zijn het eens met de stellingen "met het kopen van tweedehands producten lever je een bijdrage aan een beter milieu" en "ik kan makkelijk een kringloopwinkel vinden in de buurt". Op de stelling "ik koop geregeld tweedehands producten" zijn de meningen erg verdeeld. De grootste groep respondenten is het oneens met de stellingen "ik koop alleen tweedehands producten als daar ook garantie op wordt gegeven", "tweedehands producten zijn vaak van slechte kwaliteit" en "als ik al tweedehands producten zou kopen zou ik niet snel vertellen dat ik een tweedehands product heb gekocht".

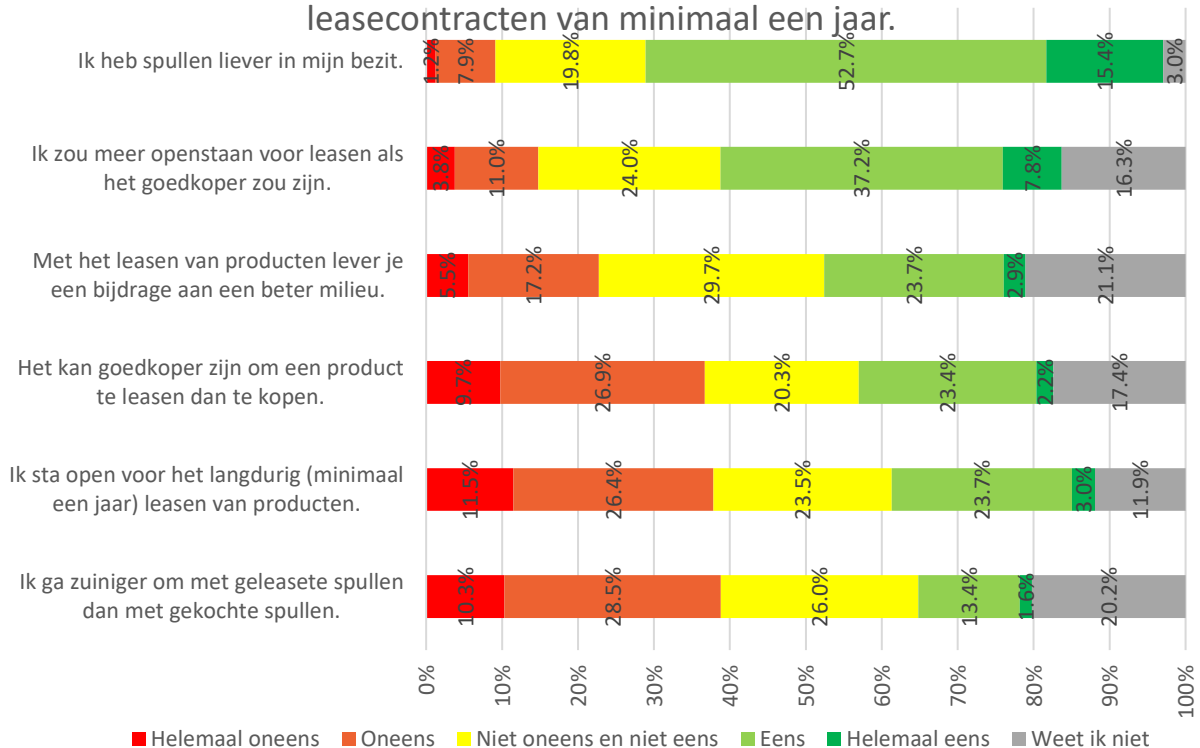
Figuur B22

Respondenten beantwoordden vragen over hun ervaringen met en percepties over het leasen van producten (Figuur B23). De grootste groep respondenten heeft liever spullen in hun bezit en geeft aan meer open te staan voor leasen als het goedkoper zou zijn. De grootste groep respondenten staat neutraal tegenover de stelling "met het leasen van producten lever je een bijdrage aan een beter milieu". Hoewel de meningen verdeeld zijn, is de grootste groep respondenten het oneens met de stellingen "het kan goedkoper zijn om een product te leasen dan te kopen", "ik sta open voor het langdurig (minimaal een jaar) leasen van producten" en "ik ga zuiniger om met geleasede spullen dan met gekochte spullen".

Figuur B23

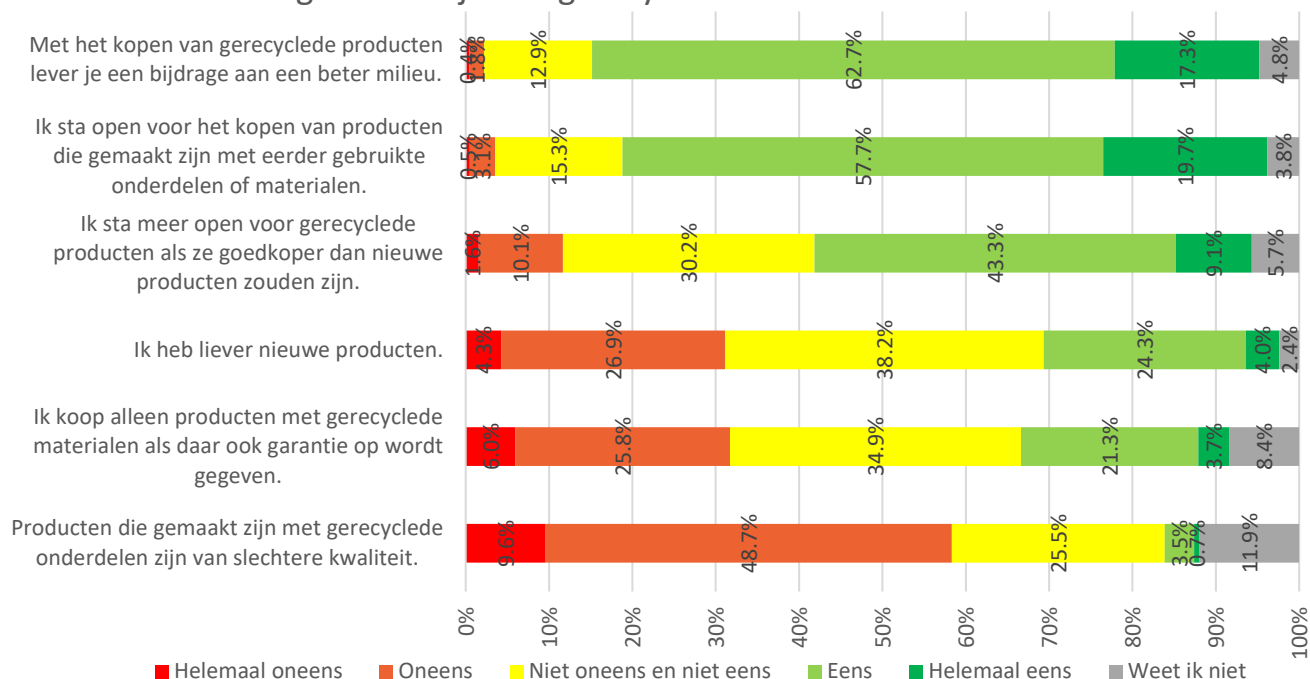
Hieronder ziet u een aantal uitspraken over het leasen (of huren) van producten voor een langere periode. Het gaat om leasecontracten van minimaal een jaar.

Respondenten beantwoordden vragen over hun ervaringen met en percepties over het kopen van producten die gemaakt zijn van gerecyclede onderdelen of materialen (Figuur B24).

Figuur B24

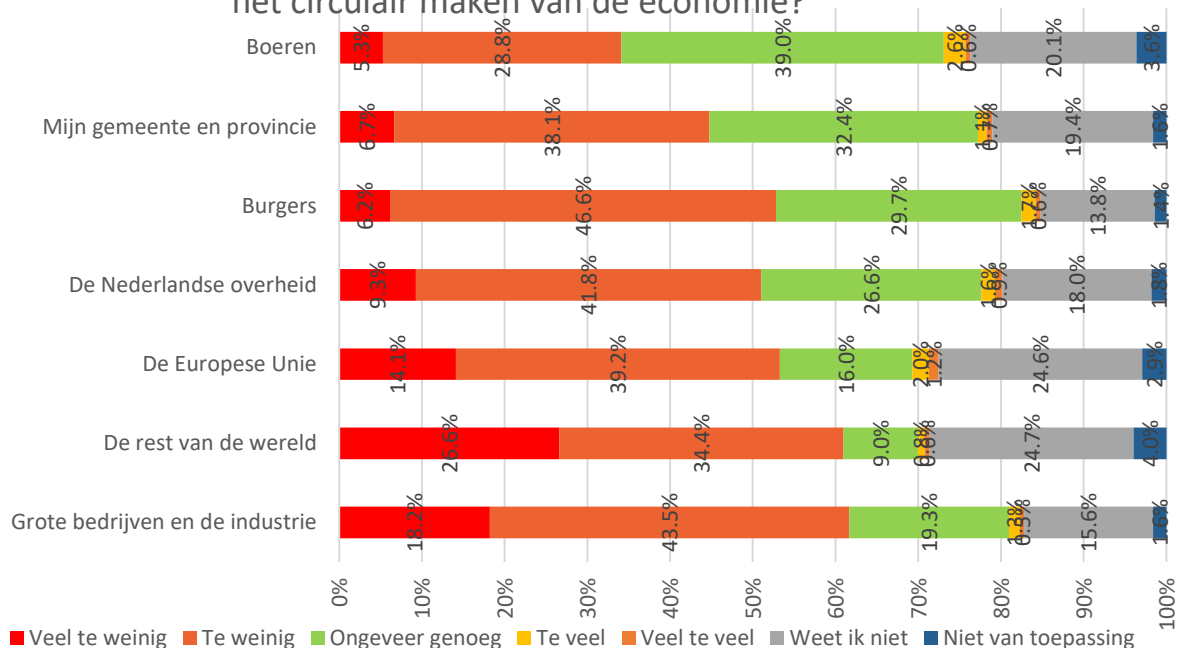
Hieronder ziet u een aantal uitspraken over het kopen van producten die gemaakt zijn van gerecyclede onderdelen of materialen.

In de laatste vraag binnen het thema gaven respondenten weer aan of zij vinden dat bepaalde groepen en organisaties volgens hen genoeg doen voor het circulair maken van de economie (Figuur B25). Alleen als het om boeren gaat, geeft de grootste groep respondenten aan dat er (ongeveer) genoeg gedaan wordt op dit gebied. Bij alle andere groepen en organisaties geeft de grootste groep respondenten aan dat er volgens hen te weinig gedaan wordt.

Figuur B25

Doen de volgende mensen en organisaties volgens u genoeg voor het circulair maken van de economie?

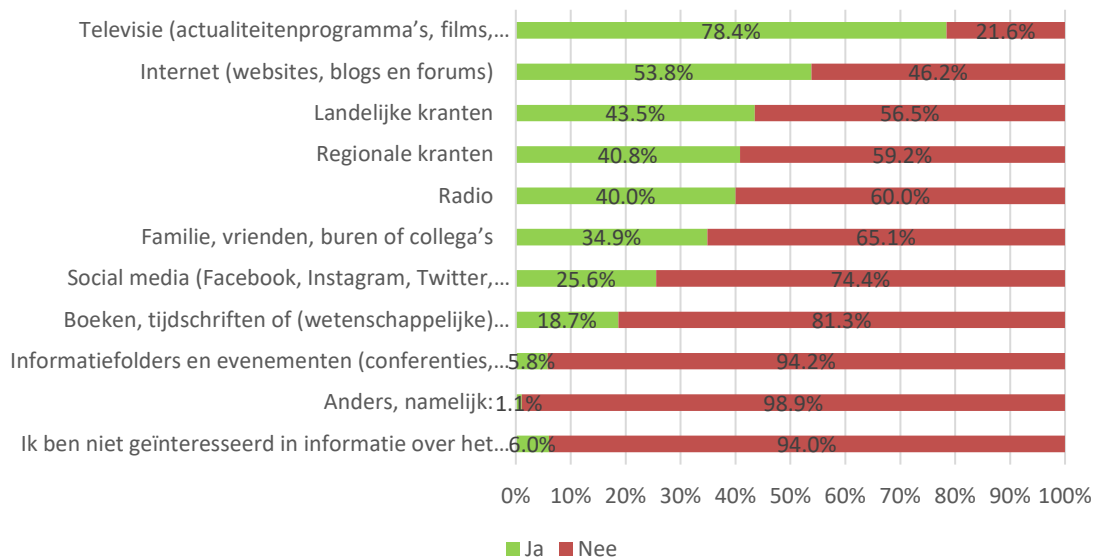

Algemeen

In het laatste deel van de vragenlijst kregen respondenten enkele algemene vragen over het milieu. Allereerst gaven respondenten aan welke informatiebronnen zij gebruiken, bekijken of beluisteren als het om informatie over het milieu gaat. Daarbij kon gekozen worden uit 9 informatiebronnen, aangevuld met "anders, namelijk". Respondenten konden meerdere antwoorden geven. Ook konden respondenten aangeven dat zij niet geïnteresseerd zijn in informatie over het milieu. Gemiddeld selecteerden respondenten 3,43 informatiebronnen.⁴ Figuur 6.1 toont per informatiebron het percentage respondenten dat de informatiebron selecteerde. In totaal geeft 6,0 procent aan niet geïnteresseerd te zijn in informatie over het milieu. Respondenten die wel geïnteresseerd zijn, selecteren vooral televisie (78,4 procent) en internet (53,8 procent) als informatiebronnen die zij gebruiken, bekijken of beluisteren als het om informatie over het milieu gaat.

Figuur B26

Welke informatiebronnen gebruikt, bekijkt of beluistert u als het om informatie over het milieu gaat?

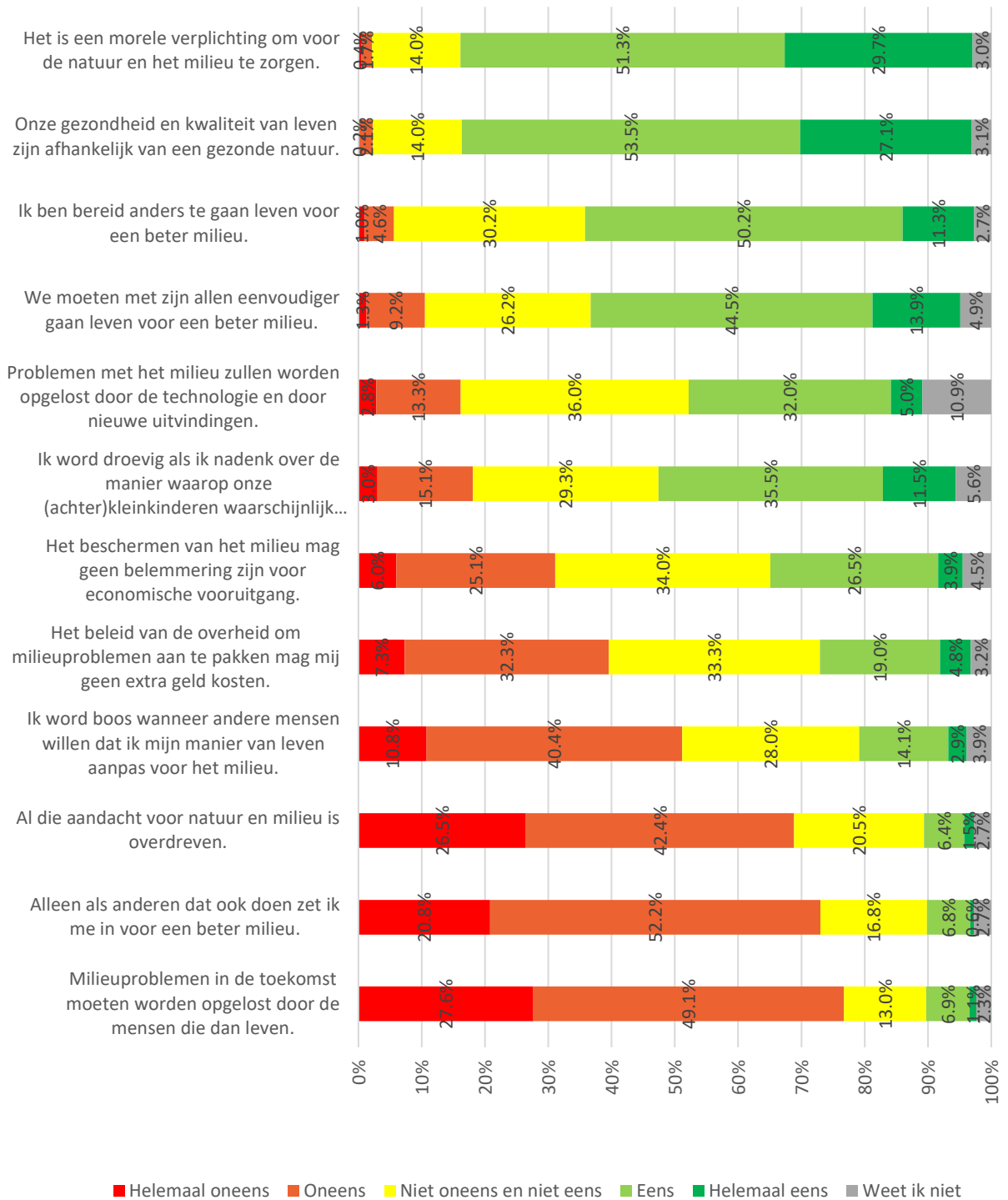

Tot slot beantwoordden respondenten vragen over hun bereidheid om concessies te doen voor een beter milieu (Figuur B27). Over het algemeen lijken respondenten het als een morele verplichting te zien om voor de natuur en het milieu te zorgen, denken zij dat onze gezondheid en kwaliteit van leven afhankelijk zijn van een gezonde natuur, zijn zij bereid om anders te gaan leven voor een beter milieu en vinden zij dat we met zijn allen eenvoudiger moeten gaan leven voor een beter milieu. De meningen zijn echter verdeeld als het gaat om of problemen met het milieu opgelost zullen worden door de technologie en nieuwe uitvindingen, respondenten droevig worden als ze nadenken over de manier waarop hun (achter)kleinkinderen waarschijnlijk zullen moeten gaan leven, het beschermen van het milieu geen belemmering mag zijn voor economische vooruitgang en het beleid van de overheid om milieuproblemen aan te pakken de respondent geen extra geld mag kosten. Over het algemeen lijken respondenten het oneens met de stellingen "ik word boos wanneer andere mensen willen dat ik mijn manier van leven aanpas voor het milieu", "al die aandacht voor natuur en milieu is overdreven", "alleen als anderen dat ook doen zet ik me in voor een beter milieu" en "milieuproblemen in de toekomst moeten worden opgelost door de mensen die dan leven".

⁴ Wanneer de respondenten die aangaven dat zij niet geïnteresseerd zijn in informatie over het milieu buiten beschouwing worden gelaten, selecteerden respondenten gemiddeld 3,65 informatiebronnen.

Figuur B27

Kunt u aangeven of u het oneens of eens bent met de volgende uitspraken?

Vragenlijst

Scherf 1

{intro}

Deze vragenlijst gaat over uw omgeving en het milieu.

Scherf 2

{intro_klimaat}

Klimaatbeleid, energietransitie en klimaatverandering

Het Nederlandse klimaatbeleid heeft verschillende doelen. Het verminderen van de uitstoot van broeikasgassen is een belangrijk doel. Deze gassen komen onder andere vrij bij het gebruik van olie, gas en kolen en bij de productie van elektriciteit. Per inwoner van Nederland is deze uitstoot bijna tweemaal zoveel als het wereldgemiddelde.

De overheid wil dat we in 2030 nog maar de helft uitstoten van de hoeveelheid in 1990. Dat lukt alleen als we de manier waarop we energie opwekken en gebruiken veranderen. Bijvoorbeeld door meer wind- en zonne-energie te gebruiken en minder elektriciteit op te wekken met kolen. Om ervoor te zorgen dat we minder gas gebruiken is het nodig dat we onze huizen beter isoleren en op een andere manier verwarmen. We noemen dit de energietransitie.

Een tweede doel is ons beschermen tegen de gevolgen van klimaatverandering. Hiervoor is het belangrijk dat onze dijken sterk genoeg zijn, dat we om kunnen gaan met wateroverlast, dat onze steden bij warm weer niet te heet worden, en dat de landbouw tegen droogte kan.

Scherf 3

v1_1 – v1_4

Vindt u dat de overheid genoeg doet om...

v1_1 ...Nederland de helft minder broeikasgassen te laten uitstoten in 2030?

v1_2 ...de hoeveelheid energie uit schone bronnen zoals wind- en zonne-energie te vergroten?

v1_3 ...ervoor te zorgen dat de kosten van dit klimaatbeleid niet te groot worden?

v1_4 ...Nederland te beschermen tegen de gevolgen van klimaatverandering?

1. Veel te weinig
 2. Te weinig
 3. Ongeveer genoeg
 4. Te veel
 5. Veel te veel
 6. Weet ik niet
-

Scherf 4

v2_1 – v2_6

Kunt u aangeven of u het oneens of eens bent met de volgende uitspraken?

v2_1 Ik krijg in mijn directe omgeving te maken met de gevolgen van klimaatverandering.

v2_2 De gevolgen van klimaatverandering worden overdreven.

v2_3 Klimaatverandering heeft het grootste effect op ver weg gelegen landen.

v2_4 Voor mensen zoals ik zal klimaatverandering waarschijnlijk veel gevolgen hebben.

v2_5 Ik vraag me af of klimaatverandering wel bestaat.

v2_6 Omdat het nog zo onduidelijk is wat de gevolgen van klimaatverandering zullen zijn kan de Nederlandse overheid zich beter op andere dingen richten.

1. Helemaal oneens
2. Oneens
3. Niet oneens en niet eens
4. Eens
5. Helemaal eens
6. Weet ik niet

Scherf 5

v3

Denkt u dat Nederland de gevolgen van klimaatverandering zoals extreem weer gaat meemaken?

1. We ervaren de eerste gevolgen nu al
2. Binnen nu en 10 jaar
3. Binnen 10 en 25 jaar
4. Binnen 25 en 50 jaar
5. Binnen 50 en 100 jaar
6. Pas over meer dan 100 jaar
7. Nooit
8. *Weet ik niet*

Scherf 6

v4_1 – v4_6

Kunt u aangeven of u het oneens of eens bent met de volgende uitspraken over de energietransitie?*

**Als u niet meer precies weet wat de energietransitie is, kunt u met de knop 'Vorige' terug naar de uitleg hierover.*

v4_1 De energietransitie in Nederland gaat te langzaam.

v4_2 De kosten van de energietransitie zijn te hoog voor de samenleving.

v4_3 De kosten van de energietransitie in Nederland worden niet eerlijk verdeeld.

v4_4 Ik maak me zorgen, omdat veel mensen in mijn omgeving de energietransitie niet serieus genoeg nemen.

v4_5 Ik vind het onzinnig dat in Nederland zoveel gebouwen geïsoleerd (gaan) worden.

v4_6 Er is onvoldoende aandacht voor het effect op de omgeving van windmolens en zonnepanelen op land.

1. Helemaal oneens
2. Oneens
3. Niet oneens en niet eens
4. Eens
5. Helemaal eens
6. *Weet ik niet*

Scherf 7

v5_1 – v5_8

Maakt u zich zorgen over de volgende zaken?

v5_1 Steeds meer hete en droge zomers.

v5_2 Meer kans op overstromingen.

v5_3 Toename van ziekten en plagen.

v5_4 Het steeds hogere waterpeil van de zee.

v5_5 Verandering van de natuur waardoor sommige dieren en planten zullen uitsterven.

v5_6 Onbewoonbaar worden van gebieden in de rest van de wereld en daardoor mogelijk klimaatvluchtelingen.

v5_7 Het duurder worden van energie.

v5_8 Een grotere kans op gebrek aan voedsel.

1. Niet bezorgd
2. Beetje bezorgd
3. Bezorgd
4. Heel bezorgd
5. *Weet ik niet*

Scherf 8

v6_1 – v6_7

Doen de volgende mensen en organisaties volgens u genoeg om het opwarmen van de aarde te stoppen en de mensen tegen de gevolgen hiervan te beschermen?

v6_1 Grote bedrijven en de industrie

v6_2 Boeren

v6_3 Burgers

v6_4 Mijn gemeente en provincie

v6_5 De Nederlandse overheid

v6_6 De Europese Unie

v6_7 De rest van de wereld

1. Veel te weinig
2. Te weinig
3. Ongeveer genoeg
4. Te veel
5. Veel te veel
6. *Weet ik niet*
7. *Niet van toepassing*

Scherf 9

{intro_landbouw}
Landbouw en natuur

De overheid vindt het belangrijk dat er genoeg voedsel van een goede kwaliteit te koop is. Tegelijk moeten de boeren wel zorgen dat ze het milieu (zoals het water, de grond en de lucht) niet vervuilen. Om te zorgen dat Nederland voor voedsel niet afhankelijk wordt van het buitenland krijgen boeren inkomenssteun.

De Nederlandse overheid wil ook bijzondere planten en dieren beschermen en goed voor natuurgebieden zorgen. Omdat we in Nederland met veel mensen en dieren op een klein oppervlakte leven is er veel druk op de natuurgebieden, wat gevolgen heeft voor de natuur.

Scherf 10

v7_1 – v7_7

Vindt u dat de overheid genoeg doet om...

v7_1 ...te zorgen voor genoeg en veilig voedsel?

v7_2 ...natuurgebieden te onderhouden en te beschermen?

v7_3 ...zeldzame planten en diersoorten te beschermen?

v7_4 ...ervoor te zorgen dat boeren het milieu (lucht, water, grond) schoon houden?

v7_5 ...ervoor te zorgen de landbouw minder broeikasgassen uitstoot?

v7_6 ...de kwaliteit van grondwater en water in rivieren en meren te beschermen?

v7_7 ...ervoor te zorgen dat boeren voldoende inkomen hebben?

1. Veel te weinig
 2. Te weinig
 3. Ongeveer genoeg
 4. Te veel
 5. Veel te veel
 6. *Weet ik niet*
-

Scherf 11

v8_1 – v8_6

De overheid kan verschillende dingen doen om de natuur in Nederland te beschermen en te verbeteren. Geeft u aan welke dingen u wel of niet belangrijk vindt.

v8_1 Het beschermen van natuurgebieden die er al zijn.

v8_2 Het maken van nieuwe natuurgebieden of groter maken van natuurgebieden die er al zijn.

v8_3 Natuurgebieden met elkaar verbinden.

v8_4 Het beschermen van natuur op het platteland.

v8_5 Samenwerken met boeren bij het beschermen van de natuur.

v8_6 Samenwerken met burgers bij het beschermen van de natuur.

1. Heel onbelangrijk
2. Onbelangrijk
3. Niet onbelangrijk en niet belangrijk
4. Belangrijk
5. Heel belangrijk
6. *Weet ik niet*

Scherf 12

Deze schaal werd horizontaal weergegeven

v9

Wat vindt u van de hoeveelheid natuur in heel Nederland?

1. Veel te weinig
2. Te weinig
3. Ongeveer genoeg
4. Te veel
5. Veel te veel
6. *Weet ik niet*

Scherf 13

Deze schaal werd horizontaal weergegeven

v10

Denkt u dat het over het algemeen goed of slecht gaat met de natuurgebieden in Nederland?

1. Heel slecht
2. Slecht
3. Sommige goed en sommige slecht
4. Goed
5. Heel goed
6. *Weet ik niet*

Scherf 14

v11_1 – v11_9

Kunt u aangeven of u het oneens of eens bent met de volgende uitspraken?

v11_1 Het is van groot belang dat we de landbouw in Nederland milieuvriendelijker maken.

v11_2 Ik vind het belangrijk dat boeren in Nederland een toekomst hebben.

v11_3 Nederlandse boeren zorgen goed voor hun vee.

v11_4 Ik geloof dat de Nederlandse landbouw een belangrijke oorzaak is voor het verlies van zeldzame dieren en plantensoorten.

v11_5 Ik vind dat boeren extra geld moeten krijgen om hun bedrijf milieuvriendelijker te maken.

v11_6 Voedsel dat met zorg voor natuur, milieu en dieren is gemaakt is te duur voor mensen zoals ik.

v11_7 Supermarkten en bedrijven moeten ervoor zorgen dat voedselproductie milieuvriendelijker wordt.

v11_8 We hebben te veel vee in Nederland.

v11_9 Ik ben bereid om meer te betalen voor voedsel als dit milieuvriendelijk geproduceerd is.

1. Helemaal oneens
 2. Oneens
 3. Niet oneens en niet eens
 4. Eens
 5. Helemaal eens
 6. *Weet ik niet*
-

Scherf 15

v13_1 – v13_7

Doen de volgende mensen en organisaties volgens u genoeg om de natuur te beschermen?

v13_1 Grote bedrijven en de industrie

v13_2 Boeren

v13_3 Burgers

v13_4 Mijn gemeente en provincie

v13_5 De Nederlandse overheid

v13_6 De Europese Unie

v13_7 De rest van de wereld

1. Veel te weinig
 2. Te weinig
 3. Ongeveer genoeg
 4. Te veel
 5. Veel te veel
 6. *Weet ik niet*
 7. *Niet van toepassing*
-

Scherf 16

v14_1 – v14_7

Doen de volgende mensen en organisaties volgens u genoeg om de landbouw in Nederland milieuvriendelijker te maken?

v14_1 Grote bedrijven en de industrie

v14_2 Boeren

v14_3 Burgers

v14_4 Mijn gemeente en provincie

v14_5 De Nederlandse overheid

v14_6 De Europese Unie

v14_7 De rest van de wereld

1. Veel te weinig
2. Te weinig
3. Ongeveer genoeg
4. Te veel
5. Veel te veel
6. *Weet ik niet*
7. *Niet van toepassing*

Scherf 17

{intro_buurt}
Buurt, stad en regio

Steeds meer mensen willen in (de buurt van) een stad wonen. Voor veel - vooral jonge - mensen is het moeilijk om een betaalbare woning te vinden. In het landelijk gebied neemt het aantal mensen juist af en is de bevolking gemiddeld ouder. Daar wordt het steeds lastiger om winkels, scholen en andere voorzieningen in stand te houden.

Waar men ook woont, men wil overal makkelijk, snel, veilig en betaalbaar kunnen komen. Ook als men niet in de buurt woont van werk, school, supermarkt of ziekenhuis. Maar de drukte op de weg en in de treinen neemt toe.

In een dichtbevolkt land als Nederland is ruimte voor wegen, woningen en recreatie steeds moeilijker te vinden. Dit heeft invloed op het landschap en het gebruik van ruimte in Nederland.

Scherf 18

v15_1 - v15_5

Vindt u dat de overheid genoeg doet om...

v15_1 ...ervoor te zorgen dat er voldoende betaalbare woningen zijn?

v15_2 ...ervoor te zorgen dat bijzondere landschappen behouden blijven?

v15_3 ...ervoor te zorgen dat mensen makkelijk bij hun werk, de huisarts en de winkel kunnen komen?

v15_4 ...ervoor te zorgen dat met de beperkte ruimte in Nederland slim wordt omgegaan?

v15_5 ...te zorgen voor voldoende openbaar vervoer?

1. Veel te weinig
2. Te weinig
3. Ongeveer genoeg
4. Te veel
5. Veel te veel
6. Weet ik niet

Scherf 19

v16_1 - v16_9

Kunt u aangeven of u het oneens of eens bent met de volgende uitspraken?

v16_1 Ik ben tevreden over de buurt waarin ik woon.

v16_2 Ik moet steeds verder reizen voor de dingen die ik nodig heb.

v16_3 In mijn regio zijn er bijna geen betaalbare woningen meer te vinden voor mensen zoals ik.

v16_4 Woningbouw moet vooral gebeuren binnen steden, niet in het buitengebied.

v16_5 Er zijn meer wegen nodig om de files in Nederland op te lossen.

v16_6 Binnensteden zouden vaker autovrij moeten worden.

v16_7 Het openbaar vervoer is te duur voor mensen zoals ik.

v16_8 In de buurt waar ik woon kijken mensen naar elkaar om.

v16_9 De buurt waar ik woon is goed voorbereid op extreem weer zoals wateroverlast en droge, hete zomers.

1. Helemaal oneens
2. Oneens
3. Niet oneens en niet eens
4. Eens
5. Helemaal eens
6. Weet ik niet

Scherm 20

v17__1 – v17__23

Welke dingen zouden in uw buurt, stad of regio beter moeten?

Meerdere antwoorden mogelijk

1. Betaalbare, gezonde voeding
 2. Schone lucht
 3. Voorkomen van lawaaioverlast
 4. Voorkomen van stankoverlast
 5. Ruimte om te parkeren
 6. Winkels
 7. Openbaar vervoer
 8. Schone buurt (geen zwerfafval)
 9. Veilige buurt (misdad)
 10. Veiligheid in het verkeer
 11. Voorbereid zijn op extreem weer (hitte, wateroverlast)
 12. Toegang tot schone energie en woningisolatie
 13. Groen, parken en ruimte voor sport, spel en recreatie
 14. Zorg voor oude mensen
 15. Activiteiten voor jongeren
 16. Burenhulp en zorg voor elkaar
 17. Goede scholen
 18. Banken en pinautomaten
 19. Medische zorg
 20. Aandacht voor natuur in de stad
 21. Bescherming van het landschap en de natuur
 22. Anders, namelijk: **v17_and string**
 23. *Er hoeft niets verbeterd te worden aan mijn buurt, stad of regio*
0. Nee
1. Ja

Scherm 21

Deze schaal werd horizontaal weergegeven

v18

Vindt u het Nederlandse landschap vergeleken met 5 jaar geleden over het algemeen lelijker of mooier is geworden?

1. Veel lelijker
2. Lelijker
3. Niet mooier en niet lelijker
4. Mooier
5. Veel mooier
6. *Weet ik niet*

Scherf 22

Deze schaal werd horizontaal weergegeven

v19

Verwacht u dat het Nederlandse landschap in de komende 5 jaar lelijker of mooier zal worden?

1. Veel lelijker
2. Lelijker
3. Niet mooier en niet lelijker
4. Mooier
5. Veel mooier
6. *Weet ik niet*

Scherf 23

v20__1 – v20__11

Over welke van de onderstaande ontwikkelingen in het landelijk gebied maakt u zich zorgen?

Meerdere antwoorden mogelijk

1. Het verdwijnen van bloemen, planten, dieren en insecten
2. Het verdwijnen van bomen, heggen, rijen van bomen rondom akkers en weides
3. De bouw van extra grote stallen
4. De bouw van nieuwe bedrijven en bedrijfsterreinen
5. De bouw van woningen
6. De aanleg van nieuwe wegen en spoorlijnen
7. De bouw van windmolens
8. Het neerzetten van grote aantallen zonnepanelen, direct op de grond
9. Toename van lawaai en geluidsoverlast
10. Andere veranderingen, namelijk: **v20_and string**
11. *Ik maak me geen zorgen over ontwikkelingen in het landelijk gebied*

0. Nee

1. Ja

Scherf 24

v21_1 – v21_7

Doen de volgende mensen en organisaties volgens u genoeg voor uw buurt, stad of regio?

v21_1 Grote bedrijven en de industrie

v21_2 Boeren

v21_3 Burgers

v21_4 Mijn gemeente en provincie

v21_5 De Nederlandse overheid

v21_6 De Europese Unie

v21_7 De rest van de wereld

1. Veel te weinig
 2. Te weinig
 3. Ongeveer genoeg
 4. Te veel
 5. Veel te veel
 6. *Weet ik niet*
 7. *Niet van toepassing*
-

Scherf 25

{intro_economie}
Circulaire economie

We gebruiken samen een heleboel producten, zoals verpakkingen, elektronica, auto's en kleding. Het maken, gebruiken en weggooien daarvan heeft nadelige gevolgen voor het milieu. Door minder producten te kopen en deze langer te gebruiken, zijn er minder grondstoffen nodig en komen er minder schadelijke stoffen terecht in de lucht, water en bodem.

Dit kan bijvoorbeeld door gereedschap met anderen te delen, producten te repareren of tweedehands te kopen. En als onderdelen en materialen uit afgedankte producten worden gerecycled is dat nog beter voor het milieu. We spreken dan van een circulaire economie.

In een 'circulaire economie' worden zo weinig mogelijk grondstoffen gebruikt en zo veel mogelijk producten opnieuw gebruikt of gerecycled. Nederland heeft als doel om in 2050 een circulaire economie te hebben. In 2030 wil Nederland het gebruik van nieuwe grondstoffen gehalveerd hebben.

Scherf 26

v22_1 – v22_5

Vindt u dat de overheid genoeg doet om...

v22_1 ...het grondstoffengebruik in 2030 te halveren?

v22_2 ...afval te verminderen?

v22_3 ...recycling te stimuleren?

v22_4 ...milieuvervuiling bij het maken en weggooien van producten te verminderen?

v22_5 ...het vaker gebruiken van dezelfde grondstoffen te stimuleren?

1. Veel te weinig
2. Te weinig
3. Ongeveer genoeg
4. Te veel
5. Veel te veel
6. Weet ik niet

Scherf 27

v23_1 – v23_6

Kunt u aangeven of u het oneens of eens bent met de volgende uitspraken?

v23_1 Ik koop geregeld tweedehands producten.

v23_2 Ik kan makkelijk een kringloopwinkel vinden in de buurt.

v23_3 Als ik al tweedehands producten zou kopen zou ik niet snel vertellen dat ik een tweedehands product heb gekocht.

v23_4 Tweedehands producten zijn vaak van slechte kwaliteit.

v23_5 Met het kopen van tweedehands producten lever je een bijdrage aan een beter milieu.

v23_6 Ik koop alleen tweedehands producten als daar ook garantie op wordt gegeven.

1. Helemaal oneens
2. Oneens
3. Niet oneens en niet eens
4. Eens
5. Helemaal eens
6. Weet ik niet

Scherf 28

v24_1 – v24_6

Hieronder ziet u een aantal uitspraken over het leasen (of huren) van producten voor een langere periode. Het gaat om leasecontracten van minimaal een jaar.

Kunt u aangeven of u het oneens of eens bent met de volgende uitspraken?

v24_1 Ik sta open voor het langdurig (minimaal een jaar) leasen van producten.

v24_2 Het kan goedkoper zijn om een product te leasen dan te kopen.

v24_3 Ik ga zuiniger om met geleasede spullen dan met gekochte spullen.

v24_4 Ik heb spullen liever in mijn bezit.

v24_5 Met het leasen van producten lever je een bijdrage aan een beter milieu.

v24_6 Ik zou meer openstaan voor leasen als het goedkoper zou zijn.

1. Helemaal oneens
2. Oneens
3. Niet oneens en niet eens
4. Eens
5. Helemaal eens
6. Weet ik niet

Scherf 29

v25_1 – v25_6

Hieronder ziet u een aantal uitspraken over het kopen van producten die gemaakt zijn van gerecyclede onderdelen of materialen.

Kunt u aangeven of u het oneens of eens bent met de volgende uitspraken?

v25_1 Ik sta open voor het kopen van producten die gemaakt zijn met eerder gebruikte onderdelen of materialen.

v25_2 Ik heb liever nieuwe producten.

v25_3 Producten die gemaakt zijn met gerecyclede onderdelen zijn van slechtere kwaliteit.

v25_4 Ik sta meer open voor gerecyclede producten als ze goedkoper dan nieuwe producten zouden zijn.

v25_5 Met het kopen van gerecyclede producten lever je een bijdrage aan een beter milieu.

v25_6 Ik koop alleen producten met gerecyclede materialen als daar ook garantie op wordt gegeven.

1. Helemaal oneens
2. Oneens
3. Niet oneens en niet eens
4. Eens
5. Helemaal eens
6. Weet ik niet

Scherf 30

v26_1 – v26_7

Doen de volgende mensen en organisaties volgens u genoeg voor het circulair maken van de economie? * *Als u niet meer precies weet wat een circulaire economie is, kunt u met de knop 'Vorige' terug naar de uitleg hierover.*

v26_1 Grote bedrijven en de industrie

v26_2 Boeren

v26_3 Burgers

v26_4 Mijn gemeente en provincie

v26_5 De Nederlandse overheid

v26_6 De Europese Unie

v26_7 De rest van de wereld

1. Veel te weinig
2. Te weinig
3. Ongeveer genoeg
4. Te veel
5. Veel te veel
6. Weet ik niet
7. Niet van toepassing

Scherf 31

v27__1 – v27__11

Algemeen

Welke informatiebronnen gebruikt, bekijkt of beluistert u als het om informatie over het milieu gaat?

Meerdere antwoorden mogelijk

1. Landelijke kranten
2. Regionale kranten
3. Televisie (actualiteitenprogramma's, films, documentaires)
4. Radio
5. Familie, vrienden, buren of collega's
6. Boeken, tijdschriften of (wetenschappelijke) literatuur
7. Informatiefolders en evenementen (conferenties, beurzen, tentoonstellingen, festivals)
8. Internet (websites, blogs en forums)
9. Social media (Facebook, Instagram, Twitter, LinkedIn, etc.)
10. Anders, namelijk: **v27_and string**
11. *Ik ben niet geïnteresseerd in informatie over het milieu*

0. Nee

1. Ja

Scherf 32

v28_1 – v28_12

Tot slot. Kunt u aangeven of u het oneens of eens bent met de volgende uitspraken?

v28_1 Alleen als anderen dat ook doen zet ik me in voor een beter milieu.

v28_2 Ik word boos wanneer andere mensen willen dat ik mijn manier van leven aanpas voor het milieu.

v28_3 Milieuproblemen in de toekomst moeten worden opgelost door de mensen die dan leven.

v28_4 Ik ben bereid anders te gaan leven voor een beter milieu.

v28_5 Ik word droevig als ik nadenk over de manier waarop onze (achter)kleinkinderen waarschijnlijk zullen moeten gaan leven.

v28_6 Al die aandacht voor natuur en milieu is overdreven.

v28_7 Het beleid van de overheid om milieuproblemen aan te pakken mag mij geen extra geld kosten.

v28_8 Problemen met het milieu zullen worden opgelost door de technologie en door nieuwe uitvindingen.

v28_9 Het beschermen van het milieu mag geen belemmering zijn voor economische vooruitgang.

v28_10 We moeten met zijn allen eenvoudiger gaan leven voor een beter milieu.

v28_11 Onze gezondheid en kwaliteit van leven zijn afhankelijk van een gezonde natuur.

v28_12 Het is een morele verplichting om voor de natuur en het milieu te zorgen.

1. Helemaal oneens
 2. Oneens
 3. Niet oneens en niet eens
 4. Eens
 5. Helemaal eens
 6. *Weet ik niet*
-

Scherf 33

eva2t1 – eva2t5

NB: Maakt u alstublieft de vragenlijst af totdat u weer bij het beginscherf komt. Pas dan registreert het systeem de vragenlijst als **volledig** ingevuld.

Tot slot. Wat vond u van deze vragenlijst:

1 = beslist niet

5 = beslist wel

eva2t1 Vond u het moeilijk om de vragen te beantwoorden?

eva2t2 Vond u de vragen duidelijk?

eva2t3 Heeft de vragenlijst u aan het denken gezet?

eva2t4 Vond u het onderwerp interessant?

eva2t5 Vond u het plezierig om de vragen in te vullen?

1 1 beslist niet

2 2

3 3

4 4

5 5 beslist wel

Scherf 34

opm

Hebt u nog opmerkingen over deze vragenlijst?

1. Ja

2. Nee

if opm = 1

evaopm

U kunt uw opmerking hieronder invullen.

open